

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

TOM II

KUJAWY

Red. Antoni Czacharowski

ZESZYT 1

BYDGOSZCZ

Opracowanie historyczne: Emanuel Okoń

Janusz Tandecki

Opracowanie kartograficzne: Zenon Koziel

UNIWERSYTET MIKOŁAJA KOPERNIKA

TORUŃ – 1997

HISTORISCHER ATLAS POLNISCHER STÄDTE

BAND II

KUJAWIEN

Hrsg. Antoni Czacharowski

HEFT 1

BROMBERG

Historische Bearbeitung: Emanuel Okoń

Janusz Tandecki

Kartographische Bearbeitung: Zenon Koziel

NICOLAUS - COPERNICUS - UNIVERSITÄT

WPROWADZENIE

Atlas historyczny Bydgoszczy jest pierwszym zeszytem drugiego tomu: „Kujawy” „Atlasu historycznego miast polskich”, publikowanego przez Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Analogicznie jak wcześniej opublikowane atlasy miast: Elbląga, Torunia i Grudziądz, zeszyt ten jest wydawany z inicjatywy i pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes). Komisja ta już w 1955 r. podczas swojego pierwszego kongresu, który odbył się w Rzymie, podjęła decyzję o umieszczeniu w programie pracy edycji atlasów miejskich, jako jednego z głównych zadań. Ta międzynarodowa inicjatywa wywołała ożywiony ruch wydawniczy, który objął już osiemnaście krajów europejskich i rozprzestrzenił się na inne kontynenty. Głównym celem publikacji atlasów historycznych miast jest stworzenie podstawy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przemianami przestrzennymi miast. Ponadto poszczególne zeszyty tych atlasów są również przydatne dla innych potrzeb:

1. Mogą być podstawą prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich, z zakresu ochrony środowiska.
2. Są przydatne dla celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych.
3. Służą popularyzacji wiedzy o przeszłości miasta.
4. Stanowią skuteczny sposób zabezpieczenia przed zniszczeniem najcenniejszych źródeł kartograficznych miasta.

Międzynarodowa Komisja Historii Miast zobowiązała wszystkich wydawców atlasów historycznych miast do przestrzegania jednolitych zasad. Atlasy te powinny być publikowane w postaci osobnych dla każdego miasta teczek, zawierających następujący zestaw planów:

1. Plan katastralny (ewentualnie inny zawierający podział przestrzeni miejskiej na parcele) z XIX w., czyli z okresu przedindustrialnego, w skali 1 : 2500.
2. Mapa z XIX w., współczesna z mapą katastralną, przedstawiająca miasto i jego okolice, zazwyczaj w skali 1 : 25 000.
3. Współczesny plan miasta.
4. Plan rozwoju przestrzennego miasta od średniowiecza do czasów współczesnych, w skali 1 : 5000, oparty w miarę możliwości na planie podstawowym (pozycja 1).

Ponadto atlas powinien zawierać reprodukcję dawnego, najbardziej reprezentatywnego widoku miasta. Integralną częścią atlasu musi być zwięzły komentarz historyczny omawiający dzieje miasta, ze szczególnym uwzględnieniem jego rozwoju przestrzennego. Atlasy historyczne miast mogą także zawierać dodatkowe elementy, takie jak reprodukcje historycznych planów oraz widoki miast. Obowiązkiem wydawców i autorów tych atlasów jest posługiwanie się zarówno w komentarzach, jak i objaśnieniach, oprócz języka narodowego, jednym z języków kongresowych. Dotychczasowe trzy zeszyty ukazały się w polskiej i niemieckiej wersji językowej. Atlas historyczny Bydgoszczy wydajemy w dwóch wariantach: polsko–niemieckim i polsko–angielskim.

„Atlas historyczny miast polskich” t. II, z. 1 — **Bydgoszcz** jest zgodny z wymogami i zaleceniami Międzynarodowej Komisji Historii Miast. Publikujemy plan katastralny miasta Bydgoszczy z około 1875 r. oraz współczesną mu mapę okolic miasta w skali 1 : 25 000 (poz. 4). Atlas ten zawiera również plan rozwoju przestrzennego miasta od XIII do XX wieku w skali 1 : 2500 oraz 1 : 5000 (poz. 2). Cenną pozycją jest najstarsza zachowana panorama Bydgoszczy wraz z planem miasta z 1657 r. (poz. 5). Ponadto publikujemy w tym atlasie bogaty zbiór planów i widoków Bydgoszczy z końca XVIII oraz z XIX i XX wieku, które znakomicie ukazują dynamiczny rozwój przestrzenny, gospodarczy i kulturalny miasta w tym okresie.

Plany i widoki Bydgoszczy publikowane w tym atlasie pochodzą z Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy, Muzeum Okręgowego imienia Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, Archiwum Państwowego w Bydgoszczy oraz ze Staatsbibliothek — Stiftung Preussischer Kulturbesitz w Berlinie. Dyrektorom i pracownikom tych instytucji składamy wyrazy wdzięczności za udostępnienie cennych źródeł kartograficznych i widoków miast.

Dziękujemy również profesorowi Jerzemu Serczykowi za tłumaczenia na język niemiecki oraz mgr Hazel Pearson za tłumaczenia na język angielski.

Przygotowanie i publikacja tego atlasu są finansowane przez Komitet Badań Naukowych oraz władze miasta Bydgoszczy.

Antoni Czacharowski

GELEITWORT

Historischer Atlas der Stadt Bromberg eröffnet als erstes Heft den zweiten Band „Kujawien“ des von der Nicolaus–Copernicus–Universität in Thorn veröffentlichten „Historischen Atlas polnischer Städte“. Ähnlich wie bei den bereits herausgegebenen Atlanten der Städte Elbing, Thorn und Graudenz wurde auch dieses Heft aus Initiative und unter dem Patronat der Internationalen Kommission für die Städtegeschichte (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes) veröffentlicht. Diese Kommission hat schon im Jahre 1955, während des ersten Kongresses in Rom, den Entschluß gefaßt, die Edition der Städteatlanten als eine Hauptaufgabe in das Programm aufzunehmen. Dieses internationale Editionsprojekt der historischen Städteatlanten umfaßt schon 18 europäische Länder und weckte das Interesse auch auf anderen Kontinenten. Hauptziel dieser Edition ist die Schaffung einer Quellenbasis für die Urbanisierungsprozesse in Europa und die räumlichen Veränderungen der Städte. Außerdem können die einzelnen Hefte dieser Atlanten auch für andere Zwecke nützlich sein und zwar:

- 1) für urbanistische, architektonische, konservatorische Arbeiten und Belange des Umweltschutzes,
- 2) für pädagogische und didaktische Zwecke an Schulen und Hochschulen,
- 3) für die Popularisierung der Stadtgeschichte,
- 4) sie schützen die wertvollsten kartographischen Quellen der Städte vor Vernichtung.

Im Einklang mit den Empfehlungen der Internationalen Kommission für die Städtegeschichte sollen die Atlanten als Mappen — separat für jede Stadt — veröffentlicht werden, die jeweils folgenden Kartensatz enthalten:

1. Katasterkarte (eventuell andere parzellenscharfe Karte) des 19. Jahrhunderts, also aus vorindustrieller Zeit, im Maßstab 1 : 2500.
2. Karte des 19. Jhs. aus der Epoche der Katasterkarte, die Stadt und das Umland im Maßstab 1 : 25 000 zeigt.
3. Eine moderne Stadtkarte.
4. Einen Raumentwicklungsplan der Stadt vom Mittelalter bis in die Gegenwart, im Maßstab 1 : 5000, nach Möglichkeit auf der Katasterkarte (Nr. 1) beruhend.

Außerdem soll der Atlas eine Reproduktion der repräsentativsten alten Ansicht enthalten. Ein integraler Bestandteil des Atlases muß ein knapp gehaltener geschichtlicher Kommentar sein, der die Geschichte der Stadt, mit besonderer Berücksichtigung ihrer räumlichen Entwicklung, darstellt.

Ferner können die Städteatlanten zusätzliche Teile wie etwa vor allem Reproduktionen weiterer historischer Stadtpläne und Ansichten enthalten. Die Internationale Kommission hat alle Herausgeber und Verfasser der Atlanten verpflichtet, sowohl die Kommentare als auch die Erläuterungen außer in der Landessprache in einer der Kongreßsprachen abzufassen. In dieser Edition haben wir sowohl Deutsch als auch Englisch gewählt.

„Historischer Atlas polnischer Städte“ Bd. II, Heft 1. **Bromberg** berücksichtigt alle Hinweise der Internationalen Kommission für die Städtegeschichte. Er enthält die Katasterkarte von Bromberg aus der Zeit um 1875 als auch eine Umlandkarte aus dieser Epoche. Dabei ist auch ein Raumentwicklungsplan der Stadt vom Mittelalter bis zum 20. Jahrhundert. Außerdem enthält dieser Atlas sowohl historische Ansichten der Stadt als auch eine reichliche Sammlung historischer Stadtpläne vom Ende des 18. Jahrhunderts bis in das 20. Jahrhundert. Die kartographischen und ikonographischen Quellen machen die Dynamik der räumlichen, wirtschaftlichen und kulturellen Entwicklung dieser Stadt anschaulich.

Die in diesem Atlas veröffentlichten kartographischen Quellen und Ansichten stammen aus der Woiwodschafts- und Stadtbibliothek in Bromberg, dem Leon–Wyczółkowski–Bezirksmuseum in Bromberg, dem Staatsarchiv in Bromberg und der Staatsbibliothek — Stiftung Preußischer Kulturbesitz in Berlin. Wir bedanken uns bei den Direktoren und dem Personal dieser Institutionen für die wertvollen kartographischen Quellen und Ansichten.

Dieser Atlas erscheint dank finanzieller Unterstützung des Staatskomitees für Wissenschaftliche Forschungen und der Behörden der Stadt Bromberg.

Antoni Czacharowski

BYDGOSZCZ

HISTORIA I ROZWÓJ PRZESTRZENNY

Bydgoszcz powstała nad charakterystycznym zakolem Brdy, w zachodniej części Kotliny Toruńsko-Bydgoskiej (forma ta jest częścią składową znacznie większej jednostki morfologicznej nazywanej Pradolina Notecki-Warty lub Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej)¹.

Średniowieczna osada w Bydgoszczy założona została w miejscu, gdzie powierzchnia terasy nadzalewowej uległa pewnemu rozszerzeniu do 1,5–2 km. Właśnie terasy i ich krawędzie są charakterystycznymi cechami morfologii Bydgoszczy i jej najbliższych okolic².

Głównymi elementami hydrologicznymi Bydgoszczy są: Brda, Kanał Bydgoski (przekopany w latach 1774–1793) oraz Wisła. Brda płynie w dobrze wykształconej dolinie w kierunku południowym aż do Okoła, gdzie odbija na wschód. Od Smukały aż do ujścia Kanału płynie ona w naturalnym korycie o szerokości wahającej się od 20 do 30 m. Dalej, poniżej wlotu Kanału aż do ujścia do Wisły, Brda jest już uregulowana i skanalizowana (w centrum miasta szerokość jej wynosi do 40 m, a w Kapuściskach Małych i Dolnych dochodzi nawet do 100 i więcej m). Do Wisły rzeka ta uchodzi dwoma odnogami: południową — czyli dawnym naturalnym korytem Brdy oraz północną — będącą sztucznym, ale obecnie zasadniczym ujściem tej rzeki³.

Mimo że początki obecnej Bydgoszczy wiążą się dopiero z okresem średniowiecza, osadnictwo na tym terenie ma metrykę znacznie starszą. Najdawniejsze jego ślady sięgają młodszej epoki kamienia — neolitu (4200–1700 lat p.n.e.). Bardziej intensywny rozwój osadnictwa nastąpił tu jednak dopiero w okresie wpływów rzymskich (początek n.e. — V/VI w.), kiedy to ukształtowało się dość duże skupisko osadnicze na obszarze doliny Brdy aż do jej ujścia do Wisły. W tym czasie biegło tędy jedno z odgałęzień szlaku bursztynowego, zmierzającego potem Wisłą dalej na północ. Następnym okresem, od VII lub początków VIII w., to przede wszystkim rozwój dużego skupiska osadniczego w Strzelcach Dolnych i Górnych, położonych na północ od obecnych granic Bydgoszczy⁴. Większe zmiany w osadnictwie na omawianym terenie nastąpiły dopiero w wyniku podboju Pomorza w drugiej połowie X w.

Nazwa *Bydgoszcz* (a w zasadzie *Budegac*) po raz pierwszy wystąpiła w źródłach pisanych w 1238 r. Najczęściej przyjmuje się, że została ona utworzona od imienia własnego „Bydgost” i oznaczała osadę Bydgosta. Rozumowanie takie pozwala określić *Bydgoszcz* zaliczyć do nazw miejscowych typu dzierżawczego⁵.

Najstarsze na terenie Bydgoszczy skupiska osadnicze (XII–XIII w.) rozwinęły się na wschód od dzisiejszego Starego Miasta, gdzie zlokalizowano gród, usytuowany początkowo na wyspie oblewanej wodami Brdy. Wzniesienie go w tym miejscu wynikało przede wszystkim ze względów strategicznych i położenia komunikacyjnego, przy ważnym trakcie handlowym wiodącym z Kujaw na Pomorze. W krótkim czasie na wschód od tych umocnień powstała również osada podgrodowa, na terenie której wybudowano kościół parafialny⁶. W 1238 r. gród bydgoski miał już charakter kasztelańskiej warowni przygranicznej (28 czerwca tegoż roku odnotowano po raz pierwszy Sulisława — Suzzlausa, kasztelana bydgoskiego), odgrywając ważną rolę w systemie obronnym księstwa kujawskiego⁷. W 1252 r. wzmiankowana tu jest także komora celna zlokalizowana przy brodzie przez Brdę oraz most (być może już wówczas na rzece funkcjonował też port). Występowanie tych ostatnich urządzeń może sugerować, że w tym czasie mógł istnieć tu również targ⁸. W omawianym okresie — co też podkreśla jego znaczenie — władcy Kujaw zwracali wielką uwagę na sprawę utrzymania w dobrym stanie obwarowań grodu bydgoskiego oraz stróży⁹.

Wzrastające znaczenie militarne Bydgoszczy stało się szczególnie widoczne w okresie wojen Władysława Łokietka z Krzyżakami. W 1327 r., po przeniesieniu Przemysła na księstwo sieradzkie, Łokietek osobiście przejął rządy w Inowrocławiu, Bydgoszczy i pobliskim Wyszogrodzie. Odtąd też tereny te zaczęły podlegać wyłącznie królowi. W trzy lata później wracające spod Nakła wojska krzyżackie zdobyły Bydgoszcz, jednak jeszcze w 1330 r. — w efekcie zawartego rozejmu — miejscowość ta na krótko wróciła do rąk polskich. Po 22 VII 1331 r. gród bydgoski ponownie przeszedł w ręce wojsk zakonnych¹⁰. Do Polski Bydgoszcz powróciła dopiero za panowania Kazimierza Wielkiego, kiedy to w 1337 r. (a więc jeszcze przed wejściem w życie postanowień traktatu kaliskiego z 1343 r., który oficjalnie potwierdził zwrot zagarniętych przez Zakon Kujaw i ziemi dobrzyńskiej oraz uregulował na pewien okres stosunki polsko-krzyżackie) władca Czech, Jan Luksemburski, przekazał królowi polskiemu w warunkowe posiadanie m.in. kasztelanie bydgoską i wyszogrodzką¹¹.

Nie wiadomo, czy w czasie okupacji Bydgoszczy Krzyżacy dokonali jakichś zmian w jej dotychczasowej zabudowie. Można przypuszczać, że podczas prawdopodobnego oblężenia i zdobycia tego ośrodka przez wojska zakonne mogło dojść do znacznych nawet zniszczeń. Być może właśnie dlatego już wtedy — biorąc pod uwagę strategiczne położenie — Zakon zaczął wznosić tu murowany zamek. Przeciw tej tezie świadczy jednak milczenie źródeł krzyżackich w tej sprawie oraz brak informacji o prowadzeniu analogicznych inwestycji w innych miastach Kujaw; za — jedynie charakterystyczny wygląd samego zamku, którego bryła była bardzo zbliżona do podobnych budowli krzyżackich¹².

Kilka lat po powrocie pod polskie panowanie, 19 IV 1346 r. król Kazimierz Wielki wystawił przywilej lokacyjny dla nowego ośrodka miejskiego. Jego zasadźcami zostali bracia Jan i Konrad Kiesselhuth, a założone obok bydgoskiego grodu miasto — zgodnie z brzmieniem dokumentu — miało się nazywać *Kunigesburg* (Gród, Zamek Królewski, Królewiec). Nazwa ta nie przyjęła się i jeszcze w XIV w. zamiast niej powszechnie zaczęto używać przejętego od dawnego grodu określenia *Bydgoszcz*¹³. Nowy ośrodek miejski został założony na prawie magdeburskim, a jego ustroj wzorowany był zapewne na pobliskim Inowrocławiu, do którego rady miały się odwoływać miejscowe władze w sprawach wątpliwych. Miastu nadano grunty, których granice wytyczono od Brdy wzdłuż drogi do Inowrocławia aż do jeziora Pełczyn, stąd przeprowadzono ją do kamieni granicznych cystersów byszewskich (koronowskich), a następnie, po przekroczeniu Brdy, poprzez Jachcice, Niemcz i Myślicinek znowu do wspomnianego jeziora Pełczyn¹⁴.

Przypuszczalnie krótko po lokacji Bydgoszcz translokowano na nowe miejsce, na nie zabudowaną dotąd równinę położoną na zachód od grodu na prawym brzegu Brdy¹⁵. Być może — podobnie jak to było w Toruniu czy Chełmnie — zdecydowało o tym pierwotne ulokowanie miasta na terenach zalewowych. Od tego też momentu można mówić o początkach kształtowania się tu trójczłonowego zespołu osadniczego. Proces ten, zakończony w drugiej połowie XV w., doprowadził do wyraźnego wyodrębnienia się właściwego obszaru miasta, jego przedmieść (wraz z Wyspą Młyńską, na której przynajmniej już w 1408 r. istniały młyny, i położonym na zachód Okołem), a także usytuowanego wyspowo zamku.

Teren Bydgoszczy w wiekach średnich w obrębie umocnień miejskich zajmował obszar około 12–15 ha, czyli był typowy dla przeciętnego miasta średniowiecznego. Wytyczono na nim rynek o wymiarach około 80 × 95 m, pośrodku którego wybudowano potem ratusz, regularną sieć ulic oraz około 300 działek budowlanych o szerokości 6–7 m i długości od 20 do 40 m, zabudowanych początkowo drewnianymi domami. W północno-zachodniej części miasta, w pobliżu Brdy wzniesiono kościół parafialny pod wezwaniem najpierw św. Mikołaja, a od 1502 r. św. Mikołaja i Marcina (usytuowana około 50 m na zachód od obecnie istniejącego kościoła pobernardyńskiego, a rozebrana w 1879 r. najstarsza późnomańska świątynia bydgoska pod wezwaniem św. Idziego po lokacji znalazła się poza obszarem ograniczonym później umocnieniami miejskimi). Pierwotna fara była zapewne również kościołem drewnianym, gdyż kilkakrotnie — w 1409, 1425 i 1460 r. — płonęła. Po obu stronach rzeki usytuowane zostały spichrze, w miejscu zaś, gdzie obszary miasta przylegały bezpośrednio do Brdy, istniał już w pierwszej połowie XV w. port oraz warsztaty szkutnicze¹⁶.

Najstarsze umocnienia bydgoskie, wzniesione krótko po lokacji, składały się zapewne — podobnie jak to było w innych ośrodkach miejskich — jedynie z otoczonego fosą wału ziemnego wraz z palisadą. Dopiero później, być może dopiero w XV w., przystąpiono w mieście do budowy obwarowań murowanych. Proces ten ze względów finansowych oraz technicznych trwał dość długo i zakończył się przypuszczalnie pod koniec stulecia (ok. 1484 r.). Mury te zapewne w jakiś sposób musiały wiązać się z umocnieniami zamkowymi i prawie całkowicie chroniły miasto. Tylko teren od północy, przylegający do Brdy, nie posiadał tego typu umocnień, a broniła go jedynie Brama Gdańska, wzniesiona przypuszczalnie na lewym brzegu rzeki. Pozostałe dwie bramy bydgoskie usytuowane były na południowo-zachodnich (Poznańska) i południowo-wschodnich (Kujawska) krańcach obwarowań miejskich. Przed murami znajdowała się też fosa, zasilana wodą z Brdy¹⁷.

Kolejną fazą rozwojową Bydgoszczy było powstanie w końcu XIV oraz w ciągu XV w. przedmieść, ukształtowanych na terenach położonych na północ, zachód i wschód od miasta. Najstarszym z nich było

usytuowane od wschodu (na obszarze dawnego podgrodzia) Przedmieście Kujawskie (położone tam lub w pobliżu tereny określone były w wiekach następnych również jako Przedmieście Toruńskie, Bernardyńskie, Bosackie lub Babia Wieś), na którym rozciągało się przecież jeszcze osadnictwo przedlokacyjne. Po założeniu miasta na prawie magdeburskim funkcje gospodarcze tej części Bydgoszczy ulegały jednak stałemu ograniczeniu. Z kolei od strony zachodniej powstało Przedmieście Poznańskie, zwane też później Chwyłowskim, a od północy Przedmieście Gdańskie (zwane też Karmelickim, Za Mostem, Za Kościołem św. Ducha, Za Panną Marią). Na tym ostatnim przedmieściu najpóźniej w ostatnim dziesięcioleciu XIV w. osiedlili się karmelici, którzy wzniesili tu wkrótce, głównie jednak dzięki wsparciu miejscowego starosty i króla, klasztor i kościół. Nieco na północ od tych zabudowań w 1448 r. mieszczaństwo bydgoskie ufundowało szpital i kościół pod wezwaniem św. Ducha. Komunikację między miastem a tym przedmieściem zapewniał most, usytuowany u wylotu obecnej ulicy Mostowej¹⁸.

Brak zachowanych przekazów źródłowych nie pozwala na dokładne ustalenie liczby ludności Bydgoszczy w XIV–XV w. Wiedząc jednak, że w obrębie murów było już w tym czasie około 300 zamieszkałych domów i przyjmując jako współczynnik zamieszkania na dom 5–10 osób, a także uwzględniając mieszkańców przedmieść (gdzie w jednym domu mieszkali z reguły 2–3 osoby) można przyjąć, że w XV w. miasto liczyło od 2 tysięcy do 3 tysięcy osób, przede wszystkim pochodzenia polskiego i niemieckiego¹⁹.

Trzecim — ostatnim, a zarazem najstarszym członem bydgoskiego średniowiecznego zespołu osadniczego był zamek, będący jednocześnie jego największą i najokazalszą budowlą architektoniczną. Przeprowadzone badania archeologiczne udowodniły, że obiekt murowany powstał na miejscu wcześniejszego grodu drewniano-ziemnego, usytuowanego na wyspie okolonej wodami Brdy²⁰. Jak wspomiano, nie do końca rozstrzygnięto dyskusję, kto rozpoczął budowę zamku w Bydgoszczy.

Nie zachowały się dokładne opisy bydgoskiego zamku z okresu średniowiecza. Jego wygląd można poznać przede wszystkim poprzez analizę widoków tego obiektu, które pochodzą najwcześniej z XVII w. Pokazują one, że aż do tego okresu bryła warowni zachowała swój gotycki styl, a jedynymi widocznymi śladami pewnych jej modernizacji były fortyfikacje bastionowe. Lech Łbik po analizie planu Dahlbergha uważa, iż cały zamek miał wymiary 40 × 50 m. Jego budynek główny, przykryty dwuspadowym dachem z trójkątnymi szczytami, składał się z trzech skrzydeł mieszkalnych o zbliżonej szerokości (ok. 13 m) oraz pojedynczego muru kurtynowego od wschodu. Wyższe partie murów zbudowane były z cegły; dolne — przynajmniej częściowo — z kamieni polnych. Jego najstarszą i najważniejszą częścią było zapewne skrzydło południowe. Tu znajdowały się przypuszczalnie izby starosty i burgrabiego, sala wielka, a także kaplica zamkowa. W pozostałych częściach mieściły się prawdopodobnie pomieszczenia dla załogi, kuchnia, magazyny, składy broni, stajnie itp.²¹

We wzmiankowanym murze kurtynowym usytuowana była wieża bramna zbudowana na planie kwadratu. Była ona wyższa od budynku i mogła mieć nawet cztery kondygnacje. Kolejnymi elementami umocnień zamku były trzy wieże narożne, jeszcze wyższe — przynajmniej tak to zaznaczono na zachowanych rysunkach — niż poprzednia. Nie wiadomo też dokładnie jak wyglądał mur okalający budynek zamkowy, gdyż oznaczono go jedynie na jednym z planów Dahlbergha. Zamek bydgoski dość wyraźnie górował nad miastem. Jego odrębność podkreślała też brama zamkowa, która wychodziła na przedzamcze, zajmujące obszar dawnej osady przedlokacyjnej²².

Budowla ta straciła na swym znaczeniu militarnym w momencie wcielenia Pomorza Gdańskiego i ziemi chełmińskiej do Polski, chociaż już wcześniej powoli zaczął się jej upadek. W 1441 r. Władysław Warneńczyk oddał zamek bydgoski wraz ze starostwem jako zastaw długu. W latach następnych kolejni władcy Polski nie tylko nie byli w stanie oddać tego długu, ale jeszcze obciążyli starostwo bydgoskie dalszymi pożyczkami. Od tego też momentu urząd starosty pełnili głównie różni wierzyciele króla. Nie mieli oni żadnego interesu w modernizacji zamku, co było zapewne też powodem, że przetrwał on tak długo w swym prawie nie zmienionym, średniowiecznym kształcie²³.

Niewiele przetrwało przekazów o ustroju i organizacji władz średniowiecznej Bydgoszczy, można jednak przypuszczać, że nie odbiegała ona od wzorców stosowanych w innych ośrodkach miejskich lokowanych na prawie magdeburskim²⁴. Wiadomo, że dziedziczne wójtostwo w mieście otrzymali wspomniani już zasadzcy, którzy z urzędu tego czerpali znaczne zyski. Zapewne w początkowym okresie dziejów miasta jego ustrój cechował się gospodarczą i prawną supremacją wójtów. Wójt był nie tylko pełnomocnikiem właściciela (króla) i rządcą w mieście oraz reprezentantem mieszczan w stosunkach zewnętrznych, ale również sprawował władzę policyjną (czuwał nad ładem i porządkiem) oraz sędziowską. W tym ostatnim zakresie do wójta należało m.in. przewodniczenie sądowi ławniczemu na sesjach zwyczajnych i nadzwyczajnych, a także sprawowanie sądownictwa jednostkowego. Przypuszczalnie Jan i Konrad Kiesselhuthowie stosunkowo szybko sprzedali posiadany urząd, gdyż w latach następnych (do 1425 r.) jako wójtowie występują w źródłach: najpierw niejaki Hemplo (1364 r.) i Jan (1375 r.), a następnie Michał Sauseat i bliżej nie znany Filip (1404 r.)²⁵.

W pierwszym okresie istnienia Bydgoszczy organem gminy, funkcjonującym obok dziedzicznego wójta i ławy, było zapewne również zebranie

obywateli. Zgromadzenie takie zwoływał wójt, a do kompetencji tego organu należało m.in. sądownictwo w sprawach o przekroczenie wilkierzy. Właśnie z instytucji takiego zebrania wykształciła się rada miejska, która przejmując rządy doprowadziła do zupełnego ograniczenia kompetencji zgromadzeń ogólnych mieszczan²⁶.

Proces przejmowania władzy przez bydgoską radę miejską nie był jednak aktem jednorazowym. Początkowo jej skład nie był też zapewne ustabilizowany. Na czele rady stali oraz kierowali jej obradami burmistrzowie. Wiadomo, że w 1362 r. funkcję tę pełnili Mikołaj Smecz i Michał Sutor (szewc), a w 1364 r. być może inny, bliżej nie określony — Michał. Przekazy dotyczące np. 1425 r. wymieniają z kolei burmistrza Piotra Stroczińskiego, 10 nowych i starych rajców oraz 7 ławników. Podobne dane dotyczące lat następnych są jeszcze bardziej szczątkowe²⁷. Zapewne już pod koniec XIV w. wybory do rady praktycznie ograniczały się do obsadzania urzędów radzieckich co pewien czas zawsze tymi samymi osobami, a zmiany polegające na dokooptowaniu do tego kręgu nowych ludzi następowały jedynie w wypadku śmierci lub pozbawienia funkcji dotychczasowych rajców. Zasada ta była następstwem wykształcenia się wówczas tzw. rady urzędującej oraz ogólnej, w skład której wchodził rajca aktualnie oraz poprzednio sprawujący urząd. Przypuszczalnie wtedy wykształcił się też zwyczaj, że jedna trzecia rajców zasiadała w radzie urzędującej przez 2 lata, następnie osoby te podlegały rotacji i przechodziły do rady ogólnej, aby ponownie po roku lub dwóch latach wrócić do rady urzędującej²⁸.

Kompetencje tego urzędu w Bydgoszczy były bardzo rozległe i obejmowały zarówno sprawy ustawodawcze, jak i wykonawcze oraz sędziowskie. Rajcy reprezentowali miasto wobec władz państwowych i innych, zarządzali majątkiem i dochodami gminy oraz nadzorowali całokształt jej życia społecznego i gospodarczego. Do obowiązków rady należało też m.in. nadawanie obywatelstwa miejskiego, uchwalanie wilkierzy miejskich i statutów cechowych oraz wykonywanie niektórych funkcji sędziowskich. W zakres działania rajców wchodziło również ustanawianie i obsadzanie różnych organów rady miejskiej. Teoretycznie członkowie rady pełnili swe obowiązki honorowo, jednak ze względu na funkcje zapewne zwalniano ich — podobnie jak to było w innych ośrodkach miejskich lokowanych na tym samym prawie — na stałe lub okresowo z niektórych ciężarów miejskich oraz obdarzano różnymi przywilejami (prawo do bezpłatnych uczt, podarków w naturze, honorowych miejsc w kościele itp.)²⁹.

Funkcje sędziowskie w ówczesnej Bydgoszczy nadal sprawował wójt z ławą oraz sąd radziecki, na czele którego stał od połowy XV w. podwójci. Początkowo od wyroków sądów bydgoskich odwoływano się — o czym już wspomiano — do Inowrocławia, a od 1505 r. do Poznania. Od 1570 r. sądem odwoławczym od miejscowych orzeczeń był sąd starościński oraz królewski³⁰.

W nauce historycznej przyjął się pogląd, że średniowieczne ośrodki miejskie wraz z lokacją otrzymywały prawo organizowania cechów. Podobnie było również w Bydgoszczy, w której przywileju lokacyjnym wymieniono m.in. przewidywane dochody z kramów sukieniczych, jatek rzeźniczych, ław piekarskich, szewskich, łaźni itp.³¹ Zapewne — podobnie jak to było w innych miastach — najstarsze bydgoskie korporacje zawodowe zaczęły powstawać bezpośrednio po lokacji, z tym, że proces przechodzenia do systemu cechowego następował tu stopniowo. Teza ta — wobec braku innych przekazów źródłowych — oparta jest na założeniu, iż pierwsze przymusowe organizacje rzemieślnicze powstały przynajmniej w momencie ustanowienia przez władze państwowe (starosta) i miejskie jatek, ław i kramów, mających wyłączny przywilej sprzedaży wyrobów określonych rzemiosł. Jednak bezpośrednie informacje o istnieniu cechów bydgoskich pochodzą dopiero z XV w. (rzeźnicy — 1434 r.; garnarze i zduni — 1446 r.; szyprowie — 1487 r.)³². Wzmianki o innych rzemiosłach działających w średniowieczu na terenie Bydgoszczy są jeszcze bardziej skąpe. Można jednak sądzić, że tu również — analogicznie jak w innych ośrodkach miejskich — w XIV–XV w. rozwijały się przede wszystkim rzemiosła i zawody zajmujące się zaspokajaniem podstawowych potrzeb bytowych mieszczan, m.in. spożywcze (piekarze, rzeźnicy, piwowarzy, rybacy), skórzanie (garbarze, szewcy, rymarze), budowlane (cieśle, murarze), metalowe itp. Zapewne nie wszystkie w tym posiadały już wtedy własne organizacje cechowe; niektóre — z różnych powodów — nie utworzyły odrębnych korporacji także w wiekach następnych.

Rozwój tych rzemiosł oraz korzystne położenie geograficzne i polityczne (miasto nadgraniczne) sprawiło, że już w średniowieczu Bydgoszcz była też dość ważnym ośrodkiem handlowym, biorącym czynny udział w wymianie między miastami polskimi i pruskimi, a niekiedy nawet zakończoną krzyżackim i Hanżą. W okresie tym podstawowymi towarami oferowanymi przez miejscowych kupców były piwo, drewno i zboże³³.

Na przedstawiony powyżej, ukształtowany do połowy XV w. układ przestrzenny miasta oraz jego ustrój i sytuację gospodarczą tylko w niewielkim stopniu wpłynęły wydarzenia polityczne związane z inkorporacją Prus i wojną trzynastoletnią (1454–1466). W ich wyniku odzyskano m.in. Pomorze Gdańskie wraz z ziemią chełmińską, co spowodowało, że Bydgoszcz straciła status miasta nadgranicznego, a jednocześnie otworzyły się przed nią nowe rynki zbytu. Druga połowa XV wieku, stulecie XVI, jak również prawie cała pierwsza połowa wieku XVII są okresem rozwoju bydgoskiej gospodarki, szczególnie rzemiosła (u schyłku XVI w. działało tu ok. 100 mistrzów i 11 cechów), handlu i budownictwa. Tych pozytywnych tendencji nie zahamowała wielka zaraza z lat 1623–1624, która

pochłonęła około 2 tysięcy ofiar, oraz pierwsza wojna ze Szwecją, w trakcie której doszło do kolejnej groźnej epidemii (1629 r.). Zewnętrznym objawem rozkwitu miasta w tym czasie stał się również rozrost przedmieść (w 1616 r. po raz pierwszy wzmiankowane jest w źródłach przedmieście Błonie), wzrost ogólnego zaludnienia Bydgoszczy, które na przełomie XVI/XVII w. osiągnęło liczbę około 5 tysięcy osób (3000 wewnątrz murów i 2000 na przedmieściach), a także wykształcenie się nowej instytucji w ustroju miejskim, tzw. Trzeciego Ordynku, będącego reprezentacją miejscowego pospólstwa³⁴.

Praktycznie w tym okresie początkowo niewiele zmieniło się w rozplanowaniu samego miasta, z tym, że w jego sylwecie pojawiło się kilka nowych, znaczących budowli. W tym czasie — jak świadczy o tym wspomniany już dokument Kazimierza Jagiellończyka z 1484 r., nadający Bydgoszczy pewne uprawnienia handlowe celem zakończenia prac przy budowie murów — zapewne ostatecznie ukończono wznoszenie miejskich umocnień obronnych. W ich obrębie najdłuższą i najważniejszą arterią komunikacyjną pozostawała ul. Długa (*platea longa*). Oprócz niej duże znaczenie miały również takie ulice, jak: Podmurna (*platea submuralis*), Wodna (*platea aquatica*), Farna (*platea ecclesiastica*) i Przy Zamczysku (*platea castrensis*)³⁵. Nad miastem w dalszym ciągu górował zamek, będący siedzibą starosty i jego urzędów (sądu starościńskiego, urzędu grodzkiego, ich kancelarii i archiwów). Około 1519 r. wzniesiono na rynku, według projektu Jana z Gdańska, budynek nowego ratusza, w którym m.in. urzędował burmistrz, obradowała rada miejska, a także odbywały się sesje sądu ławniczego. Tutaj mieściła się również kancelaria i archiwum miejskie, w piwnicach zaś usytuowane było miejskie więzienie wraz z izbą tortur³⁶.

W pierwszej połowie XVI w. obok studni (4 istniały m.in. na Rynku) działały już w mieście wodociągi, które doprowadzały wodę nie tylko na teren miasta, ale później również do niektórych przedmieść. W tym czasie funkcjonowała już też jakaś sieć kanalizacyjna, którą odprowadzano zużytą wodę z powrotem do Brdy³⁷.

Znaczne zmiany zaszły także w topografii sakralnej Bydgoszczy. W latach 1466–1502 zakończono budowę — w miejsce ostatecznie spalonego w 1460 r. — gotyckiego, murowanego kościoła parafialnego. Do wzniesienia fary przyczynił się przede wszystkim starosta bydgoski Jan I Kościelecki (1457–1475), z tym, że późniejsze prace były też finansowane przez reprezentantów miejscowego patrycjatu (Łochowscy). Drugą świątynią istniejącą w obrębie murów miejskich był kościół Jezuitów (poświęcono go w 1649 r., pierwotnie był bezwieżowy, z dostawionymi dopiero w latach 1691–1693 wieżami po bokach fasady), wzniesiony w latach czterdziestych XVII w. przy Starym Rynku wraz z kolegiem i kompleksem budynków zakonnych (1696 r.)³⁸. Z kolei poza murami, na wschód od zamku, w latach 1480–1485 powstał drewniany kościół i klasztor Bernardynów. W 1545 r. doszło do pożaru tego kompleksu i na jego miejsce w latach 1552–1557 wybudowano późnogotycki kościół murowany. Później, w latach 1590–1601, wzniesiono tam również murowane budynki klasztorne. W 1529 r. ufundowano także, w pobliżu wzmiankowanego wcześniej kościoła św. Idziego, kościół św. Stanisława (konsekwano go w 1533 r.) wraz ze szpitalem, a w 1550 r. na Przedmieściu Gdańskim w miejscu drewnianej świątyni Karmelitów wybudowano nową, murowaną. Nie opodał niej, na miejscu istniejącego od 1448 r. drewnianego kościoła św. Ducha, w latach 1582–1602 wzniesiono murowany, który po sprowadzeniu klarysek i wybudowaniu ich siedziby został rozbudowany i praktycznie stał się prezbiterium kościoła tych zakonnic. Na Przedmieściu Poznańskim istniał z kolei — konsekrowany w 1579 r. — kościół św. Trójcy, w pobliżu którego w 1582 r. wybudowano szpital z kaplicą św. Krzyża (konsekrowana w 1596 r.)³⁹.

Spore znaczenie dla gospodarki miasta miała również w tym czasie mennica bydgoska, która rozpoczęła swą działalność pod koniec XVI w. i funkcjonowała z przerwami przynajmniej do 1688 r.⁴⁰

Ukształtowana ostatecznie do połowy XVII w. ogólna panorama miasta oraz jego rozplanowanie przestrzenne nie uległy jakimś większym zmianom aż do schyłku XVIII w.

Okres rozwoju miasta przerwał w 1655 r. „potop” szwedzki, chociaż już wcześniej — o czym wspomniano — w czasie wojny z lat 1626–1629 Bydgoszcz ucierpiała na skutek przemarszów wojsk polskich i cesarskich oraz związanych z nimi rabunków, a także różnych zaraz i pożarów. Podczas walk w latach 1655–1660 miasto kilkakrotnie przechodziło z rąk do rąk walczących stron. Szczególnie dużo zniszczeń przyniosła okupacja szwedzka w 1656 r., kiedy to wysadzono zamek i mennicę, a wybuch zarazy spowodował śmierć wielu mieszkańców miasta⁴¹. Po zniszczeniach tych liczba ludności Bydgoszczy spadła do około 2 tysięcy osób, które zamieszkiwały 183 domy w obrębie murów oraz 56 na przedmieściach (na tych ostatnich było aż 167 domostw opustoszałych)⁴².

Wydarzenia te, mimo że bardzo uciążliwe, nie doprowadziły jednak do całkowitego upadku Bydgoszczy, która stosunkowo szybko zaczęła odbudowywać swoje rzemiosło i handel. Ten okres stabilizacji, a nawet pewnego rozwoju miasta zakończył wybuch wojny północnej (1700–1721; podczas niej m.in. w 1708 r. spłonął bydgoski ratusz oraz zniszczono żupę, zlokalizowaną na terenach miejskich w pobliżu zamku), a zastój pogłębiła tzw. polska wojna sukcesyjna (1733–1736), w czasie której miasto musiało znosić przemarsze i kwaterowanie wojsk własnych i obcych, kontrybucje, różne zarazy, głód, a także pożary⁴³. Również podczas wojny siedmioletniej (1756–1763) Bydgoszcz musiała dostarczać kwatery i żywności maszerującym do Brandenburgii wojskom rosyjskim.

Ta ostatnia okupacja — chociaż uciążliwa — nie miała zbyt niekorzystnego wpływu na wracającą do dawnego znaczenia od lat czterdziestych XVIII w. gospodarkę miejską. Bardziej zaszkodziły jej dopiero działania z okresu konfederacji barskiej (1768–1772), kiedy to Bydgoszcz znajdowała się kolejno w rękach wojsk koronnych, konfederackich i rosyjskich, a każdy taki pobyt czy przemarsz pociągał za sobą zapewne również spore zniszczenia i straty⁴⁴.

Ów splot okoliczności wpłynął także na znaczny spadek liczby ludności miasta, które swój największy upadek demograficzny przeżywało właśnie w początkach XVIII w. Jeszcze według lustracji z 1765 r. w obrębie murów zasiedlonych było jedynie 95 domów; podobną liczbę — 99 zamieszkałych budynków zanotowano w 1766 r. Dane te pozwalają szacować liczbę mieszkańców Bydgoszczy w tym okresie (w obrębie murów) maksymalnie na tysiąc osób, czyli na około jedną trzecią stanu z przełomu XVI/XVII w.⁴⁵

W 1772 r. w wyniku pierwszego rozbioru Polski Bydgoszcz znalazła się pod panowaniem pruskim. W momencie przejmowania miasta przez Prusaków liczyło ono od dziewięćset do tysiąca osób, zamieszkujących w 194 domach (bez przedmieść, gdzie było również ok. 180 budynków). Nowe władze zlikwidowały dotychczasową administrację państwową oraz samorząd miejski, wprowadzając ustrój oparty na prawie pruskim. Archiwum miejskie i grodzkie zostały opieczętowane i zdeponowane w bydgoskiej farze⁴⁶.

Na czele bydgoskiego magistratu stanął nadburmistrz, mający dwóch zastępców noszących tytuły: burmistrza sądowego i policyjnego. Pierwszy z nich zajmował się sprawami wymiaru sprawiedliwości, drugi — szeroko rozumianymi problemami porządkowymi i nadzoru policyjnego. W skład władz miejskich weszło także wybieranych przez mieszczan posiadających prawo miejskie 6 asesorów, którzy byli swego rodzaju odpowiednikami dawnych rajców miejskich. Równie szeroko rozbudowana została biurokracja na niższych szczeblach magistratu, gdzie zatrudniano m.in. sekretarza policyjnego i jednocześnie registratora, kamlarza, sekretarza sądowego i registratora sądowego, wachmistrza miejskiego oraz wiele innych sług podległych radzie i władzom miasta⁴⁷.

Bydgoszcz została też siedzibą władz administracyjnych tzw. obwodu nadnoteckiego: najpierw Kolegium Finansowego (Finanz-Kollegium, 1773 r.), a następnie Kamery Wojenno-Domenalnej (Kriegs- und Domainenkammer in Bromberg, 1774 r.), która w 1775 r. przekształcona została w Deputację Kamery Wojenno-Domenalnej w Bydgoszczy na Obwód Nadnotecki (Königlich Westpreussische Kriegs- und Domainenkammer-Deputation in den Distrikten an der Netze in Bromberg) podległą nadprezydentowi w Królewcu. Otrzymała ona w zasadzie analogiczne kompetencje jak kamera kwidzyńska (ściągnięcie podatków, nadzór nad leśnictwem, aprowizacją, stowarzyszeniami zawodowymi i społecznymi, komunikacją, policją itp.). Oprócz tego w 1777 r. Bydgoszcz stała się również siedzibą urzędu landrata, a w 1781 r. sądu nadwornego (Hofgericht), będącego sądem apelacyjnym dla obwodu nadnoteckiego (wcześniej ulokowano tu również tzw. sąd landwójtowski i justycjariat), oraz miejscem stacjonowania sporego — z uwagi na jej nadgraniczny charakter — garnizonu wojskowego. Ulokowanie tych urzędów i instytucji na terenie miasta wywarło spory wpływ na jego rozwój przestrzenny i budowlany, a także przyczyniło się do stosunkowo szybkiej tzw. kolonizacji urzędniczej ośrodka bydgoskiego⁴⁸. Efektem tego było m.in. wybudowanie w latach 1775–1778 na Starym Rynku gmachu Deputacji Kameralnej, przy ul. Podwale kościoła ewangelickiego (lata 1784–1787; rozebrano go w 1903 r.), wzniesienie na terenie Przedmieścia Gdańskiego wielkiego zespołu spichrzy (1789 r.; spłonęły w 1945 r.), koszar i lazaretu (1774 r., w miejscu dzisiejszego kompleksu Poczty Głównej; zniszczone przez pożar w grudniu 1864 r.), a po 1786 roku nowych mostów i mostków na Brdzie, bulwaru, do budowy którego użyto materiałów pochodzących z częściowej rozbioru miejscowego zamku oraz — w latach 1784–1786 — wału ochronnego dla zabezpieczenia młynów leżących na lewym brzegu rzeki. Rozpoczęto również na dość szeroką skalę brukowanie niektórych placów i ulic, remont starych umocnień miejskich (bram i murów), a także budowę oświetlenia miejskiego⁴⁹. Duży wpływ na rozwój miasta wywarło też oddanie do użytku wybudowanego w latach 1773–1774, mającego ponad 26 km długości Kanału Bydgoskiego (z tym, że prace nad jego modernizacją trwały później jeszcze do 1805 r.)⁵⁰.

O intensywnym rozwoju miasta w tym czasie może świadczyć fakt, że tylko w latach 1772–1786 wybudowano w Bydgoszczy 99 nowych dwupiętrowych domów. Od 1783 r. cały ośrodek miejski dzielił się na Śródmieście i trzy przedmieścia: Poznańskie, Toruńskie i Gdańskie. Później, na planie Lindnera z 1800 r., wydzielono jeszcze jedno przedmieście — Okole, połączone w jedną całość z Wyspą Młyńską. Tereny te były zamieszkałe przez 4536 osób (2165 mieszkańców miało Stare Miasto, 529 — Przedmieście Gdańskie, 837 — Przedmieście Poznańskie, 942 — Przedmieście Toruńskie i 63 — Okole). Oprócz nich dość dobrze rozwijały się już wówczas również Grodzko, Chwytwo i Babia Wieś (tu zajmowano się głównie przemysłem ceramicznym). Każda z tych części miasta posiadała oddzielną numerację domów. Przedmieścia rozwijały się przede wszystkim wzdłuż prowadzących przez nie dróg wylotowych, a ich zabudowa najczęściej miała jeszcze charakter wiejski (choć na niektórych z nich zaczęły już powstawać pierwsze zakłady przemysłowe, np. w 1784 r. fabryka tekstylna, potem garbarnia na Przedmieściu Poznańskim, farbiarnia i garbarnia skór białych na Przedmieściu Gdańskim itp.)⁵¹.

Działalność pruskich władz zaborczych w Bydgoszczy nie trwała długo. Militarna klęska Prus w 1806 r. oraz wydarzenia polityczne z lat 1806–1807 spowodowały, że miasto ponownie zmieniło swoją przynależność państwową, a jego samorząd został zreorganizowany. Bydgoszcz została stolicą departamentu, na czele którego stanął prefekt Antoni Gliszczyński. Dzięki temu również w czasach Księstwa Warszawskiego (1806–1815) miasto było siedzibą wielu departamentowych organów administracyjnych, skarbowych, policyjnych, sądowych itp., co miało niewątpliwie wpływ na dalszy rozwój tego ośrodka⁵².

Zgodnie z dekretem z 1809 r. Bydgoszcz stanowiła gminę miejską. Na jej czele stał burmistrz posiadający pełnię władzy wykonawczej, a podlegający — ze względu na fakt, że znajdowała się tu siedziba departamentu — bezpośrednio prefektowi. Jego zadaniem było m.in. wykonywanie administracji (ogłaszanie poleceń władz zwierzchnich), sprawowanie nadzoru policyjnego, kontrola ruchu ludności, sprawy zdrowia, wyznaniowe, administracja i nadzór nad majątkiem miejskim itp. Organem samorządowym była rada miejska, składająca się z członków mianowanych przez prefekta spośród kandydatów przedstawionych przez mieszczan⁵³.

W tym czasie miasto liczyło ponad 4 tysiące mieszkańców (w 1807 r. — 4694, w 1808 r. — 4242, w 1812 r. — 4147) zamieszkujących w 1812 r. 235 domów murowanych i 245 drewnianych. Dane dotyczące liczby domów nie obejmują zapewne przedmieść, gdyż inne przekazy z tego samego roku podają, że w Bydgoszczy było wówczas w sumie 938 domów. W tym czasie w mieście rozwijały się nadal zakłady przemysłowe założone jeszcze pod zaborem pruskim (odlewnia żelaza, farbiarnia, młyny, garbarnia itp.)⁵⁴.

Nieudany przebieg kampanii rosyjskiej Napoleona spowodował, że od stycznia 1813 r. miasto znalazło się pod okupacją wojsk rosyjskich. O jego dalszych losach przesądziły dopiero decyzje kongresu wiedeńskiego, na podstawie których w dniu 7 marca 1815 r. Rosjanie opuścili Bydgoszcz, a miasto zostało ponownie wcielone do Prus.

Wraz z wydaniem 15 V 1815 r. przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III patentu wcielającego zachodnie departamenty Księstwa Warszawskiego do Prus utworzono nowy organ administracyjny: Wielkie Księstwo Poznańskie, w skład którego weszła również Bydgoszcz. Miasto zostało stolicą jednego z dwóch — obok Poznania — powołanych na terenie Księstwa obwodów rejencyjnych (Regierungsbezirk), stając się tym samym ponownie ważnym ośrodkiem administracji pruskiej, siedzibą licznych urzędów oraz z uwagi na przygraniczny charakter znacznego garnizonu wojskowego. Na czele władz obwodu rejencyjnego stała Królewsko-Pruska Rejencja (Königliche-Preußische Regierung), której podlegały landratury, niższe organy administracji państwowej. Oprócz rejencji i landratury bydgoskiej mieścił się w mieście m.in. główny urząd celny i podatkowy, królewski urząd prowiantowy, urząd pocztowy oraz sąd ziemski (Landgericht). Natomiast organizacja władz miejskich powróciła początkowo do stanu sprzed 1806 r. Władzą uchwałodawczą na terenie miasta była wybieralna rada miejska, w gestii której leżał m.in. wybór burmistrza. Organem zarządzającym zaś magistrat z burmistrzem na czele, w stosunku do którego rada sprawowała funkcję kontrolną. Później wraz z nowymi uregulowaniami prawnymi w Prusach następowało ograniczenie kompetencji rady na rzecz organów administracji państwowej oraz urzędu burmistrza, który obok przełożonego magistratu stał się przedstawicielem władz państwowych⁵⁵.

W rok po ponownym włączeniu miasta do Prus miało ono niecałe 7 tysięcy mieszkańców (6782 osoby: 3378 ewangelików, 2522 katolików i 223 Żydów oraz 659 żołnierzy garnizonu). Wiadomo również, że w 1819 r. były w mieście 552 budynki. Dane te nie uwzględniają jednak najprawdopodobniej zabudowy przedmieść, już bowiem w 1812 r. określano liczbę budynków w mieście na ponad 900 domów. W następnych latach wolno wzrastała liczba mieszkańców. W roku 1837 mieszkało w Bydgoszczy 7390 (bez garnizonu wojskowego), a w 1843 r. 9550 osób, w tym 672 żołnierzy garnizonu, sześć lat później zaś 10 263 mieszkańców (bez garnizonu wojskowego). Demograficzny rozwój miasta w latach 1816–1849 postępował więc powoli. Ludność Bydgoszczy do połowy XIX wieku to przede wszystkim rzemieślnicy, kupcy i handlarze oraz urzędnicy pruscy. Znaczny napływ tych ostatnich nastąpił ponownie po przeniesieniu w 1849 r. z Trzcianki do Bydgoszczy Królewskiej Komisji Kolei Wschodniej (Königliche Kommission für die Ostbahn), przemianowanej w tym samym roku na Królewską Dyрекcję Kolei Wschodniej. Wedle danych wyznaniowych z 1816 r. około 37% ogółu ludności miasta stanowili katolicy, głównie zapewne ludność polska, a 59% ewangelicy, przeważnie narodowości niemieckiej. Rozbieżność ta powiększyła się jeszcze w następnych dziesięcioleciach i w roku 1852 katolików było już tylko 24,6%, ewangelików zaś 69,6% ogółu mieszkańców Bydgoszczy. Przyjmuje się, że zmiany te spowodowała głównie postępująca tzw. kolonizacja urzędnicza⁵⁶.

Wzrost gospodarczy miasta do połowy XIX stulecia wynikał przede wszystkim z rozwoju rzemiosła i handlu, a od lat czterdziestych XIX w. wiązał się z początkami industrializacji. Jeśli w roku 1816 działało w Bydgoszczy 331 samodzielnych rzemieślników, to w 1849 r. było ich już 648, wytwarzających jednak głównie na potrzeby lokalne. Nieco wolniej rozwijał się handel, zasadniczo zbożem i drewnem z wykorzystaniem Kanału Bydgoskiego, Brdy, a także Wisły jako szlaków transportowych. Nieliczne, powstałe wcześniej niewielkie zakłady przemysłowe nie odgrywały znaczącej roli. Dobrze funkcjonował jedynie położony na

Wyspie Młyńskiej kompleks młynów przekształcony w 1826 r. w spółkę akcyjną Bydgoskie Młyny „Herkules”, a w 1842 r. wykupiony przez państwo i przemianowany na tzw. Młyny Królewskie oraz znacznie rozbudowany. W nich m.in. zainstalowano w 1846 r. pierwszą w mieście maszynę parową, w latach 1848–1849 zaś wzniesiono w zachodniej części obecnej Wyspy Młyńskiej zaprojektowany przez Friedricha Wulffa zespół tzw. młynów Rothera, a później tzw. czerwony spichlerz (1861 r.). Ponadto istniały w mieście m.in. dwa browary oraz założona w 1827 r. destylarnia wódek C. A. Frankego. Oprócz przemysłu spożywczego działało w Bydgoszczy i jej najbliższych okolicach kilka cegielni oraz powstała w 1843 r. wytwórnia pieców kaflowych J. G. Meckela. Na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XIX w. nastąpiło pewne ożywienie w industrializacji miasta związane z początkiem przemysłu narzędziowego i maszynowego produkującego sprzęt na potrzeby rolnictwa. Pierwszym zakładem tej branży była fabryka maszyn rolniczych Plagemanna, która powstała w 1839 r. na Wilczaku. Rok później założono dwa dalsze zakłady tego typu: W. Niemann i C. Kammerera, a w 1846 roku F. Eberhardta. Większość z nich została umiejscowiona nad kanałem lub Brdą. Położenie bowiem miasta nad ułatwiającym transport ważnym szlakiem wodnym — Kanałem Bydgoskim było istotnym czynnikiem ich tutejszej lokalizacji⁵⁷.

W pierwszej połowie XIX w. miasto pozostawało także właścicielem 12 folwarków oraz licznych gruntów w obrębie granic administracyjnych⁵⁸.

Okres ten przyniósł znaczne zmiany w topografii sakralnej Bydgoszczy. Związane one były zasadniczo z przeprowadzoną przez władze pruskie kasatą istniejących dotychczas zgromadzeń zakonnych. W 1816 r. sekularyzowano znajdujący się na Przedmieściu Gdańskim klasztor Karmelitów. Budynek klasztorny zamieniono na szkołę miejską, kościół zaś przebudowany został w latach 1823–1824 na teatr miejski (spalony w 1835 r.). Znajdujący się w pobliżu klasztor Klarysek ostatecznie skasowano w 1835 r. urządzając w gmachu klasztornym szpital miejski, który mieścił się w nim aż do 1937 r. (budynek kompleksowo rozbudowany i przebudowany w 1878 r.; obecnie Muzeum Okręgowe). Ogród klasztorny przeszedł zaś na własność tutejszej rejencji (ob. Park im. Kazimierza Wielkiego). Kościół zakonny pełnił początkowo wielorakie funkcje, m.in. magazynowe, by ostatecznie w 1875 r. zostać zaadaptowany na potrzeby straży pożarnej. Klasztor Bernardynów po likwidacji w 1829 r. zamieniono na ewangelickie seminarium nauczycielskie, a kościół rok później oddano do użytku gminie ewangelickiej. Świątynia ta po zmiennych kolejach losu została ostatecznie przeznaczona w 1860 r. na symultaniczny kościół garnizonowy i poddana w latach 1864–1865 gruntownej restauracji przeprowadzonej pod kierunkiem Ferdinanda von Quasta, piastującego od roku 1843 urząd konserwatora zabytków na terenie Prus⁵⁹. W trakcie prac restauracyjnych m.in. zlikwidowano znajdujące się od strony zachodniej krużganki z kopułowymi kaplicami w narożach i wolno stojącą kaplicę loretańską. Leżący w pobliżu kościół św. Idziego pełnił funkcję sakralną tylko do 1834 r. Następnie, podobnie jak inne bydgoskie świątynie, zamieniony został na magazyn i wyburzony w roku 1879. Podobny los spotkał wcześniej popadły w ruinę kościół św. Trójcy na Przedmieściu Poznańskim, który w 1829 r. ostatecznie rozebrano⁶⁰. Niejasne są ówczesne losy bydgoskich szpitali: św. Stanisława i św. Krzyża. Istniejący dawniej na terenie posesji przy Zbożowym Rynku 3 (dawniej Kornmarkt) szpital i kościół św. Stanisława zlikwidowano w roku 1818, a jego zabudowania wyburzono w 1877 r. Położony natomiast na Przedmieściu Poznańskim szpital z kaplicą św. Krzyża, na terenie dzisiejszych parceli przy ul. Poznańskiej 12–14 (d. Posenerstr.), zapewne po sekularyzacji działał jeszcze do 1840 r. i dopiero w późniejszym czasie został rozebrany⁶¹.

Pod koniec tego okresu na długie lata zniknęły dwa inne wielowiekowe akcenty architektoniczne w panoramie miasta. Podczas burzy 18 czerwca 1848 r. uległy bowiem zniszczeniu barokowe helmy wież kościoła pojezuickiego, które w związku z tym przykryto prowizorycznymi stożkowymi dachami. Dopiero w latach 1880–1882 odbudowano i nadbudowano wieże wieńcząc je wyniosłymi, ostrosłupowymi hełmami oraz przekształcono fasadę świątyni. Burza uszkodziła także górną partię wieży dawnego kościoła Klarysek, którą rok później częściowo rozebrano i nakryto analogicznym dachem. W 1901 r. została ona jednak odrestaurowana i zwieńczona nowym, neobarokowym hełmem⁶².

Nowe świątynie powstałe w tym czasie to wzniesiona w 1834 r. u zbiegu obecnych ulic Jana Kazimierza, Pod Blankami i Wały Jagiełłońskiej synagoga żydowska, na miejscu której w latach 1882–1884 według projektu ówczesnego rejencyjnego inspektora budowlanego Alfreda Muttraya wybudowano nową, okazałą bóżnicę (rozebrana w latach 1939–1940), oraz wzniesiony w 1846 r. zbór bydgoskiej gminy starołuterańskiej przy dzisiejszej ul. Poznańskiej 25 (d. Posenerstr.; wyburzony po 1945 r.)⁶³.

W tym również czasie w zabudowaniach dawnego kolegium jezuickiego otwarto w 1817 r. gimnazjum królewskie funkcjonujące w nich do roku 1878. Z kolei w latach 1831–1834 wyburzono resztki nowożytnego ratusza, przenosząc urząd zapewne już wcześniej do budynku przy obecnej ul. Długiej 37 (d. Friedrichstr.; kompleksowo przekształcony po 1879 r.; ob. Hotel „Ratuszowy”) W 1879 r. władze miejskie przeniosły się do zakupionego przez miasto i przebudowanego klasztoru pojezuickiego, gdzie znajdują się do chwili obecnej⁶⁴.

Średniowieczne mury i bramy miejskie Bydgoszczy czytelne jeszcze na planie Lindnera (1800 r.) przypuszczalnie uległy fragmentarycznej

rozbiórce w okresie Księstwa Warszawskiego, a następnie dalszej do połowy XIX w.⁶⁵ Wiązało się to nie tylko z tym, że już dawno utraciły swoje walory obronne, ale i z rozwojem przestrzennym miasta, głównie przedmieść. Na planie Neumanna z 1816 r. oprócz murów zaznaczono także bramy — a właściwie tak opisane, pochodzące z początku XIX stulecia rogatki miejskie. Wszystkie pięć: toruńską, inowrocławską, szubińską, poznańską i berlińską daleko wysunięto poza obręb fortyfikacji średniowiecznych, na drogach wylotowych z miasta. Zostały one zlikwidowane zapewne także do połowy XIX w.

Bydgoszcz stała się wówczas znacznym ośrodkiem oświatowym. Działo w mieście wspomniane gimnazjum królewskie, a od roku 1820 funkcjonowało ewangelickie seminarium nauczycielskie. W 1824 r. powstała ponadpodstawowa wyższa szkoła dla dziewcząt. Ponadto istniała m.in. ludowa szkoła miejska (podstawowa), w 1839 r. zaś powołano dwie odrębne szkoły ludowe — na Przedmieściu Kujawskim i Poznańskim. Natomiast trzy lata później z wyższych klas miejskiej szkoły ludowej dla chłopców utworzono tzw. szkołę obywatelską (Burgerschule)⁶⁶.

Dla dalszego kształtu i wyglądu miasta duże znaczenie miało powstanie już w 1832 r. dzięki staraniom ówczesnego prezydenta rejencji bydgoskiej Carla Wissmanna Towarzystwa Upiększania Miasta Bydgoszczy (Verein zur Verschönerung der Stadt Bromberg). Prowadziło ono działania związane z zadrzewieniem oraz brukowaniem ulic i placów, urządzeniem parków i promenad. Towarzystwo istniało do roku 1897, a rok później magistrat utworzył Deputację Ogrodów Miejskich⁶⁷.

Początkowo w okresie tym niewiele się zmieniło w urbanistyce Bydgoszczy. Wpłynęła na to trudna sytuacja finansowa zarówno miasta, jak i Prus po wojnach napoleońskich oraz stosunkowo niewielki jego rozwój gospodarczo-demograficzny. Zabudowa, oprócz oczywiście ówczesnego Śródmieścia (Starego Miasta), koncentrowała się na przedmieściach, zwłaszcza Gdańskim i Poznańskim, oraz wzdłuż ulic wylotowych z miasta, w tym wytyczonej około 1820 r. obecnej ul. Gdańskiej (d. Danziger Chaussee, później Danzigerstr.)⁶⁸. Była to typowo podmiejska, luźno rozproszona, miejscami tylko zwarta, zabudowa ulicowa. Dopiero około połowy lat trzydziestych można zaobserwować pierwsze zmiany w urbanistyce miasta. Sygnałem było wytyczenie w 1835 r. na południe od dzisiejszego Starego Miasta, bezpośrednio poza obrębem średniowiecznych murów miejskich, prostokątnego placu nazwanego Nowym Rynkiem (d. Neuer Markt; zniekształcony współczesną przebudową z lat 1975–1976)⁶⁹. Przylegał on północną pierzeją do obiegającego miasto od południa starego traktu skupiającego ruch od zachodu i południowego zachodu (Berlina, Poznań, Szubina) i wyprowadzającego go w kierunku wschodnim (na Solec Kujawski i Toruń), przy którym istniała już częściowo wcześniejsza zabudowa (ob. ulice Poznańska i Wały Jagiellońskie; d. Posenerstr. i Bergstr., przemianowana później na Grosse Bergstr.). Zabudowa jego pozostałych pierzei następowała sukcesywnie, głównie w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX w., fragmentarycznie uzupełniona i wymieniona w późniejszym czasie. Przy nim zlokalizowano wzniesiony około 1848 r. klasycystyczny gmach Dyrekcji Kolei Wschodniej (przeniesiona z niego w 1853 r. do pomieszczeń nowo powstałego dworca kolejowego; ob. Nowy Rynek 8, budynek mieszkalny)⁷⁰. Na wschód od niego wybudowano w końcu lat trzydziestych gmach więzienia (nadbudowany i rozbudowany m.in. o ryzality boczne wg projektu inspektora budowlanego Juliusa Winchenbacha w latach 1865–1867). Przy jego północno-wschodnim narożniku mieściła się siedziba największej działającej w mieście — założonej w 1784 r. — loży masonskiej „Janus na Wschodzie” (rozebrana w latach 1939–1940). Niedaleko, przy obecnej ul. Wały Jagiellońskie 14, powstała zaś w 1839 r. klasycystyczna plebania dla fary ewangelickiej (ob. kościoła ewangelicko-augsburskiego p.w. Zbawiciela)⁷¹.

Dalsza rozbudowa miasta nie poszła jednak w tym kierunku. Wpłynęły na to zapewne dwa czynniki. Pierwszym były warunki topograficzne. Południowy stok Kotliny Toruńsko-Bydgoskiej w naturalny sposób hamował rozwój miasta w kierunku południowym i wymuszał zabudowę wzdłuż wychodzących w tym kierunku dróg. Drugą przyczyną było zlokalizowanie w tym samym czasie na Przedmieściu Gdańskim nowej siedziby rejencji bydgoskiej, wokół której w późniejszym okresie powstało nowe centrum administracyjno-oświatowe miasta. Ostateczny kres rozbudowie w tym kierunku położyła lokalizacja linii kolejowej i dworca oraz przesunięcie się całego rozwoju przestrzennego Bydgoszczy w kierunku północnym i północno-zachodnim z wykorzystaniem płaskich terenów, doskonale nadających się pod zabudowę. Ziemię bowiem na prawym brzegu Brdy w naturalny sposób ograniczały rozwój przestrzenny miasta do obszaru pomiędzy rzeką od północy a pasmem wzgórz od południa. Mogła się ona rozwijać jedynie na stosunkowo wąskim — dodatkowo ograniczonym Kanałem Bydgoskim — terenie wzdłuż osi wschód-zachód.

Najważniejszą inwestycją w mieście z tego okresu była wspomniana budowa w latach 1834–1836 nowego gmachu rejencji bydgoskiej przy obecnej ul. Jagiellońskiej 3 (d. Wilhelmstr.). Wzniesiony on został w stylu klasycystycznym według projektu miejscowego radcy budowlanego Carla Adlera, częściowo skorygowanego przez Friedricha Obucha oraz najwybitniejszego architekta niemieckiego pierwszej połowy XIX w. Karla Friedricha Schinkla, podówczas kierownika Wyższej Deputacji Budowlanej w Berlinie (rozbudowany w latach 1863–1864 o niewielkie dwuosiowe ryzality boczne wg projektu inspektora budowlanego Augusta Pfannenschmidta, a następnie w latach 1898–1900, m.in. o skrzydła

boczne wg planów radcy budowlanego von Bussego; ob. Urząd Wojewódzki)⁷². Dotychczasowy budynek rejencji przeznaczono na potrzeby różnych urzędów pruskiego wymiaru sprawiedliwości, a w 1908 r. został siedzibą utworzonej pięć lat wcześniej Biblioteki Miejskiej⁷³. Z innych budowli powstałych w tym czasie na uwagę zasługuje wybudowany w 1836 r. klasycystyczny teatr miejski (przebudowany w 1878 r., spalony w 1890 r. i następnie rozebrany)⁷⁴.

Przyjmuje się, że do połowy XIX w. nie nastąpiły poważniejsze zmiany w układzie przestrzennym Bydgoszczy, która oprócz terenu średniowiecznego miasta lokacyjnego obejmowała istniejące już wcześniej przedmieścia⁷⁵.

Przełomowy zarówno w rozwoju przestrzennym, jak i gospodarczym miasta był rok 1851, kiedy otrzymało ono pierwsze połączenie kolejowe oraz wcielono w jego granice administracyjne gminę podmiejską Bocianowo. Od tego czasu rozwój przestrzenny miasta poszedł zdecydowanie w kierunku północnym, przenosząc się na lewy brzeg Brdy. Z dniem 1 listopada 1851 r. włączono bowiem w obręb Bydgoszczy leżącą na północ i północny zachód od Przedmieścia Gdańskiego gminę Bocianowo (Brenkenhoff) wraz z jej 1079 mieszkańcami oraz położoną na wschód od Przedmieścia Toruńskiego liczącą 60 osób osadę Żupy (Schuppenkrug). W 1858 r. przyłączono do miasta zlokalizowaną na południe od ówczesnego Śródmieścia wieś Nowy Dwór (Neuhof) z jej 604 mieszkańcami. Rok później włączono leżące na wschód i północny wschód od Przedmieścia Gdańskiego tereny Grodzтва (Grodzwo) zamieszkałe w 1852 r. przez 763 osoby. Granica między przyłączonym wcześniej Bocianowem a Grodztwem przebiegała wzdłuż dzisiejszej ul. Gdańskiej. Obszar Bydgoszczy po przeprowadzonej w latach pięćdziesiątych XIX w. inkorporacji wynosił 793 ha i w następnych dziesięcioleciach niewiele się powiększył, by w 1910 r. osiągnąć powierzchnię 832 ha⁷⁶, a przed wybuchem I wojny światowej — w 1914 r. — 845 ha⁷⁷.

Na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XIX stulecia w związku z rozwojem funkcji administracyjnych miasta, rozbudową garnizonu wojskowego po umieszczeniu tu sztabu 4 Dywizji Piechoty (1847 r.) oraz lokalizacją w Bydgoszczy Dyrekcji Kolei Wschodniej (1849 r.) znacznie zwiększyła się liczba oficerów i urzędników państwowych. Już w roku 1850 brakowało dla nich 156 mieszkań⁷⁸. Spowodowało to konieczność wyjścia poza dotychczasowy obszar i intensyfikację zabudowy. Istotne dla dalszego rozwoju przestrzennego miasta było zwłaszcza przyłączenie Bocianowa. Pozwoliło ono bowiem na połączenie dotychczasowych obszarów miejskich — Przedmieścia Gdańskiego — z terenami kolejowymi i nowo wzniesionym dworcem na Bocianowie (1851 r., m.in. rozbudowany o skrzydła boczne w 1861 r., ob. gmach dworcowy pomiędzy 3 a 4 peronem, oraz w 1863 r. o zewnętrzną halę peronową, dziś nie istniejącą)⁷⁹. Droga, która to umożliwiła, był dawny trakt prowadzący z Bydgoszczy po lewej stronie Brdy do Koronowa, czyli obecna ul. Dworcowa (d. Bahnhofstr.). Jej przebieg jednak fragmentarycznie skorygowano w partii północno-zachodniej nowo wytyczonym, prostym odcinkiem dochodzącym aż do dworca.

Na części nowo włączonego w granice administracyjne miasta terenu już w 1853 r. rozplanowano według projektu mierniczego rejencyjnego Friedricha W. Sturmhoefela dwie nowe dzielnice mieszkaniowe, nazwane na cześć ówczesnego króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV i jego małżonki: Friedrich-Wilhelm-Stadt i Elisabeth-Stadt. Zajęły one około 60 ha położonych na południowy wschód od terenów kolejowych, aż do starej drogi prowadzącej do Świecia, czyli dzisiejszej ul. Pomorskiej (d. Rinkauerstr.)⁸⁰. Północną ich granicę wyznaczał teren — wzdłuż obecnych ulic Hetmańskiej i Sowińskiego (d. Luisenstr. i Kronerstr.) — osady Bocianowo, przemianowanej zapewne wówczas na Małe Bocianowo, niekiedy określanej też jako Kolonia Bocianowo. Ulica Dworcowa stanowiła z kolei w przybliżeniu ich granicę południową, którą przekraczały w części zachodniej. Natomiast po osi obecnych ulic Fredry (d. Vorwerkstr., ok. 1876 r. określane jako Cohnfeldstr.) i Sowińskiego przebiegała granica między nimi, oddzielając położony od wschodu obszar Elisabeth-Stadt od dochodzącego bezpośrednio do terenów kolejowych Friedrich-Wilhelm-Stadt. Wytyczona wówczas w zasadzie prostokątna siatka ulic i placów z niewielkimi późniejszymi korektami utrzymana została do dnia dzisiejszego. Nowe dzielnice otrzymały własny plac handlowy — Elisabeth-Markt (ob. pl. Piastowski). Drugim, niejako wymuszonym terenem wyłączonym spod przyszłej zabudowy mieszkalnej został obecny tzw. pl. Zbawiciela, który zajmował cmentarz dla folwarku Bocianowo. Stąd też został on zaplanowany nie pod zabudowę mieszkalną, a sakralną.

Jako ostatni, znacznie później wydzielony — przypuszczalnie dopiero w końcu lat siedemdziesiątych — został położony w bezpośredniej bliskości dworca blok zabudowy ograniczony dzisiejszymi ulicami: Sobieskiego (d. Livoniusstr.), Warszawską (pierwotnie Poststr., przemianowana potem na Karlstr.), Zygmunta Augusta (d. Friedrich-Wilhelm-Str.) i Sowińskiego. Powstał tu kompleks koszarowy zajmowany do 1920 r. m.in. przez oddziały 14 pułku piechoty. Zapoczątkowano go w latach 1874–1877 budową wielkich koszar od strony południowo-wschodniej, a później rozbudowano (ob. koszary przy ul. Warszawskiej 10). Dodatkowo dla tego samego pułku około 1895 r. wzniesiono od wschodu, już poza wspomnianym blokiem, znacznie mniejszy kompleks koszarowy na dzisiejszych parcelach przy ulicy Mazowieckiej 28 (d. Heynestr.) i Hetmańskiej 33. Jednak po roku 1920 zmieniono jego sposób użytkowania, a budynek główny przebudowano i rozbudowano po 1945 r. (ob. Wydział

Zootechniczny ATR). Uzupełnieniem powstałej tutaj zabudowy wojskowej była budowa w latach 1890–1891 kasyna oficerskiego przy obecnej ul. Chrobrego 14 dla ówczesnego 34 pułku piechoty (d. Schleinitzstr.; po 1920 r. przebudowane na fabrykę i rozbudowane, współcześnie kompleksowo przekształcone na potrzeby służby zdrowia)⁸¹.

Osiami kompozycyjnymi nowych dzielnic zostały dzisiejsze ulice Warszawska i Śniadeckich (d. Elisabethstr.), z których ostatnią doprowadzono aż do ul. Gdańskiej. Zabudowa mieszkalna tego terenu postępowiała jednak powoli. Dopiero w latach sześćdziesiątych i pierwszej połowie lat siedemdziesiątych nastąpiła jej intensyfikacja w pobliżu dworca, głównie zaś w ich partii południowej i południowo-wschodniej. Zasadniczą zmianę przyniosła dopiero druga połowa lat osiemdziesiątych, a zwłaszcza lata dziewięćdziesiąte XIX stulecia. Na początku XX w. była ona tylko fragmentarycznie uzupełniana i wymieniana. Jeśli w latach wcześniejszych przeważała często rozproszona zabudowa mieszkalna, to później zdominowała ten teren wielorodzinną kamienicą czynszową, głównie eklektyczna: neorenesansowa, neomanierystyczna czy neobarokowa.

Druga połowa XIX i początek XX wieku charakteryzowały się dynamicznym wzrostem liczby ludności Bydgoszczy oraz tworzeniem się w tym okresie całego bydgoskiego zespołu miejskiego. W 1852 r. liczba mieszkańców miasta przekroczyła 14 tysięcy (14 412 osób: 8736 ewangelików, 3362 katolików, 820 Żydów i 1494 żołnierzy garnizonu). Następne dziesięciolecie przyniosły szybki wzrost demograficzny miasta związany przede wszystkim z rozwojem przemysłu i postępującą za nim migracją ludności. Do roku 1900 Bydgoszcz wraz ze stacjonującym w niej garnizonem wojskowym przekroczyła liczbę 50 tysięcy mieszkańców (52 204 osoby, w tym 5295 żołnierzy). Największy przyrost liczby ludności w mieście nastąpił w trzeciej ćwierci XIX w. oraz w latach 1895–1900 i 1910–1914. Ogółem Bydgoszcz wraz z osiedlami podmiejskimi zbliżała się przed I wojną światową do prawie 100 tysięcy mieszkańców (1910 r. — 93 057, w tym 57 696 osób w samym mieście, z tego 4919 wojskowych). Struktura wyznaniowa miasta w okresie tym nie uległa zasadniczym zmianom. W 1910 r. 65,6% ogółu mieszkańców stanowili ewangelicy, 32,1% katolicy, a 2,3% wyznawcy judaizmu. Wzrost liczby ludności, który wynikał w latach pięćdziesiątych XIX w. m.in. z inkorporacji nowych terenów i rozbudowy funkcji administracyjnych miasta, w następnych dziesięcioleciach związany był z rozwijającym się bydgoskim przemysłem. Miasto zmieniło oblicze z rzemieślniczo-urzędniczego na przemysłowo-handlowe⁸².

Proces industrializacji miasta nabrał przyspieszenia w trzeciej ćwierci XIX stulecia, a zwłaszcza na przełomie wieków, i spowodował jego gwałtowny wzrost gospodarczy, demograficzny i urbanistyczny. Bydgoszcz — o czym wspomniano — bardzo wcześnie uzyskała pierwsze połączenie kolejowe. Już bowiem 27 lipca 1851 r. uruchomiono linię kolejową łączącą Bydgoszcz i Krzyż. Rok później otrzymała ona połączenie z Gdańskiem, w roku 1861 z Toruniem, a w 1872 r. z Poznaniem. W powiązaniu z istniejącą siecią szlaków lądowych — w 1851 r. oddano nową drogę utwardzoną łączącą ją z Toruniem — i wodnych (Kanał Bydgoski, Brda i Wisła) miasto zyskało jeszcze większą rangę jako ważny węzeł komunikacyjny, zwłaszcza że transport wodny wraz z wprowadzeniem napędu parowego nabrał nowego znaczenia i już od 1855 r. kursował statek parowy utrzymujący stałe połączenie między Bydgoszczą a Toruniem. W latach 1876–1879 uregulowano Brdę na odcinku między wylotem Kanału Bydgoskiego a Wisłą, budując jednocześnie port drzewny w Brdującym (Brahmunde). Parę lat później, w latach 1882–1884 przebudowano drewnianą dotychczas służącą miejską na murowaną i przesunięto zarazem nieco na północ w stosunku do poprzedniej (ponownie zmodernizowana w 1913 r.). Pozwoliło to na wzrost bydgoskiego handlu i przemysłu drzewnego. Rozwój kolejnictwa i rolnictwa stał się z kolei główną przyczyną powstania w mieście silnego przemysłu maszynowego i metalowego zaspokajającego m.in. potrzeby rolniczej Wielkopolski oraz słabo uprzemysłowionego Królestwa Polskiego i ziem Cesarstwa Rosyjskiego⁸³.

Wraz z otwarciem pierwszej linii kolejowej uruchomiono w Bydgoszczy Główne Warsztaty Naprawcze Kolei Wschodniej. W 1893 r. dysponowały one m.in. 57 krytymi stanowiskami do naprawy parowozów i 104 do naprawy wagonów oraz zatrudniały ponad tysiąc pracowników. W latach pięćdziesiątych działało w mieście kilka odlewni i zakładów maszynowych, z których największe to przejęte przez A. Wiesego dawne zakłady C. Kammerera oraz fabryka maszyn F. Eberhardta. Początkowo jednak rozwój przemysłu nie był zbyt gwałtowny, gdyż jeszcze w 1860 r. istniało w Bydgoszczy tylko 25 fabryk i dużych zakładów rzemieślniczych. Burzliwy rozwój przemysłu — zwłaszcza maszynowego — nastąpił dopiero w latach 1865–1875. Powstało wtedy kilka dalszych tego typu przedsiębiorstw, m.in. fabryka maszyn i stocznia braci T. i A. Wulffów (1865 r.), fabryka maszyn i odlewów C. Gausego (1867 r.), zakłady budowy sygnałów kolejowych C. Fiebrandta na Okolu (1868 r.), zakłady C. Blumwego na Wilczaku (1865 r.), H. Löhnera (1869/1870 r.) czy późniejsze L. Zobela (1879 r.). Większość z nich przekształciła się z czasem w znaczne fabryki zatrudniające od kilkudziesięciu do kilkuset pracowników. W latach dziewięćdziesiątych założono kolejne tego typu przedsiębiorstwa, w tym: zakład budowy maszyn i stocznia Bydgoskiego Towarzystwa Holowniczego na Kapuściskach Dolnych (1891 r.), fabrykę rowerów, następnie motocykli E. Stadięgo (1894 r.) oraz Bydgoską Fabrykę Maszyn na Wilczaku (1898 r.). W tym okresie stała się również Bydgoszcz silnym ośrodkiem przemysłu drzewnego. W latach 1904–1906

na wschód od miasta, na terenie sięgającym do portu w Brdującym pracowało 15 dużych tartaków i zakładów obróbki drewna. Wzrost budownictwa w mieście i dobre połączenia komunikacyjne sprawiły, że rozwinął się także przemysł budowlany. Już pod koniec lat pięćdziesiątych działało w Bydgoszczy i okolicach kilkanaście cegielni; w 1898 r. było ich 15, wyprodukowały 35 milionów różnego rodzaju cegieł. Przemysł spożywczy odgrywał mniejszą rolę. Miasto zostało również dużym centrum przemysłu poligraficznego z dwoma największymi działającymi tu drukarniami: Gruenauera (założona w 1806 r.) i A. Dittmanna (powstała w 1875 r.). Gwałtowny wzrost miejscowego przemysłu nastąpił zwłaszcza w latach 1895–1905, kiedy liczba fabryk i dużych zakładów rzemieślniczych powiększyła się ze 147 do 548. Zatrudnionych w nich było 9652 pracowników. Oprócz przemysłu, który w okresie tym zdominował gospodarkę miasta, ważną rolę — znacznie jednak mniejszą niż w poprzednim — odgrywało rzemiosło i handel⁸⁴.

Po przemianowaniu w 1848 r. Wielkiego Księstwa Poznańskiego na Prowincję Poznańską (Provinz Posen) znalazła się w niej także rejencja bydgoska, a w 1871 r. weszła w skład Cesarstwa Niemieckiego. W ramach dotychczasowej rejencji wydzielono w maju 1875 r. bydgoski powiat miejski (Kreis Bromberg–Stadt)⁸⁵.

Wraz z rozwojem gospodarczym i demograficznym miasta powstała jego nowoczesna infrastruktura komunalna. Pierwszą wielką inwestycją była uruchomiona 1 października 1860 r. gazownia miejska, którą w następnych dziesięcioleciach sukcesywnie rozbudowywano doprowadzając do niej w 1890 r. osobną bocznice kolejową (ob. nie istniejąca). Zlokalizowana ona została nad Brdą we wschodniej części miasta, przy starym trakcie prowadzącym do Fordonu (d. Wilhelmstr.; ob. ul. Jagiełłońska 42; zamknięta w 1973 r.). Zapewne w związku z jej budową włączono rok wcześniej (1859) obszar Grodzta w granice miasta. Wraz z uruchomieniem gazowni zastąpiono dotychczasowe oświetlenie olejowe w mieście gazowym. Szybko rozwijająca się gazownia otrzymała m.in. wybudowany w 1905 r. według projektu miejskiego radcy budowlanego Carla Meyera nowy budynek administracyjny (kompleksowo przebudowany po 1945 r.). Stare zaś zabudowania przeznaczono na potrzeby miejskich wodociągów i kanalizacji⁸⁶.

W latach 1895–1896 wzniesiono przy dzisiejszej ul. Warmińskiego 8 (d. Gammstr.) elektrownię miejską, którą uruchomiono 1 lipca 1896 r., a następnie stale rozbudowywano. Początkowo była przedsiębiorstwem prywatnym i dopiero w 1929 r. została wykupiona przez miasto, a potem — w związku z budową nowej elektrowni — zlikwidowana⁸⁷.

Miasto otrzymało także inne instytucje komunalne. Z dniem 1 IV 1868 r. powstał Miejski Zakład Oczyszczania Ulic i Latryn (Städtische Straßen- und Latrinen-Reinigungsanstalt), mieszczący się początkowo w dawnym kościele Klarysek. Parę lat wcześniej, w roku 1864 powołano działającą do 1901 r. Ochotniczą Straż Pożarną. Nieco później, w 1872 r. utworzono Zawodową Straż Pożarną, na potrzeby której zaadaptowano również wspomnianą świątynię. Dopiero w latach 1909–1911 wybudowano — zasadniczo dla straży pożarnej — zaprojektowany przez bydgoskiego architekta Theodora Patzwalda modernistyczny kompleks budynków przy obecnej ul. Pomorskiej 16–18 (d. Rinkauerstr.), do którego przeniesiono obie instytucje w 1912 r.⁸⁸

Jedną z większych ówczesnych inwestycji na terenie miasta była budowa miejskiej komunikacji tramwajowej. Dnia 18 maja 1888 r. uruchomiono pierwszą linię tramwajową łączącą Dworzec Główny i Welniany Rynek (d. Wollmarkt). W następnych latach trasy tramwajowe znacznie rozbudowano i do 1907 r. istniały już trzy linie tramwajowe, łącznie o długości ponad 12 km. W związku z budową elektrowni przeprowadzono w połowie lat dziewięćdziesiątych ich elektryfikację i 3 VII 1896 r. na ulice Bydgoszczy wyjechał pierwszy tramwaj elektryczny. Na jego potrzeby powstała w latach 1886–1888 w pobliżu dworca kolejowego zajezdnia tramwajowa przy dzisiejszej ul. Zygmunta Augusta 2 (ob. warsztaty tramwajowe). Początkowo były one własnością różnych firm i dopiero w 1928 r. zostały wykupione przez miasto⁸⁹.

W pobliżu gazowni wzniesiono otwartą w 1890 r. rzeźnię miejską, której zabudowania zaprojektował wspomniany C. Meyer (ob. ul. Jagiełłońska 41–47). Rzeźnię od roku 1894 stale rozbudowywano, m.in. w latach 1909–1910 wybudowano nowy gmach administracyjny. Obok niej powstała w latach 1892–1893 na terenie prawie 2 ha targowica miejska, do której doprowadzono osobną bocznice kolejową (ob. nie istniejąca)⁹⁰.

Dopiero na przełomie XIX i XX w. Bydgoszcz otrzymała nowoczesną sieć wodociągowo-kanalizacyjną. Zasadnicze roboty przy jej budowie trwały od marca do grudnia 1899 r., a 16 V 1900 r. wodociągi rozpoczęły normalną pracę. Wodę pobierano ze zlokalizowanych na północ od miasta studni głębinowych, przy szosie gdańskiej wzniesiono stację pomp tłoczącą wodę do sieci miejskiej i wieży ciśnienia wybudowanej na dzisiejszym Wzgórzu Dąbrowskiego (d. Wissmannshöhe; ob. galeria sztuki). Po uruchomieniu długość sieci wodociągowej sięgała prawie 50 km. Równocześnie z siecią wodociągową powstała i kanalizacja miejska: burzowa, odprowadzająca wodę do Brdy, oraz osobna — ukończona w 1908 r. — ściekowa wraz z „oczyszczalnią ścieków”. Ta ostatnia zlokalizowana została około 3 km na wschód od ówczesnych granic administracyjnych miasta. Na terenie gmin podmiejskich Kapuściska Wielkie (Schönhagen) i Czersko Polskie (Brahna) założono bowiem specjalne pola irygacyjne, rodzaj współczesnych odstojników. W związku z tym wzniesiono na wschód od gazowni przepompownię ścieków (1906–1908) oraz cały zakład wodociągowo-kanalizacyjny⁹¹.

Wraz z rozwojem miasta stała się Bydgoszcz w drugiej połowie XIX w., głównie zaś na początku XX stulecia silnym centrum kulturalnym, a zwłaszcza oświatowym, z licznymi szkołami tak państwowymi, miejskimi, jak i prywatnymi. Istniały tu zarówno powszechne szkoły podstawowe, tzw. ludowe, zawodowe, różnego typu średnie i wyższe oraz specjalne. Natomiast pomimo czynionych starań nie powstał w mieście uniwersytet. Samych szkół ludowych było przed I wojną światową 14, w latach 1846–1914 wybudowano dla nich osiem nowych budynków, a dwa rozbudowano. Z nowych gmachów szkół ludowych można m.in. wymienić: wzniesiony w 1854 r. przy obecnej ul. Dworcowej 82 (rozbudowany w 1876 r.; ob. Szkoła Podstawowa nr 1), ul. Świętojańskiej 20 z lat 1887–1888 (d. Johannisstr.; ob. Zasadnicza Szkoła Zawodowa nr 4), pl. Kościeleckich 8 z lat 1891–1893 (d. Hann-von-Weyhern-Platz; ob. Szkoła Podstawowa nr 8), ul. Sowińskiego 5 z lat 1897–1898 (d. Kronerstr.; ob. Szkolne Schronisko Młodzieżowe) czy ul. ks. Kordeckiego 20–22 z lat 1901–1902 (d. Cichorienstr., w 1902 r. przemianowana na Hippelstr.; ob. budynek ATR)⁹².

Powstałe wcześniej szkoły miejskie, to jest tzw. szkoła obywatelska dla chłopców (Städtische Burgerschule, Knabenmittelschule) i dziewcząt (Städtische Mittlere Töchterschule) otrzymały w latach siedemdziesiątych nowe siedziby. Dla mieszczącej się dotąd w dawnym klasztorze Karmelitów szkoły dla chłopców wzniesiono około 1872 r. nowy budynek przy dzisiejszej ul. Jagiellońskiej 9 (d. Wilhelmstr.; ob. oświatowo-biurowy). Szkoła żeńska otrzymała z kolei wybudowany w latach 1875–1878 gmach wraz z osobną salą gimnastyczną przy obecnej ul. Konarskiego 2–4 (d. Schulstr.; ob. Państwowe Liceum Sztuk Plastycznych). Później, od 1884 r. mieściła się w nim wspomniana szkoła dla chłopców, dla której według projektu architekta miejskiego Otto Brecha i miejskiego radcy budowlanego Carla Meyera wzniesiono w latach 1910–1911 nową siedzibę przy dzisiejszej ul. Staszica 4 (d. Braesickestr.). Gmach ten rozbudowano do 1916 r. m.in. o dostawioną od wschodu aulę, wystrój której zaprojektował radca budowlany E. von Saltzwedel (ob. VI Liceum Ogólnokształcące)⁹³.

Napływ licznych urzędników kolejowych i kadry oficerskiej wraz z rodzinami w połowie XIX w. spowodował zapewne powołanie dwóch nowych, średnich szkół miejskich. Jako pierwsza powstała 15 V 1851 r. miejska szkoła realna (Städtische Realschule), przekształcona w 1883 r. w miejskie gimnazjum realne, a w 1890 r. przejęta przez państwo. Początkowo ulokowana w prywatnym budynku przy Wełnianym Rynku, w 1858 r. przeniesiona została do wybudowanego dla niej w tymże roku gmachu przy obecnej ul. Grodzkiej 18 (rozbudowany o skrzydło wschodnie w 1908 r.; d. Schloßstr., przemianowana później na Burgstr.; ob. Wydział Budownictwa ATR). W 1903 r. władze miejskie ponownie utworzyły miejską szkołę realną, przemianowaną w 1910 r. na wyższą szkołę realną (Städtische Oberrealschule) mieszczącą się początkowo przy dzisiejszej ul. Libelta (d. Bachmannstr.). Później, w latach 1905–1906 wzniesiono dla niej według projektu berlińskiej spółki architektonicznej Carla Zaara i Rudolfa Vahla wielki gmach szkolny przy ulicy Schillera (rozbudowany w 1913 r.; ob. ul. Kopernika 1, Zespół Szkół Kolejowych). Drugą szkołą miejską powstałą w tym czasie była założona 12 V 1853 r. wyższa szkoła dla dziewcząt (Städtische Höhere Mädchenschule), przemianowana w 1908 r. na miejskie liceum żeńskie. Specjalnie dla niej wybudowano w latach 1882–1884 nowy budynek szkolny przy obecnej ul. Konarskiego 5 (d. Schulstr.; ob. Zespół Szkół Gastronomicznych)⁹⁴.

Działające w mieście średnie, a właściwie — w myśl ówczesnej nomenklatury — wyższe szkolnictwo państwowe poza przejściem miejskiego gimnazjum realnego aż do początku XX w. nie uległo rozbudowie. Uzyskało natomiast nowe gmachy szkolne. Mieszczące się w dawnym kolegium jezuickim gimnazjum królewskie przeniesiono w 1878 r. do powstałego w latach 1875–1877 według projektu radcy budowlanego Heinricha Kocha i inspektora budowlanego Juliusa Winchenbacha budynku przy obecnym pl. Wolności 9 (d. Weltzien-Platz; ob. I Liceum Ogólnokształcące). Gimnazjum otrzymało również wzniesioną w latach 1878–1879 wolno stojącą salę gimnastyczną przy dzisiejszej ul. Libelta (d. Bachmannstr.; ob. nie istniejąca). Z kolei dla ulokowanego w zabudowaniach pobernardyńskich ewangelickiego seminarium nauczycielskiego wybudowano obok w końcu lat sześćdziesiątych XIX w. nowy, duży budynek szkolny (ob. ul. Bernardyńska 6, Wydział Rolniczy ATR). Znaczna rozbudowa państwowego szkolnictwa średniego nastąpiła dopiero na początku XX stulecia. W 1907 r. powołano katolickie seminarium nauczycielskie, dla którego w latach 1905–1908 wzniesiono wielki gmach przy obecnej ul. Seminaryjnej 3 (d. Naumannshöhe; ob. Wydział Chemii ATR). Natomiast w 1911 r. otwarto w Bydgoszczy jedyną w prowincji państwową szkołę artystyczną, tj. Królewską Szkołę Rzemiosła i Przemysłu Artystycznego (Königliche-Preußische Handwerker- und Kunstgewerbeschule) przy dzisiejszej ul. św. Trójcy 37 (d. Berlinerstr.; ob. Zespół Szkół Mechanicznych nr 1). Otrzymała ona neobarokowy gmach powstały w latach 1910–1911 według projektu budowniczych miejskich O. Brecha i C. Meyera, częściowo skorygowanego w partii dyspozycji wnętrza przez architekta i pierwszego jej dyrektora Arno Koerniga⁹⁵.

Początek wieku przyniósł także rozwój szkolnictwa muzycznego w mieście. W 1904 r. otwarto prywatne Bydgoskie Konserwatorium Muzyczne (Bromberger Konservatorium der Musik) mieszczące się początkowo przy ul. Gdańskiej. W latach 1905–1906 wybudowano według projektu miejscowego architekta Rudolfa Kerna jego nową siedzibę przy obecnych al. Mickiewicza 9 (d. Bulowstr.; ob. budynek mieszkalny)⁹⁶.

Działały również w mieście jedyne na terenie prowincji poznańskiej zakłady ze szkołami specjalnymi: od 1872 r. zakład dla niewidomych (Provinzial-Blindenanstalt) przy dzisiejszej ul. Krasińskiego 10 (d. Fröhnerstr.), którego wzniesiony w latach około 1870–1872 gmach zaprojektował miejski radca budowlany Fritz Müller (rozbudowany o skrzydła boczne w latach 1906–1909; ob. Ośrodek Szkolno-Wychowawczy im. L. Braille'a), oraz powołany w 1895 r. zakład dla głuchoniemych (Provinzial-Taubstummenanstalt). Ten ostatni ulokowano w budynku przy obecnej ul. Reja 7, do którego dobudowano w roku 1897 wzdłuż pierzei ulicy dzisiejszy korpus główny (d. Grafestr.; ob. budynek mieszkalny)⁹⁷.

Rozwój gospodarczy i demograficzny miasta spowodował szybki wzrost budownictwa. Tylko w latach 1853–1868 powstało 597 nowych budynków mieszkalnych i 497 gospodarczych⁹⁸. Oprócz wspomnianych terenów na Bocianowie objął on i inne, częściowo posiadające wcześniejszą zabudowę obszary Bydgoszczy. Zintensyfikowała się w tym czasie zabudowa na terenie tzw. Wyspy Kanałowej (Canalwerder; Okole), głównie w jej partii wschodniej i północnej. Otrzymała ona bowiem w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych bezpośrednie połączenie z dworcem kolejowym przez ceglany most nad Brdą, który przerzucono wzdłuż nowo wytyczonej, dzisiejszej ul. Królowej Jadwigi (pierwotnie Präsidentenstr., przemianowana później na Victoriastr.).

Kolejnym obszarem miasta, gdzie od połowy XIX w. następowała szybka zabudowa, były tereny Przedmieścia Gdańskiego i fragmentarycznie południowo-zachodnia część Grodzka. Tutaj m.in. na wschód od siedziby rejencji wzniesiono w latach 1850–1852 wielki gmach szpitala garnizonowego (przebudowany po 1945 r., d. Wilhelmstr.; ob. ul. Jagiellońska 15, budynek administracyjno-oświatowy). Zapoczątkowany w ten sposób kompleks szpitala wojskowego rozbudowano w następnych dziesięcioleciach. Zasadniczo do końca lat siedemdziesiątych na obszarze pomiędzy obecnymi ulicami: 3 Maja (d. Hempelstr.), Krasińskiego (d. Fröhnerstr.), której zachodni odcinek przedłużono pod koniec XIX w., Gdańską, Marszałka Focha (d. Wilhelmstr.) i Brdą powstało nowe centrum administracyjno-oświatowe miasta. Intensywna zabudowa nastąpiła tu zwłaszcza w latach siedemdziesiątych XIX stulecia. Na północy tego terenu wytyczono około 1854 r. przylegający od południa do ówczesnego parku rejencyjnego i otwierający się na ul. Gdańską nowy plac miejski — obecny pl. Wolności (d. Kanonen-Platz, w 1860 r. przemianowany na Weltzien-Platz). Dominantą architektoniczną placu został powstały w latach 1872–1876 według projektu znanego architekta berlińskiego Friedricha Adlera neoromański zbór ewangelicki p.w. św. Pawła (ob. kościół rzymskokatolicki p.w. św. Piotra i Pawła). W jego pobliżu wybudowano w 1887 r. zaprojektowany przez ówczesnego rejencyjnego radcę budowlanego Gustava Reicherta eklektyczny gmach założonego rok wcześniej Towarzystwa Kasynowego „Wypoczynek” (Cassino-Gesellschaft „Erholung”; ob. ul. Gdańska 20, Opera „Nova”)⁹⁹.

Po południowej stronie przedmieścia, w narożniku obecnych ulic Jagiellońskiej i Pocztowej (d. Wilhelmstr. i Löwestr.) wzniesiono w końcu lat pięćdziesiątych późnoklasycystyczny budynek Królewskiego Urzędu Pocztowego. W latach 1883–1885 wybudowano nowy, neogotycki gmach poczty od strony Brdy. Później, w latach 1896–1899 m.in. w miejsce budynku z lat pięćdziesiątych postawiono nowy, nawiązujący stylem do wcześniejszego, tworząc zwarty blok zabudowy pocztowej (ob. ul. Jagiellońska 6, Poczta Główna). Z kolei w latach 1863–1864 powstał obok neorenesansowy gmach Królewskiego Banku (rozbudowany w latach 1924–1925; ob. ul. Jagiellońska 8, Narodowy Bank Polski)¹⁰⁰. Podobnie zintensyfikowano w tym czasie zabudowę po stronie południowo-zachodniej przedmieścia wnosząc tu lub rozbudowując szereg gmachów publicznych. Po pożarze w 1890 r. teatru miejskiego rozebrano położone w pobliżu zabudowania poklasztorne karmelitów, wysadzając pięć lat później ostatni ich relikw — starą wieżę klasztorną. W miejsce spalonego teatru wybudowano w latach 1895–1896 nowy, neobarokowy, na blisko 780 miejsc według projektu architekta berlińskiego Heinricha Seelinga, będący największą ówczesną inwestycją kulturalną w mieście (ob. nie istniejący). Na jego tyłach znajdowała się m.in. siedziba tutejszej landratury, w pobliżu której wzniesiono w 1867 r. nowy gmach głównej warty garnizonowej (nadbudowany o kondygnację drugiego piętra w 1882 r.; ob. ul. Marszałka Focha 7, budynek biurowo-handlowy). W latach 1886–1887 wybudowano obok niego zaprojektowaną przez garnizonowych inspektorów budowlanych H. Dublańskiego z Torunia i Ernsta Kocha z Bydgoszczy piekarnię wojskową (ob. nie istniejąca). Niejako na zakończeniu tego ciągu nad Brdą powstało w 1869 r. pierwsze bydgoskie kasyno oficerskie, przeznaczone później na potrzeby stacjonującego w mieście 14 pułku piechoty (zniszczone w styczniu 1945 r.). Przy służbie miejskiej, już poza tym obszarem, znajdowała się siedziba Urzędu Budownictwa Wodnego. Na jego potrzeby wzniesiono w latach 1879–1880 według projektu rejencyjnego inspektora budownictwa wodnego Wilhelma Sella niewielki, eklektyczny budynek przy dzisiejszej ul. Marcinkowskiego 2 (częściowo rozebrany w latach 1977–1982; d. An der Stadtschleuse; ob. budynek mieszkalny)¹⁰¹. W ten sposób zostało zasadniczo wykształcone do końca lat siedemdziesiątych XIX w. na terenach Przedmieścia Gdańskiego i fragmentarycznie Grodzka, zapoczątkowane budową siedziby rejencji (1834–1836), nowe centrum administracyjno-oświatowe miasta z licznymi gmachami państwowymi i użyteczności publicznej. Dopiero później, wraz z gwałtownym rozwojem Bydgoszczy na początku XX stulecia, niektóre z ulokowanych tutaj urzędów i szkół przeniesione zostały do nowych budynków powstałych na północno-wschodnich obszarach miasta.

Na południowo-wschodnich terenach Grodzta wykształcił się natomiast do początku XX w., zapoczątkowany budową gazowni, główny kompleks komunalnej zabudowy przemysłowej. Tu także założono jeszcze w 1778 r. największy cmentarz ewangelicki w mieście (zlikwidowany w latach ok. 1950–1952; ob. Park Ludowy im. W. Witosa), a w 1854 r. między obecnymi ulicami Jagiellońską i Rumińskiego niewielki park miejski (d. Wilhelmstr. i Schmiedegasse, ob. nie istniejący). Dopiero po wieloletnich staraniach, w latach 1870–1872 wytyczono dzisiejszą ul. Bernardyńską (d. Kaiserstr.), która przez nowo wzniesiony most żelazny nad Brdą połączyła Grodzta z Przedmieściem Toruńskim i Kujawskim. Nieliczne ulokowane tutaj budowle publiczne to m.in. otwarty w 1898 r. szpital dziecięcy św. Floriana (St. Florian-Kinderheim) przy obecnej ul. św. Floriana 10–12, który około 1910 r. rozbudowano o nowy gmach (d. Alexanderstr.; ob. Wojewódzki Szpital Obserwacyjno-Zakaźny)¹⁰². Pozostałe obszary Grodzta na północ od dzisiejszej ul. Krasińskiego (d. Fröhnerstr.) i wschód od ul. Gdańskiej do końca XIX w. pozostały obszarem nie zabudowanym.

W przeciwieństwie do szybkiego rozwoju przestrzennego miasta w kierunku północnym powoli postępowała zabudowa po prawej stronie rzeki, pozostająca właściwie do początku XX w. na peryferiach ówczesnej działalności urbanistycznej. Zabudowa koncentrowała się tutaj na dawnych przedmieściach, głównie wzdłuż istniejących wcześniej dróg wylotowych z miasta, m.in. ulic: Toruńskiej, Kujawskiej, ks. Skorupki (d. Schwedenbergstr.), przy których wzniesiono kilkukondygnacyjne budynki mieszkalne. W głębi zaś, poza ograniczającym ją pasmem wzgórz, powstały niewielkie, typowo podmiejskie, przeważnie parterowe zabudowania mieszkalne i gospodarcze¹⁰³. Zabudowa tych obszarów została zintensyfikowana dopiero na początku bieżącego stulecia oraz w późniejszym okresie. Na południowo-wschodnich terenach miasta poza wspomnianą budową nowego gmachu ewangelickiego seminarium nauczycielskiego wzniesiono w latach 1866–1867 według projektu znanego architekta berlińskiego Eduarda Titzza dom strzelecki (Schützenhaus) bydgoskiego bractwa kurkowego. Po pożarze gmachu w październiku 1900 r. został on do roku 1903 odbudowany, a dziesięć lat później przejęty przez miasto (wielokrotnie potem rozbudowywany i przebudowywany; ob. ul. Toruńska 30, Wojewódzki Dom Kultury). Natomiast na terenie dawnych składów solnych wybudowano w latach 1888–1889 zaprojektowany przez H. Dublańskiego zespół budynków pralni garnizonowej (ob. ul. Toruńska 45)¹⁰⁴.

Podobnie dokonywał się rozwój przestrzenny południowych i południowo-zachodnich obszarów miasta. Wzgórza leżące po południowo-zachodniej stronie Bydgoszczy zostały częściowo zagospodarowane już w latach trzydziestych XIX w. Na położonym najbliżej ówczesnego Śródmieścia wzgórzu założono w 1832 r. jeden z pierwszych parków miejskich (d. Wissmannshöhe; ob. Wzgórze Dąbrowskiego). Tak samo zagospodarowano dwa lata później wzgórze położone po drugiej stronie drogi szubińskiej i w 1835 roku przemianowano na Wzgórze Książęce (Prinzenhöhe). Na najdalej wysuniętym na zachód wzgórzu urządzono park dopiero w 1870 r., w roku zaś następnym nazwano je Wzgórzem Naumanna (Naumannshöhe). Utworzono w ten sposób do lat siedemdziesiątych pas zieleni na południowo-zachodnich obrzeżach miasta. W związku z intensyfikującą się zabudową miejską na północy Bydgoszczy (Przedmieście Gdańskie, częściowo Bocianowo i Grodzta) w połowie lat osiemdziesiątych wykorzystano powstałe tereny zielone wznosząc tu szereg gmachów socjalnych. W 1884 r. u podnóża Wzgórza Wissmanna wybudowano dom dla samotnych mężczyzn (Bürgerstift; d. Jakobstr.; ob. ul. Grudziądzka 43, budynek mieszkalny). Nieco dalej wzniesiono w tym samym czasie dom dla samotnych kobiet, tzw. Luisenstift przy obecnej ul. Szubińskiej 1 (d. Schubiner Chaussee, później Schubinerstr.; ob. Wojskowa Komenda Uzupełnień). Natomiast na Wzgórzu Książęcym powstał w latach 1884–1885 z fundacji Louisy Giese-Rafalskiej tzw. szpital diakonisek (Diakonissenhaus) prowadzony przez ewangelickie siostry miłosierdzia (ob. ul. Seminaryjna 1, Wojewódzki Szpital Gruźlicy i Chorób Płuc). Na początku XX wieku rozbudowano ten zespół o wspomniane katolickie seminarium nauczycielskie zlokalizowane na Wzgórzu Naumanna. Stworzono tym samym swego rodzaju „dzielnicę oazy i spokoju” z dala od ówczesnej zabudowy zarówno przemysłowej, jak i mieszkalnej. Jak trafny był sposób funkcjonalnego zagospodarowania tego terenu może świadczyć fakt, że jeszcze w latach 1927–1928 wybudowano tu dom starców przy ul. Grudziądzkiej 45 (ob. Sąd Rejonowy)¹⁰⁵. Zlokalizowane tutaj gmachy — zasadniczo na wzgórzach — zdominowały wraz z powstałą w 1899 r. wieżą ciśnień panoramę tej części Bydgoszczy.

Podobny był rozwój urbanistyczny pozostałych południowych obrzeży miasta. Z nielicznych budowli publicznych wzniesionych tutaj zasadniczo dopiero na początku XX w. należy wymienić powstały w latach 1904–1907 według planów powiatowego inspektora budowlanego Ismara Herrmanna zbór ewangelicki p.w. Marcina Lutra przy dzisiejszej ul. Leszczyńskiego 42 (d. Frankenstr.; zniszczony we wrześniu 1939 r.). Drugą ważną budowlą był wybudowany w latach 1905–1907 z fundacji bydgoskiego radcy miejskiego Heinricha Dietza sierociniec miejski przy obecnej ul. Traugutta 5 według projektu C. Meyera (d. Dietzstr.; ob. m.in. Szkoła Podstawowa nr 55)¹⁰⁶.

Na południowo-zachodnim krańcu Bydgoszczy znajdowały się także co najmniej od lat trzydziestych XIX w. duże tereny wojskowe: strzelnica i plac ćwiczeń. W latach 1883–1884 wzniesiono tam koszary zajmowane

przez stacjonujący w mieście od 1888 r. 3 pułk kawalerii, noszący nazwę 3 Nowomarchijskiego Pułku Grenadierów Konnych im. barona G. von Derfflingera (ob. ul. Szubińska 2)¹⁰⁷. Koszary, fragmentarycznie później rozbudowane (ob. w większości nie istniejące), zajęły północną część tego obszaru. Natomiast południowa pozostała dalej jako plac ćwiczeń wojskowych, który potem znacznie powiększono wychodząc na początku XX w. poza ówczesne granice miasta (ob. plac ćwiczeń zajmuje wybudowane w latach 1960–1969 osiedle mieszkaniowe „Błonie”). Dla stacjonującej tutaj jednostki wzniesiono zapewne w końcu lat osiemdziesiątych kasyno oficerskie przy obecnej ul. Dolina (d. Thalstr.), a około 1910 r. nowe w stylu „Landhausu” przy dzisiejszym pl. Poznańskim 9 (d. Posener-Platz; ob. żłobek). W związku z tym dawne kasyno oficerskie zamieniono na tzw. kasyno robotnicze (ob. nie istniejące).

Budowa i rozbudowa w trzeciej ćwierci XIX w. licznych gmachów publicznych na terenie Bydgoszczy nie ominęła wspomnianego już więzienia, które kompleksowo rozbudowano (1865–1867). Zarazem, przypuszczalnie w tym samym czasie, wzniesiono przed nim nową siedzibę sądu ziemskiego (d. Grosse Bergstr.; ob. ul. Wały Jagiellońskie 4, Sąd Rejonowy). Powstały zespół budynków wymiaru sprawiedliwości powiększono w latach 1903–1906 o kolejny, wybudowany w północno-wschodnim narożniku Nowego Rynku. Nową okazałą budowlę z wysokością na 44 m wieżą ponad narożnikiem, stanowiącą dominantę architektoniczną tego fragmentu miasta, zaprojektował w formach historycznych (późnogotyckich) rządowy radca budowlany de Bruyn (ob. ul. Wały Jagiellońskie 2, Sąd Wojewódzki)¹⁰⁸.

Zasadniczo do końca XIX w. zabudowa mieszkalna w Bydgoszczy koncentrowała się na rozplanowanych jeszcze w latach pięćdziesiątych dzielnicach. Założone w 1890 r. Bydgoskie Towarzystwo Mieszkaniowe (Wohnungsverein zu Bromberg), skupiające przeważnie urzędników kolejowych, zintensyfikowało i tak prężnie rozwijające się w tym czasie budownictwo mieszkaniowe¹⁰⁹.

Tereny nad rzeką i kanałem, głównie zaś zachodnia część miasta stanowiły obszar, na którym powstały największe w tym okresie zespoły zabudowy przemysłowej. Wraz z rozwojem Bydgoszczy zlokalizowane początkowo nad Brdą, m.in. na południe od ul. Dworcowej, zakłady przemysłowe były powoli przenoszone na inne tereny. Pozostałością dawnej zabudowy przemysłowej jest wybudowany w 1871 r. eklektyczny gmach przy dzisiejszej ul. Dworcowej 65 (ob. Archiwum Państwowe). Wzniesiony pierwotnie jako budynek administracyjno-mieszkalny fabryki Theodora i Adolfa Wulffów, po jej likwidacji przejęty został na potrzeby działającej w mieście Komisji Generalnej przeprowadzającej reformę rolną na terenie Prus Wschodnich, Zachodnich i Poznańskiego (Generalkommission für die Provinzen Ost-, Westpreußen und Posen). Obok powstał w latach 1886–1889 nowy, wielki gmach Dyrekcji Kolei, którego projekt wykonała w końcu lat siedemdziesiątych berlińska spółka architektoniczna: Martin P. Gropius & Heino Schmieden, a później przerobił, według wskazówek wyższego radcy budowlanego Karla Schmeitzera, kolejowy radca budowlany Heinrich Bergmann (ob. ul. Dworcowa 63). Dodatkowo na jej potrzeby wybudowano w pobliżu w latach 1890–1891 drugi, mniejszy budynek biurowy (ob. Poradnia Lecznictwa Kolejowego)¹¹⁰. Oba eklektyczne, neomanierystyczne gmachy wzniesiono z wykorzystaniem form manierizmu niderlandzkiego, tak charakterystycznych dla oficjalnego budownictwa pruskiego lat osiemdziesiątych XIX stulecia.

Szybki rozwój gospodarczy i wzrost liczby ludności na przełomie wieków nie tylko intensyfikował zabudowę mieszkaniową na terenach już zurbanizowanych, ale także na innych obszarach. Rozwój przestrzenny miasta w kierunku zachodnim był już w znacznym stopniu ograniczony istniejącą zabudową na Około i Wilczaku, które były zasadniczo terenami przemysłowymi pozostającymi jednak poza ówczesnymi granicami Bydgoszczy. Jedynym dogodnym miejscem położonym zarówno blisko wykształconego już nowego centrum administracyjno-oświatowego, jak i stosunkowo niedaleko dworca kolejowego, pozostającym — co ważne — również w granicach administracyjnych był obszar północno-wschodni miasta. Wymusił on rozwój przestrzenny Bydgoszczy w tym kierunku. Szukano jednak także wolnych przestrzeni w obrębie już częściowo zurbanizowanych obszarów. Na tzw. Wyspie Kanałowej na przełomie wieków wytyczono i szybko zabudowano kamienicami czynszowymi kilka zwartych bloków. Z poszukiwaniem nowych terenów budowlanych wiąże się późno, bo w 1894 r. wytyczenie dzisiejszej ul. Cieszkowskiego (d. Moltkestr.), której zabudowa powstała w stosunkowo krótkim odstępie czasu, w latach 1895–1904. Wzniesiono przy niej okazałe kamienice czynszowe, często z przedogrodem, według projektów czołowych ówczesnych architektów bydgoskich: Karla Bergnera, Paula Böhma, Carla Meyera, Rudolfa Kerna, Józefa Świąćckiego czy Fritza Weidnera. Perspektywę zachodnią ulicy zamknął później wybudowany w latach 1906–1907 niewielki zbór baptystów przy dzisiejszej ul. Pomorskiej 41 (d. Rinkauerstr.; ob. kościół ewangelicko-metodystyczny).

Intensyfikowała się również zabudowa na innych terenach, m.in. dawnym Przedmieściu Poznańskim czy pozostających dotychczas poza głównym nurtem rozwoju przestrzennego miasta obszarach południowych. Objęła ona także mniej zabudowane północne tereny Bydgoszczy, w tym obszar Małego Bocianowa. Dochodziła ona tutaj aż do otwartej w 1861 r. linii kolejowej (ob. nieco przesunięta w kierunku północnym) prowadzącej do Torunia, która ograniczała częściowo rozwój urbanistyczny miasta w kierunku północnym. Wśród wzniesionych tutaj budowli wyróżnia się powstały w latach 1911–1912 modernistyczny gmach

kolejowej ekspedycji towarowej przy obecnej ul. Rycerskiej 22 (d. Ritterstr.). Zagospodarowano także w końcu XIX w. obszar po prawej stronie tzw. koszar rynkowskich. Planowano nawet później, w 1908 r. ich częściową likwidację w związku z projektowanym przedłużeniem w kierunku zachodnim dzisiejszej ul. Chocimskiej (d. Sedanstr.) aż do wylotu obecnej ul. Świeckiej (d. Schwetzerstr.). Na zakończeniu bowiem ul. Pomorskiej (d. Rinkauerstr.) znajdował się kolejny duży zespół koszarowy zajmowany początkowo przez 34 pułk piechoty, a następnie przez 148 pułk piechoty. Jego budowę rozpoczęto w 1873 r. wznosząc w partii południowej ceglano, murowane koszary, a następnie rozbudowano do 1878 r. o szereg następnych w konstrukcji szkieletowej (ob. zespół mieszkalny, tzw. „Londynek”). Również w narożniku obecnych ulic Dworcowej i Marcinkowskiego (d. Fischerstr.) w miejsce zlikwidowanej okolo 1908 r. cegielni J. G. Neumanna powstała szybka nowa zabudowa¹¹¹.

Przełom XIX i XX wieku przyniósł również zmiany urbanistyczne na wschodnich obrzeżach Starego Miasta, zmierzające do uporządkowania i zagospodarowania tego terenu. Już w roku 1895 wyburzono resztki ruin średniowiecznego zamku bydgoskiego, a w 1899 r. na południe od niego rozplanowano nowy plac — Hann-von-Weyhern-Platz (ob. pl. Kościeleckich). W latach 1900–1903 powstała na nim według projektu H. Seelinga nowa, neogotycka fara ewangelicka p.w. Krzyża Świętego (ob. kościół rzymskokatolicki p.w. św. Andrzeja Boboli). Na miejscu rozebranej w 1903 r. starej fary ewangelickiej wybudowano rok później według planów berlińskiej spółki architektonicznej Boswau & Knauer miejską halę targową. Jednocześnie przedłużono w kierunku wschodnim ul. Kościelną (ob. ul. Magdzińskiego), której perspektywę zamknęła nowa świątynia ewangelicka. Po stronie południowej placu, obok szkoły ludowej (1891–1893), wzniesiono w latach 1908–1909 zaprojektowany przez C. Meyera modernistyczny przytułek dla niemowląt, tzw. Auguste-Victoria-Heim (ob. pl. Kościeleckich 6, Dziecięca Przychodnia Zdrowia). Tym samym częściowo zagospodarowano pozostające dotychczas z boku ówczesnej działalności urbanistycznej wschodnie obrzeża Starego Miasta¹¹².

Jednak zasadniczy rozwój przestrzenny Bydgoszczy na przełomie wieków, generalnie zaś na początku XX stulecia przesunął się w kierunku północno-wschodnim. Na północnych peryferiach miasta znajdowały się także największe tereny wojskowe. Po zachodniej stronie ówczesnej szosy gdańskiej, na obszarze zapewne włączonym jeszcze w 1851 r. w granice administracyjne Bydgoszczy powstał w 1854 r. wojskowy plac ćwiczeń. Wraz z poprowadzeniem na jego południowych obrzeżach wspomnianej linii kolejowej do Torunia, obszar ten niejako oddzielono od pozostałej zabudowy miejskiej. Dochodziła ona tutaj jedynie wzdłuż wytyczonej w poprzednim okresie ul. Gdańskiej, co sprawiło, że została ona najdłuższą ulicą Bydgoszczy. W latach 1876–1878 powstały tam koszary, rozbudowane w 1885 r., zajmowane przez 17 i 53 pułk artylerii polowej. Jeszcze przed I wojną światową cały ten kompleks powiększono o zlokalizowane na północy — już poza ówczesnymi granicami miasta — koszary dla 15 pułku artylerii pieszej. Wzniesione w latach 1912–1914 koszary zajęły teren około 5,5 ha, który inkorporowano w 1914 r. do Bydgoszczy (ob. koszary przy ul. Powstańców Warszawy). Powstały zespół zabudowy wojskowej uzupełniały m.in. budynki kasyn oficerskich, komendy okręgu oraz położony po wschodniej stronie ul. Gdańskiej, wybudowany w latach 1913–1914 według projektu architektów berlińskich Arnolda Hartmanna i Roberta Schlenziga potężny gmach Szkoły Wojennej (ob. ul. Gdańska 190, Sztab Pomorskiego Okręgu Wojskowego). Specjalnie pod jej budowę włączono w 1913 r. w granice administracyjne miasta obszar o powierzchni około 4,5 ha. Także na północnych peryferiach Bydgoszczy założono w 1906 r. dwa nowe cmentarze: katolicki i ewangelicki. Łącznie zajęły one teren około 22 ha, który przyłączono w tym samym roku do miasta¹¹³.

Z początkiem bieżącego wieku rozwój urbanistyczny miasta odsunął się od terenów kolejowych przechodząc na prawą stronę ul. Gdańskiej i kierując się ku wschodnim granicom Bydgoszczy oraz pozostającym dotychczas na uboczu działalności budowlanej osiedlom podmiejskim Bielawy i Skrzetusko. Objął on nie zabudowane obszary północno-zachodnie dawnego Grodzka, dochodząc na północy do dzisiejszej ul. Chodkiewicza (d. Bleichfelderstr.), przy której istniała już wcześniej jedna z cegielni, a około 1900 r. powstał zespół hurtowni materiałów żelaznych L. Kolwita (ob. ul. Chodkiewicza 19–21).

Już w roku 1896 wykonano jeden z pierwszych planów urbanistycznych tych terenów, a w 1903 r. kolejny¹¹⁴. Rozplanowano nową dzielnicę mieszkaniową zasadniczo opartą na prostokątnej siatce ulic, z własnymi placami i osiami kompozycyjnymi zamkniętymi gmachami użyteczności publicznej oraz znaczną ilością zieleni. Zabudowa mieszkalna koncentrowała się w jej części zachodniej, we wschodniej zaś powstał szereg wielkich budowli publicznych. Ponadto stosunkowo zwarte bloki zabudowy rozdzielili założony w partii środkowej duży park krajobrazowy (d. Bismarck-Garten; ob. Park im. J. Kochanowskiego). Ruch budowlany skupiał się tutaj przede wszystkim w latach 1900–1914. Powstały generalnie w stylu tzw. berlińskiej secesji i modernizmu zwarte ciągi zabudowy czynszowej, często z przedogrodem, nieraz uzupełnione willami mieszkalnymi. Reprezentacyjną osią całego założenia została szeroka, dwupasmowa ulica Bułowa, w której pierzei północnej wzniesiono w latach 1903–1906 szereg wielkomiejskich kamienic czynszowych, siedzibę Bydgoskiego Konserwatorium Muzycznego oraz kilka willi (ob. al. Mickiewicza). Wszystkie zaprojektowane przez miejscowych architektów,

m.in. Rudolfa Kerna, Ericha Lindenburgera i Paula Böhma. Perspektywę wschodnią ulicy zamknęto natomiast głównym gmachem jedyne go powołanego w tym okresie zakładu naukowego w mieście, tj. Instytutu Rolniczego im. cesarza Wilhelma (Kaiser-Wilhelm-Institut für Landwirtschaft; ob. pl. Weyssenhoffa 11, m.in. Instytut Ziemiaka). Za nim ulokowano cały kompleks zabudowań Instytutu wybudowany w latach 1903–1906 według projektów wyższego radcy budowlanego Deliusa z Berlina, częściowo skorygowanych przez urzędników rejencji bydgoskiej: radcę budowlanego Georga Andreae i inspektora budowlanego Otto Hirta (ob. m.in. Instytut Hodowli i Aklimatyzacji Roślin). Dodatkowo przed budynkiem głównym zakładu utworzono niewielki, trójkątny plac — Bulow-Platz (ob. pl. Weyssenhoffa) z promieniście rozchodzącymi się z niego ulicami, w tym wychodzącą w kierunku południowo-wschodnim szeroką, dwupasmową Hohenzollernstraße (ob. al. Ossolińskich)¹¹⁵.

Zabudowę mieszkalną uzupełniono znakomicie urbanistycznie rozplanowanymi innymi wielkimi gmachami publicznymi. Pierwszy powstał około 1902 r. w formach historycznych (wczesnorenansowych) u zbiegu dzisiejszych ulic Kołłątaja i Staszica (d. Roonstr. i Braesickestr.) przytułek dla niewidomych (Blindenheim; ob. ul. Kołłątaja 9, Zespół Zakładów Opieki Zdrowotnej). Tutaj wybudowano również w latach 1904–1906 zaprojektowany przez radcę budowlanego E. von Saltzwedela nowy, neobarokowy gmach landratury bydgoskiej przy dzisiejszej ul. Słowackiego 7 (d. Bismarckstr.; ob. Akademia Muzyczna). Jako jego odpowiednik powstał w latach 1905–1906 po drugiej stronie parku zbliżony w formach nowy budynek miejskiej szkoły realnej (ob. Zespół Szkół Kolejowych). Nieco później, w latach 1910–1911 wzniesiono niedaleko nową, neobarokową siedzibę miejskiej tzw. szkoły obywatelskiej dla chłopców (ob. VI Liceum Ogólnokształcące). Już współcześnie jako ich uzupełnienie powstały w pobliżu dwa wielkie gmachy kulturalne: w latach 1947–1949 zaprojektowany przez Alfonsa Licznarskiego nowy teatr miejski (ob. Teatr Polski), w latach 1954–1958 zaś socrealistyczny budynek Filharmonii Pomorskiej projektu Stefana Klejborę¹¹⁶. Natomiast w południowo-wschodniej części tego terenu rozplanowano w 1912 r. według założeń znanego architekta i urbanisty niemieckiego Josepha H. Stubbena niewielkie, willowe osiedle mieszkaniowe, tzw. Sielankę, zabudowane zasadniczo jednak dopiero w późniejszym okresie¹¹⁷.

W latach około 1895–1914 nastąpiła znaczna intensyfikacja i wymiana zabudowy wzdłuż ul. Gdańskiej, która stała się w tym czasie główną, reprezentacyjną ulicą miasta, spajającą zarazem dawne tereny mieszkaniowe z nowymi. Powstały przy niej zarówno wielkomiejskie kamienice czynszowe, jak i wille bydgoskich urzędników i przemysłowców, głównie eklektyczne i historyczne, na początku zaś wieku także w stylu tzw. berlińskiej secesji lub modernizmu. Projektowane one były z reguły przez miejscowych architektów, niekiedy jednak i berlińskich. Przykładem tego wzniesiona w latach 1897–1898 willa radcy miejskiego Heinricha Dietza zaprojektowana przez H. Seelingę przy dzisiejszej ul. Gdańskiej 48 (ob. budynek Polskiego Radia) czy położona obok neopalladiańska willa właściciela fabryki maszyn Wilhelma Blumwego projektu Hildebrandta z lat 1900–1902 (ob. ul. Gdańska 50; gmach Polskiego Radia)¹¹⁸. Reprezentacyjny charakter ulicy podkreślała również lokalizacja przy niej licznych sklepów, kawiarni, kin, restauracji. Powstały też okazałe, specjalnie zaprojektowane do określonych funkcji budowle — na przykład wybudowany w latach 1893–1896 według projektu J. Święcickiego neobarokowy gmach hotelu „Pod Orłem” (ob. ul. Gdańska 14), modernistyczny Dom Towarowy braci Conitzer z lat 1910–1911, dzieło architekta berlińskiego Otto Waltera (ob. ul. Gdańska 15, Dom Towarowy „Jedynak”), oraz największe ówczesne kino bydgoskie „Cristall-Palast”, którego modernistyczny budynek wzniesiono w latach 1913–1914 według planów F. Weidnera (ob. ul. Gdańska 10, Kino „Pomorzanin”)¹¹⁹.

Gwałtowny ruch budowlany w mieście na początku XX w. ogarnął także tereny posiadające już wcześniejszą zabudowę, gdzie następowała jej intensyfikacja, wymiana lub przebudowa wzdłuż głównych ulic i placów. Przykładem tego wzniesione w latach 1900–1902 w miejsce wcześniejszej zabudowy okazałe, eklektyczne kamienice czynszowe z dekoracją secesyjną projektu K. Bergnera przy dzisiejszej ul. Marszałka Focha 2 i 4 (d. Wilhelmstr.) czy położony naprzeciw modernistyczny budynek mieszkalno-handlowy z 1913 r. zaprojektowany przez architekta Henry Großa z Berlina (ob. ul. Jagiellońska 2). Z innych licznych budowli wzniesionych na początku wieku można m.in. wymienić powstały około 1910 r. według projektu H. Seelingę w formach historycznych, neomanierystyczno-wczesnobarokowych dom rzemiosła (Werkmeisterhaus) przy dzisiejszej ul. Jagiellońskiej 4 (d. Wilhelmstr.; ob. Bank Gdański S.A.), nowy, modernistyczny zewnętrzny gmach dworca kolejowego z 1914 r. (kompleksowo przebudowany w latach 1965–1966) czy położony nad Brdą budynek klubowy ze stacją wodną założonego w 1894 r. Klubu Wioślarskiego (Ruderclub) „Frithjof” zaprojektowany przez T. Patzwalda z lat 1913–1914 (d. Alexanderstr.; ob. ul. św. Floriana 6a)¹²⁰.

Również na początku XX w. zmodernizowano niektóre mosty miejskie. W 1902 r. przebudowano ówczesny Most Gdański znajdujący się u wylotu ul. Mostowej (d. Brückenstr.). Rok później tzw. Kaiserbrücke przerzucony wzdłuż dzisiejszej ul. Bernardyńskiej (d. Kaiserstr.). Natomiast w 1912 r. wybudowano w miejsce dotychczasowego nowy, żelbetonowy — zachowany do dnia dzisiejszego — tzw. Most Królowej Jadwigi (d. Victoriabrücke)¹²¹.

Podobnie jak okres poprzedni, także ten przyniósł znaczne zmiany w topografii sakralnej miasta, związane tym razem przede wszystkim

z budową licznych świątyń, głównie ewangelickich. Oprócz uprzednio wspomnianych powstały również inne, m.in. na terenie dawnego Bocianowa. Jako pierwszy wzniesiono tu około 1865 r. niewielki, neogotycki zbór irwingianów przy dzisiejszej ul. Śniadeckich 36 (m.in. rozbudowany o kaplice boczne w 1892 r., d. Elisabethstr.; ob. kościół polsko-katolicki p.w. Zmartwychwstania Pańskiego). W latach 1896–1897 według projektu H. Seelinga wybudowano neogotycki zbór ewangelicki p.w. Chrystusa (Christuskirche) na terenie dawnego cmentarza (ob. kościół ewangelicko-augsburski p.w. Zbawiciela). Natomiast w latach 1913–1914 powstał według planów Juliusa Knupfera ewangelicki dom zebrań (Evang. Vereinshaus) przy dzisiejszej ul. Śniadeckich 23 (d. Elisabethstr.; rozebrany po 1945 r.). Kolejna zlokalizowana tutaj świątynia to wzniesiony w latach 1910–1913 na terenie zachodniej części Rynku Elżbietańskiego zaprojektowany przez znanego architekta Friedricha Oskara Hoßfelda neobarokowy kościół rzymskokatolicki Serca Jezusowego (ob. pl. Piastowski, kościół rzymskokatolicki p.w. Najświętszego Serca Jezusowego). Równocześnie z budową przeznaczonego dla ludności niemieckiej kościoła Serca Jezusowego powstała druga świątynia rzymskokatolicka p.w. św. Trójcy (1910–1913). Ten neobarokowo-modernistyczny kościół wzniesiony na miejscu poprzedniego pod analogicznym wezwaniem zaprojektował dla polskich mieszkańców miasta architekt poznański Roger Sławski. Ponadto powstało kilka innych, niewielkich świątyń różnych wyznań, na początku zaś XX w. zbory ewangelickie na terenie ówczesnych gmin podmiejskich, m.in. Wilczaka, Czyżkówka i Bartodziej Małych. Wzniesione wówczas okazałe, wolno stojące, usytuowane zasadniczo na głównych, nowych placach miejskich świątynie: św. Pawła, Chrystusa, Krzyża Świętego, Serca Jezusowego, św. Trójcy stworzyły nowe akcenty architektoniczne w urbanistyce Bydgoszczy¹²².

Miasto zyskało również w tym okresie liczne pomniki, rzeźby i fontanny. Najważniejsze stanęły na reprezentacyjnych placach miasta. W roku 1862 odsłonięto na Starym Rynku, przemianowanym w związku z tym na Friedrichs-Platz, pomnik króla pruskiego Fryderyka II Wielkiego, dzieło rzeźbiarza Eduarda Uhlenhutha z Berlina. Kolejny pomnik, cesarza Wilhelma I, wykonany przez artystę berlińskiego Alexandra Calandrelliego, ustawiono w 1893 r. na dzisiejszym placu Wolności (d. Weltzienplatz). Natomiast specyficznym pomnikiem była wzniesiona w latach 1911–1913 według projektu architekta Paula Walthera z Berlina tzw. Wieża Bismarcka (Bismarckturm; przemianowana w 1920 r. na Wieżę Wolności i zniszczona w 1928 r.). Wieżę odsłonięto 25 V 1913 r., a zajęty pod jej budowę teren około 3 ha włączono w tym samym roku w granice miasta. Zlokalizowana na wzgórzu nazwanym wówczas Wzgórzem Bismarcka (Bismarckhöhe; ob. Wzgórze Wolności) w południowo-wschodniej części Bydgoszczy stanowiła wyraźną dominantę w panoramie miasta¹²³.

Generalnie równie szybko jak miasto rozwijały się w tym okresie wsie i folwarki podmiejskie nabierając powoli charakteru przedmieść i osiedli podmiejskich. Dotyczy to zwłaszcza osad graniczących od zachodu i południowego zachodu z Bydgoszczą: Okoła, Wilczaka i Szwederowa, na początku zaś XX w. także leżących od wschodu, m.in. Skrzetuska i Bielaw. Zrastały się one wolno i chaotycznie, zwłaszcza od czwartej ćwierci XIX w., w bydgoski zespół miejski, tworząc głównie od zachodu i południowego zachodu przedmieścia z zabudową miejską¹²⁴. Najciekawszym osiedlem tak pod względem awangardowości rozplanowania, jak i zabudowy, pozostającym jednak poza ówczesnymi granicami miasta była urzędnicza kolonia willowa na Bielawach. Tu bowiem założone w 1902 r. Bydgoskie Urzędnicze Towarzystwo Oszczędnościowo-Budowlane (Beamten-Spar- und Bauverein in Bromberg) wykupiło rok później teren o powierzchni 6,5 ha przylegający do północno-wschodnich granic Bydgoszczy. Został on następnie rozparcelowany na działki budowlane o wielkości od 600 do 1000 m². Zabudowano je wolno stojącymi w głębi ogrodów pojedynczymi lub bliźniaczymi willami zaprojektowanymi przez miejscowych architektów: Fritza Weidnera i Ernsta Petersa. Ogółem w latach 1903–1904 wzniesiono na nich 65 budynków mieszkalnych. Osiedle do roku 1914 otrzymało sieć gazową, wodociągowo-kanalizacyjną z osobną, niewielką wieżą ciśnienia zlokalizowaną przy dzisiejszej ul. Cichej (d. Helmboldstr.; ob. nie istniejąca) oraz oświetlenie elektryczne. Ostatnie dzięki własnej, małej elektrowni położonej we wschodniej części obecnej ul. Chodkiewicza (d. Kurfürstenstr.)¹²⁵.

Pierwsza wojna światowa zahamowała rozwój miasta. Do nielicznych inwestycji wykonanych w tym czasie należy ukończona w kwietniu 1915 r. przebudowa Kanału Bydgoskiego. W trakcie rozpoczętej pięć lat wcześniej modernizacji kanału ponownie przekształcono m.in. służbę miejską¹²⁶.

W styczniu 1920 r. Bydgoszcz na mocy porozumień traktatu wersalskiego weszła w skład państwa polskiego. Miasto, będące dotychczas stolicą rejencji i siedzibą licznych urzędów państwowych, utraciło swoje funkcje administracyjne. Spadło do roli miasta powiatowego w ramach powstałego województwa poznańskiego. Spowodowało to, że odpadł jeden z tak ważnych w poprzednich okresach czynników miastotwórczych. Pomimo podejmowanych starań o przyłączenie Bydgoszczy do województwa pomorskiego i przeniesienia tu z Torunia stolicy województwa do końca okresu międzywojennego nie zostało to urzeczywistnione, chociaż po kolejnych zmianach administracyjnych, od 1 kwietnia 1938 r. została ona przyłączona do województwa pomorskiego¹²⁷.

Wkrótce po przejęciu miasta władze polskie z dniem 1 IV 1920 r. włączyły w granice administracyjne Bydgoszczy 18 gmin podmiejskich posiadających dotąd status prawny gmin wiejskich, a pozostających

z nią w ścisłym powiązaniu kulturalnym i gospodarczym. Największe obszary przyłączono od wschodu, po obu stronach Brdy aż do Wisły, tj. Skrzetusko (Schröttersdorf), Bielawy (Bleichfelde), Bartodzieje Wielkie (Gross-Bartelsee), Bartodzieje Małe (Klein-Bartelsee), Kapuściska Małe (Hohenholm), Kapuściska Dolne (Karlsdorf), Kapuściska Wielkie (Schönhagen), Czersko Polskie (Brahna) i Fordonek (Deutsch Fordon). Od południa włączono gminy: Szwederowo (Schwedenhöhe), Biedaszkowo (Mullershof), Bielice Nowe (Neu-Beelitz) i Rupienicę (Schöndorf), od zachodu położone po obu stronach Kanału Bydgoskiego: Okole (Schleusenau), Wilczak (Prinzenthal), Czyżkówko (Jagerhof) i Miedzyń (Schleusendorf), natomiast od północnego zachodu leżącą na lewym brzegu Brdy gminę Jachcice (Jagdschütz). Ogółem przyłączono obszar o powierzchni 5687,65 ha. Tym samym dotychczasowa powierzchnia miasta zwiększyła się z 845 ha do 6532,65 ha. Powierzchnia ta utrzymywała się do 1933 r., kiedy przyłączono na północy 105,50 ha Lasu Gdańskiego. Powiększony tym samym do 6638,15 ha obszar miasta nie uległ już zmianom do II wojny światowej. Po przeprowadzonej inkorporacji Bydgoszcz stała się terytorialnie jednym z największych miast na terenie II Rzeczypospolitej. W 1921 r. była trzecim pod względem obszaru miastem w kraju, a w 1939 r. piątym. Wyprzedzały ją tylko Warszawa, Wilno, Poznań i Lwów. Większość jednak tych terenów pozostawała nie zabudowana. W końcu 1920 r. obszary zabudowane zajmowały tylko około 10%, nie zabudowane zaś, m.in. pola, łąki, lasy i nieużytki, ponad 72% powierzchni miasta. Pod koniec tego okresu, w 1937 r. stosunek ten nie uległ większym zmianom. Tereny zabudowane stanowiły prawie 14%, a nie zabudowane blisko 68% obszaru Bydgoszczy¹²⁸.

Okres ten zmienił zasadniczo strukturę narodowościową i wyznaniową miasta. Przyjmuje się, że przed 1920 r. ludność polska stanowiła około 17–20% jego mieszkańców. Wraz z włączeniem gmin podmiejskich zamieszkałych w większości przez Polaków i postępującym — zwłaszcza w latach 1919–1920 — odpływem ludności niemieckiej oraz napływem w jej miejsce ludności polskiej, ta ostatnia stanowiła już w końcu 1920 r. ponad 61% mieszkańców. Rok później zamieszkiwały Bydgoszcz — w zależności od źródeł — 88 119–89 282 osoby, w tym 63 245 narodowości polskiej i 24 874 niemieckiej. Znaczną część stanowiła ludność napływowa, głównie z Wielkopolski i Pomorza. Następne lata przyniosły stały wzrost demograficzny związany zasadniczo z rozwojem gospodarczym miasta i postępującą migracją ludności. Dane z 31 VIII 1939 r. określały liczbę mieszkańców na 143 237 osób, z których 91,6% stanowili Polacy, 6,5% Niemcy i 1,4% Żydzi. Generalnym zmianom uległa także wówczas jego struktura wyznaniowa. Już w 1921 r. ponad 72% ludności stanowili katolicy, a tylko około 26% ewangelicy. Różnica ta powiększyła się jeszcze w następnych latach i w 1937 r. 91% mieszkańców Bydgoszczy to byli katolicy, 7,1% ewangelicy¹²⁹.

W okresie międzywojennym głównym organem uchwałodawczym na terenie miasta była rada miejska składająca się z wybieralnych członków, których liczba ulegała w tym czasie pewnym wahaniom (do 1921 r. — 42, w latach 1921–1933 — 60, po 1933 r. — 48 radnych). W gestii rady leżał m.in. wybór prezydenta miasta. Pierwszym z wyboru prezydentem Bydgoszczy — po dwóch wcześniejszych, komisarycznych — został 4 V 1922 r. Bernard Śliwiński. Początkowo rada wybierała ze swego grona przewodniczącego, a od 1933 r. stawał się nim z urzędu prezydent miasta. Organem zarządzającym w mieście był magistrat, w stosunku do którego rada miejska sprawowała funkcję kontrolną, przemianowany w 1933 r. w zarząd miejski z prezydentem miasta na czele. W roku 1930 magistrat bydgoski składał się z prezydenta miasta, wiceprezydenta, radców płatnych (5), radców honorowych (12), decernenta gazowni i budownictwa podziemnego oraz trzech referentów¹³⁰.

Po początkowej stagnacji spowodowanej zerwaniem dotychczasowych powiązań gospodarczych od połowy lat dwudziestych zaczął się rozwój miasta, związany przede wszystkim z postępującym wzrostem produkcji przemysłowej, okresowo zahamowanej światowym kryzysem gospodarczym. Wpłynęło na to korzystne położenie Bydgoszczy na ważnych szlakach komunikacyjnych, tak wodnych, jak i lądowych. Dzięki położeniu tranzytowemu na osi wschód-zachód przejęła ona rolę ważnego węzła komunikacyjnego na trasie łączącej centrum, wschód i południe Polski z portami morskimi w Gdańsku i Gdyni. Złota po uruchomieniu tzw. magistrali węglowej łączącej Górny Śląsk z Wybrzeżem miasto nabrało jeszcze większego znaczenia jako ogniwo spajające południowe i północne obszary II Rzeczypospolitej. Do rozwoju gospodarczego miasta przyczyniła się także budowa portu w Gdyni, dla której stanowiła ona naturalne zaplecze przemysłowe, a później Centralnego Okręgu Przemysłowego. Najbardziej rozwiniętymi w latach 1920–1939 gałęziami bydgoskiego przemysłu były przemysły: metalowy, spożywczy, elektrotechniczny i chemiczny. Ważną dziedzinę gospodarki stanowiły również transport i handel¹³¹. Pomimo więc utraty funkcji administracyjnych dobrze uprzednio rozwinięty przemysł przejął z powodzeniem rolę decydującego czynnika miastotwórczego i spowodował rozwój gospodarczy i demograficzny Bydgoszczy. W okresie tym prawie 60% ludności miasta zatrudnione było w przemyśle, transporcie i handlu, a około 10% w służbie publicznej, przy czym najliczniejszą grupę zawodową, blisko 60%, stanowili robotnicy. Ponadto ze względu na przygraniczne położenie przez cały okres międzywojenny stacjonował w mieście duży garnizon wojskowy. Bydgoszcz stanowiła także wówczas jeden z najważniejszych ośrodków życia politycznego i kulturalnego mniejszości niemieckiej w Polsce¹³².

Miasto rozbudowywało się w tym okresie zasadniczo wokół wykształconego do 1920 r. Śródmieścia, chociaż pewne kompleksy powstały na terenach nowo włączonych, zwłaszcza we wschodniej, północno-zachodniej i południowo-zachodniej części Bydgoszczy. Do najważniejszych prac tego okresu należy zabudowa willowa tzw. Sielanki i Bielaw, budowa nowej elektrowni miejskiej na Jachcicach (1928–1929), wielkiego szpitala miejskiego na Skrzetusku (1928–1937, później rozbudowany; ob. Szpital Kliniczny im. dr. A. Jurasza), domu starców przy ul. Grudziądzkiej 45 (1927–1928; ob. Sąd Rejonowy) i łaźni miejskiej na Szwedrowie (1927–1928). Wielkie inwestycje miejskie (elektrownia i szpital) spowodowały z kolei powstanie w ich pobliżu zabudowy mieszkaniowej. Nowe zakłady przemysłowe generalnie wznoszone były w zachodniej i wschodniej części Bydgoszczy. Zwłaszcza wybudowana w latach 1920–1923 fabryka „Kabel Polski” S.A. na wschodnich peryferiach miasta zapoczątkowała wykształcony w okresie późniejszym największy kompleks zabudowy przemysłowej w Bydgoszczy.

Dopiero w 1928 r. przystąpiono pod kierunkiem architekta warszawskiego Stanisława Filipkowskiego do opracowania kompleksowego planu rozwoju przestrzennego miasta, według którego od 1931 r. zaczęto realizować jego rozbudowę. Powstało wówczas kilka osiedli mieszkaniowych, głównie na nowo włączonych obszarach, m.in. na Wilczaku (pomiędzy ul. Stawową i Czerwonego Krzyża), Jachcicach, Czyżkówku, Skrzetusku, Kapuściskach Wielkich oraz zapoczątkowane pod koniec tego okresu na północy miasta — na terenie inkorporowanym w 1933 r. — osiedle Leśne (1936–1939). Jednak do roku 1939 zabudowa miejska koncentrowała się na obszarach wcześniej zurbanizowanych oraz wokół Śródmieścia. Ogółem w latach 1920–1939 powstało w mieście 1638 prywatnych budynków mieszkalnych, natomiast magistrat wznosił tylko w pierwszym dziesięcioleciu dalszych 20 tego typu budowli. Z funduszy miejskich wybudowano także w 1927 r. niewielkie osiedla bliźniaczych domków robotniczych na Biedaszkowie i Ludwikowie. Ruch budowlany w mieście wzmógł się zwłaszcza w latach trzydziestych XX w. Oprócz licznych budynków mieszkalnych wzniesiono wówczas kilka gmachów użyteczności publicznej, m.in. w latach 1935–1936 według projektu Juliana Putermana-Sadłowskiego pocztę przy ul. Zygmunta Augusta 3a (ob. Urząd Pocztowy nr 2) i budynek telekomunikacji przy ul. Pomorskiej 6 zaprojektowany przez Mieczysława Krąkowskiego (1934 r.). Rozbudowano także kilka szkół podstawowych oraz wybudowano cztery nowe, w tym przy ul. Poniatowskiego 12 (ob. Szkoła Podstawowa nr 6) i ul. Żeglarskiej 67 (ob. Szkoła Podstawowa nr 32). Ponadto w latach 1935–1939 powstał według projektu ówczesnego architekta gdańskiego Alberta Krugera wielki gmach szkoły niemieckiej im. A. Dürera (Albrecht-Dürer-Schule) przy dzisiejszej ul. Chodkiewicza 30 (ob. Wyższa Szkoła Pedagogiczna).

Szybki wzrost liczby ludności katolickiej wymusił z kolei budowę nowych kościołów katolickich, większość bowiem świątyń w mieście pozostała ewangelicka. Najpierw jednak przeprowadzono w latach 1920–1922, początkowo pod kierunkiem architekta Kazimierza Ulatowskiego, a następnie Stefana Cybichowskiego restaurację dawnego kościoła Klarysek przywracając go do funkcji sakralnej. Pierwszą nową świątynią był wybudowany w latach 1923–1925 według projektu miejscowego architekta Bogdana Raczkowskiego niewielki kościół Świętej Rodziny na Siernieczku, nawiązujący swoją architekturą do poszukiwań stylu narodowego w architekturze polskiej początku lat dwudziestych (ob. p.w. św. Stanisława Biskupa i Męczennika). Największą z budowli sakralnych powstałych w tym czasie był wznoszony od roku 1925 przez cały okres międzywojenny — elewacje nie są wykończone do chwili obecnej — monumentalny kościół św. Wincentego a Paulo z klasztorem księży Misjonarzy zaprojektowany przez architekta poznańskiego Adama Ballenstedta. Stworzył on nową dominantę architektoniczną we wschodniej części miasta. Ponadto według projektu S. Cybichowskiego z Poznania wybudowano kościoły: Matki Boskiej Nieustającej Pomocy na Szwedrowie (1926–1928) i św. Antoniego Padewskiego na Czyżkówku (1936–1938). Założono również kilka nowych cmentarzy.

Miasto zyskało także w tym okresie liczne tereny zielone oraz parę dużych obiektów sportowych, m.in. stadion miejski (ob. KS „Polonia”), boisko im. dr. I. Światły przy ul. Nakielskiej (ob. KS „Gwiazda”) i wioślarski tor regatowy w Brdujściu. Rozbudowano również jego infrastrukturę komunalną — poza wspomnianymi obiektami m.in. gazownie, rzeźnię miejską, sieć wodociągowo-kanalizacyjną, na potrzeby której powstała w latach 1936–1937 nowa stacja pomp, linie tramwajowe, a w 1936 r. uruchomiono miejską komunikację autobusową. Ponadto przez kilka lat (1929–1933) funkcjonował cywilny port lotniczy w mieście, a od 1937 r. w Bydgoszczy działała rozgłośnia radiowa¹³³.

Po wybuchu II wojny światowej i stłumieniu 3 IX 1939 r. dywersji niemieckiej w mieście, Bydgoszcz została zajęta dwa dni później przez wojska hitlerowskie. Włączona wraz z częścią zagarniętych ziem polskich do III Rzeszy, weszła w skład Okręgu Rzeszy Gdańsk — Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig-Westpreußen) stając się podobnie jak w latach 1815–1920 siedzibą rejencji, obejmującej tym razem 9 nowo wydzielonych powiatów¹³⁴. Działania wojenne we wrześniu 1939 r. spowodowały niewielkie straty. Podczas niemieckich nalotów lotniczych uległo uszkodzeniu kilka budynków w okolicy głównego dworca kolejowego, w czasie zaś walk 3 września spalono zbór ewangelicki p.w. Marcina Lutra. Ponadto wycofujące się oddziały polskie wysadziły niektóre mosty przez Brdę, m.in. ówczesny Most Bernardyński, dawny Most Gdański i przy śluźwie miejskiej, prowizorycznie później odbudowane¹³⁵.

Władze okupacyjne przeprowadziły niewielką korektę granic administracyjnych miasta przyłączając w części północnej pas lasów i kilka terenów na obwodzie granic, razem 1035 ha. Wyłączono natomiast obszary Jachcic, Czyżkówka i Fordonka wraz z położonym na prawym brzegu Wisły terenem tzw. Zawiśla (Schloß-Kampe), zajmujące ogółem 733,5 ha. Po zmianach tych powierzchnia Bydgoszczy wynosiła około 6939,65 ha. Przeprowadzone korekty nie zostały jednak uznane przez władze polskie i po wyzwoleniu powrócono do granic obowiązujących od 1933 r.¹³⁶ Okres okupacji przyniósł pewne zmiany w urbanistyce i zabudowie Bydgoszczy, głównie Starego Miasta. Dokonano mianowicie wyburzenia zachodniej pierzei Starego Rynku, przemianowanego na General-von-Kluge-Platz, wraz z kościołem pojezuickim i stojącym obok gmachem Muzeum Miejskiego. Prace te przeprowadzono w związku z planowaną budową nowego ratusza (nie zrealizowana) oraz celem stworzenia monumentalnego placu defilad i wieców partyjnych. Równocześnie rozebrano blok zabudowy pomiędzy ulicami: Mostową (d. Brückenstr.), Jatki (d. Scharrenstr.), Grodzką (d. Burgstr.) i Starym Rynkiem oraz częściowo zniszczoną północną partię ul. Mostowej. Poszerzono tym samym ul. Mostową tworząc dogodną trasę przemarszu do i ze Starego Rynku prowadzącą przez pl. Teatralny (d. Theaterplatz) na ul. Gdańską, przemianowaną wówczas na Adolf-Hitler-Straße. Zburzono w tym czasie także m.in. synagogę żydowską. Wszystkie te prace wykonano w ciągu pierwszego roku okupacji¹³⁷.

Wojna ponownie zahamowała rozwój gospodarczy miasta. Rozbudowano jedynie zakłady zbrojeniowe i obiekty wojskowe. Spowodowała także zmiany w jego strukturze demograficznej związane z germanizacją, eksterminacją i wywózką ludności polskiej oraz napływem w jej miejsce ludności niemieckiej¹³⁸.

Wyzwolenie Bydgoszczy, które nastąpiło po kilkudniowych walkach prowadzonych w dniach 23–26 stycznia 1945 r., przyniosło niewielkie straty w substancji miejskiej. Zniszczeniu uległo kilkanaście kamienic, głównie w Śródmieściu, oraz m.in. wielki zespół spichrzy z 1789 r. i położony obok budynek dawnego kasyna oficerskiego. Ponownie wysadzono także niektóre mosty. Największą jednak stratą, jaką poniosło miasto, było spalenie gmachu teatru miejskiego, który następnie rozebrano¹³⁹.

Niedługo po wyzwoleniu miasta na podstawie decyzji z 2 III 1945 r. przeniesiono do niego z Torunia stolicę województwa pomorskiego, przemianowanego w lipcu 1950 r. na województwo bydgoskie¹⁴⁰. Funkcję tę — miasta wojewódzkiego — pomimo późniejszych zmian w podziale administracyjnym kraju pełni Bydgoszcz do chwili obecnej.

Dopiero 5 X 1954 r. przeprowadzono pierwszą powojenną zmianę granic administracyjnych miasta. Przyłączono wówczas osiedla Oplawiec, Prądy, częściowo Łęgnowo wraz z portem i Żółwin, łącznie o powierzchni 4339,7 ha. Wyłączono natomiast inkorporowany w 1920 r. teren tzw. Zawiśla (198,5 ha). Po korektach geodezyjnych pod koniec 1955 r. obszar miasta ustalono na 10 770 ha. W grudniu 1959 r. przyłączono od zachodu wieś Osową Górę. Dwa lata później włączono jeszcze na północy teren Janowa oraz fragmenty lasów przy ulicy Szubińskiej i Grunwaldzkiej. Ostatecznie w maju 1966 r. powierzchnię miasta określono na 11 628,10 ha. Wraz z rozwojem przemysłu we wschodniej części Bydgoszczy przeprowadzono kolejną zmianę granic administracyjnych. Z dniem 1 I 1973 r. przyłączono obszar 830 ha obejmujący niewielkie miasteczko Fordon. W ten sposób osiągnęła ona powierzchnię 12 458,10 ha. Natomiast 1 VII 1977 r. podjęto decyzję o włączeniu do miasta wsi: Czarnówko, Łoskoń, Smukała Dolna, Łęgnowo i Płatnowo oraz części wsi Wypaleniska, Mariampol, Myślęcinek, Niemcz i Zamczysko o łącznej powierzchni 5632,14 ha. Jednocześnie przekazano teren 944,4 ha gminie Nowa Wieś Wielka. Po zmianach tych Bydgoszcz osiągnęła obszar 17 146,05 ha, w 1995 r. zaś 17 448 ha¹⁴¹.

W okresie powojennym nastąpił dalszy szybki wzrost demograficzny miasta. Bydgoszcz pomimo znacznych strat ludnościowych w okresie okupacji i odpływu osób narodowości niemieckiej już w 1946 r. liczyła ponad 143 tysiące mieszkańców, przy czym ponownie znaczną jej część stanowiła ludność przybyła z innych terenów kraju. Dane narodowościowe z końca 1948 r. określały liczbę ludności niemieckiej w mieście na 111 osób, polskiej zaś na 153 524 osoby. Dynamicznie rozwijające się miasto w 1954 r. miało ponad 200 tysięcy, a w 1973 r. przekroczyło liczbę 300 tysięcy mieszkańców (308 133 osoby). W końcu grudnia 1995 r. liczyło ponad 386 tysięcy osób, stanowiąc tym samym ósme pod względem zaludnienia miasto w Polsce¹⁴².

Wzrost liczby ludności, który nastąpił po 1945 r., uwarunkowany był początkowo zmianą charakteru Bydgoszczy — z miasta kresowego stała się bowiem ośrodkiem zlokalizowanym w centrum kraju — i rozbudową jej funkcji administracyjnych. Po początkowej stagnacji, od 1950 r. nastąpił szybki rozwój miejscowego przemysłu, handlu i komunikacji, związany zarówno z korzystnym położeniem geograficznym miasta, niewielkimi stratami wojennymi, jak i wspomnianą lokalizacją siedziby władz wojewódzkich. Od połowy lat pięćdziesiątych postępowala szybko modernizacja, rozbudowa, bądź budowa bydgoskich zakładów przemysłowych, która utrzymywała się aż do połowy lat siedemdziesiątych. Szczególnie rozwinął się w tym czasie przemysł chemiczny, metalowy, elektromaszynowy, elektrotechniczny i elektroniczny. Przemysł pozostał także w tym okresie głównym czynnikiem miastotwórczym i powodował wzrost gospodarczy, przestrzenny oraz demograficzny miasta. Rozwój gospodarczy i przyrost liczby ludności przyczynił się z kolei do powstania

nowych osiedli mieszkaniowych. Początkowo lokalizowano je na fragmentarycznie rozplanowanych jeszcze w latach trzydziestych obszarach miasta (Leśne; 1953–1960) oraz w południowo-wschodniej (Kapuścińska B; 1951–1960) i południowo-zachodniej (Błonie; 1960–1969) części Bydgoszczy. Realizowane w późniejszym czasie osiedla mieszkaniowe wznoszono generalnie wokół Śródmieścia, zasadniczo w południowej i wschodniej części miasta (m.in. Wyżyny, Wzgórze Wolności, Szwedorowo, Bartodzieje). Od połowy lat pięćdziesiątych, a zwłaszcza w latach siedemdziesiątych nowo budowane zakłady przemysłowe lokalizowano na wschodnich obszarach Bydgoszczy lub dalej, już poza jej ówczesnymi granicami. W latach sześćdziesiątych podjęto budowę dużych dzielnic przemysłowo-składowych w okolicy dworca kolejowego Bydgoszcz-Wschód oraz na Osowej Górze. Przemysł zajmuje dziś zasadniczo południowo-wschodnie, wschodnie i zachodnie tereny miasta. Lokalizacja w okresie powojennym licznych zakładów przemysłowych na wschodzie miasta spowodowała dalszy jego rozwój w tym kierunku i powstanie w ostatnich dziesięcioleciach na wschodnich peryferiach Bydgoszczy nowego zespołu mieszkaniowego, tzw. Nowego Fordonu. Wokół bowiem położonego na obrzeżach miasta ośrodka staromiejskiego Fordonu powstały na zasadzie układu wachlarzowego współczesne

osiedla mieszkaniowe przeznaczone dla ponad 100 tysięcy mieszkańców, m.in. Bajka, Bohaterów, Tatrzeńskie, Niepodległości. Natomiast w zachodniej i północno-zachodniej części miasta wzniesiono duże osiedla domów jednorodzinnych, m.in. na terenie Osowej Góry, Czyżkówka, Jachcic, Jarów, Prądów i Miedzynia. Rozwój przestrzenny Bydgoszczy w okresie powojennym jest generalnie kontynuacją ukształtowanego historycznie układu pasmowego wzdłuż Brdy i kanału. Przesunął się jednak dalej, zwłaszcza w kierunku wschodnim, wychodząc na dobre nad Wisłę w okolicy Fordonu¹⁴³.

Poza dominującym w gospodarce miasta przemysłem, Bydgoszcz stanowi ważne centrum usługowo-administracyjne, kulturalno-oświatowe i znaczący ośrodek naukowy z czterema powstałymi w okresie powojennym uczelniami wyższymi: Akademią Techniczno-Rolniczą, Wyższą Szkołą Pedagogiczną, Akademią Medyczną i Akademią Muzyczną. W ostatnich latach stała się także siedzibą licznych instytucji finansowych, pozostaje również nadal dużym miastem garnizonowym z ulokowanym w nim sztabem Pomorskiego Okręgu Wojskowego.

Emanuel Okoń
Janusz Tandecki

PRZYPISY

- ¹ A. T. Jankowski, *Położenie geograficzne*, [w:] *Historia Bydgoszczy. Tom I: do roku 1920*, pod red. M. Biskupa, Warszawa-Poznań 1991, s. 28.
- ² Ibidem, s. 30.
- ³ Ibidem, s. 40–41.
- ⁴ G. Wilke, *Pradzieje i wczesne średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych (do początków XII wieku)*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 51 n. Por. też B. Zielonka, *Rejon Gopla w okresie późnolateńskiego i rzymskiego*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 20, 1970, s. 170–183.
- ⁵ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 1, hrsg. v. R. Philippi, C. P. Wölky, A. Seraphin, Königsberg 1882–1909, nr 130; R. Kabaciński, *Gród i podgródzie*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 88–89, gdzie też przedstawiono całą dotychczasową dyskusję i literaturę na ten temat.
- ⁶ R. Kabaciński, op.cit., s. 85–87; W. Chudziak, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym zespołem osadniczym w Bydgoszczy*, Komunikaty Archeologiczne, t. VI, Bydgoszcz 1994, s. 57–69.
- ⁷ R. Kabaciński, op.cit., s. 84. Szerzej na temat utworzenia i przynależności kasztelanii bydgoskiej w tym okresie zob. J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Kilka uwag o dziejach Bydgoszczy*, Kronika Bydgoska, t. 13, 1991 (Bydgoszcz 1993), s. 150–151.
- ⁸ A. T. Jankowski, op.cit., s. 46; G. Wilke, op.cit., s. 63 n.; F. Mincer, *Lokacja miasta Bydgoszczy. Geneza — analiza — następstwa*, Kronika Bydgoska, t. 10, 1986–1988 (Bydgoszcz 1990), s. 14.
- ⁹ R. Kabaciński, op.cit., s. 84.
- ¹⁰ S. Zajączkowski, *Polska a zakon krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka*, Lwów 1929, s. 154; R. Kabaciński, op.cit., s. 91–92.
- ¹¹ J. Bieniak, *Odzyskanie zachodnich Kujaw przez Kazimierza Wielkiego w 1337 r.*, Zapiski Historyczne, t. 39, 1974, z. 3, s. 69–97; R. Kabaciński, op.cit., s. 96.
- ¹² Por. E. Schmidt, *Aus Brombergs Vorzeit. Die Burg Bydgoszcz — Bromberg*, Bromberg [1902], s. 26; K. Chrośniak, *Z dziejów zamku bydgoskiego*, mps, Czytelnia Regionalna Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy, s. 3; M. Arszynski, *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*, Toruń 1995, s. 149 n. Z kolei L. Łbik, *Zamek w Bydgoszczy*, Komunikaty Archeologiczne, t. VI, Bydgoszcz 1994, s. 135–136, opierając się m.in. na kronikach Janka z Czarnkowa i Jana Długosza utrzymuje, że prace nad wznoszeniem takiej warowni zaczęto dopiero po przejściu miasta w 1337 r. pod panowanie Kazimierza Wielkiego.
- ¹³ Oryginalny przywilej lokacyjny Bydgoszczy zaginął, ale znamy go m.in. z późniejszych potwierżeń. Dokument ten wydawano już kilkakrotnie, m.in.: E. Schmidt, *Die Grundung der Stadt Bromberg*, Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzdistrikt zu Bromberg, Bd. 7, 1896 (Festschrift der Stadt Bromberg zur Feier ihres 550-jährigen Bestehens), s. 5–26; J. Wolf, *U progu dziejów miasta Bydgoszcz. Przywilej lokacyjny miasta Bydgoszczy*, Przegląd Bydgoski, R. 6, 1938, s. 1–16; G. Ohlhoff, *Die Grundung der Stadt Bromberg 1346 nach deutschen und polnischen Darstellungen*, [w:] *650 Jahre Bromberg*, hrsg. v. B. Jahniß, G. Ohlhoff, Münster 1995 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens, Nr. 26), s. 9–24; *Przywilej lokacyjny miasta Bydgoszczy 19 kwietnia 1346*, wyd. R. Kabaciński, Bydgoszcz [1996], tam też omówienie innych wcześniejszych edycji tego dokumentu. Jedynie na marginesie można również podać, że B. Rogalski, *Recenzja książki Franciszka Mincera pt. „Dzieje Bydgoszczy”, Zielona Góra 1992 r.*, Kronika Bydgoska, t. 16, 1994 (Bydgoszcz 1995), s. 287, proponuje, żeby pierwotną nazwę Bydgoszczy — Kunigesburg — tłumaczyć raczej jako Miasto Króla.
- ¹⁴ Szerzej o postanowieniach tego przywileju zob. R. Kabaciński, *Lokacja miasta na prawie magdeburskim*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 98 n.
- ¹⁵ Ibidem, s. 102.
- ¹⁶ „Eodem anno [1425] exustio civitatis Bidgostiensis totalis orta est a cive dicto Witakowski, quo tempore omnia privilegia pariter cum ecclesia parochiali conflagravit” — cyt. za: Z. Guldon, *Rozwój urbanistyczny i przemiany ludnościowe w latach 1466–1772*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 150, przyp. 26; A. Licznarski, *Rozwój terytorialny Bydgoszczy*, Kronika Bydgoska, t. 2, 1964–1965 (Bydgoszcz 1971), s. 8; idem, *Urbanistyka*, [w:] *Bydgoszcz. Historia, kultura, życie gospodarcze*, pr. zb., Gdynia 1959, s. 26; S. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934, s. 21 n.; R. Kabaciński, *Lokacja...*, s. 102–104; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992, s. 85–89. Nieco inne wielkości dotyczące powierzchni miasta podaje B. Rogalski, *Recenzja „Historii Bydgoszczy” T. I*, Kronika Bydgoska, t. 14, 1992 (Bydgoszcz 1993), s. 389–391.
- ¹⁷ F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 85. B. Rogalski, *Recenzja książki Franciszka Mincera...*, s. 289, wyraża opinię, że bydgoskie mury miejskie nie łączyły się z systemem obronnym zamku.
- ¹⁸ R. Kabaciński, *Lokacja...*, s. 104–105; L. Łbik, *Polsko-krzyżackie zmagania o Bydgoszcz w 1409 r.*, Kronika Bydgoska, t. 10, 1986–1988 (Bydgoszcz 1990), s. 27.
- ¹⁹ Zob. też M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1986, s. 119, gdzie zaludnienie Bydgoszczy na początku XVI w. oszacowano na 1,5 do 3 tysiący mieszkańców.

- Por. też T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań 1992, s. 62 n., i F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 89 n. Z kolei B. Rogalski, *Recenzja „Historii Bydgoszczy...”*, s. 392, jest zdania, że w XVI w. miasto liczyło maksymalnie 2100 osób w mieście i 1400 na przedmieściach, czyli razem 3500 mieszkańców.
- ²⁰ K. Bartowski, *Mury obronne miasta Bydgoszczy*, Kronika Bydgoska, t. 14, 1992 (Bydgoszcz 1993), s. 9.
- ²¹ Z. Guldon, R. Kabaciński, *Szkice z dziejów dawnej Bydgoszczy XVI–XVIII w.*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe (dalej: BTN), Prace Popularnonaukowe nr 9, Bydgoszcz 1975, s. 87; L. Łbik, *Zamek...*, s. 146.
- ²² L. Łbik, *Zamek...*, s. 143.
- ²³ Ibidem, s. 138.
- ²⁴ Szerzej na ten temat zob. K. Kamińska, *Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. (Studium historycznoprawne)*, Toruń 1990, s. 116 n.
- ²⁵ W Bydgoszczy, w przeciwieństwie do niektórych innych miast tej wielkości, nigdy nie doszło do wykupienia tego urzędu przez miasto i godność ta — będąc od XVI w. uposażeniem każdorazowego starosty bydgoskiego — utrzymała się aż do rozbioru, Z. Guldon, *Samorząd i gospodarka finansowa miasta w latach 1466–1772*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 209; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 91, 144. Zob. też R. Kabaciński, *Lokacja...*, s. 100–101; K. Kamińska, op.cit., s. 137, oraz Z. Zyglewski, *Uwagi o dawnej Bydgoszczy. Na marginesie kolejnej monografii miasta*, Kronika Bydgoska, t. 15, 1993 (Bydgoszcz 1994), s. 100.
- ²⁶ K. Kamińska, op.cit., s. 145 n.; J. Tandecki, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej*, Warszawa-Toruń 1990, s. 22 n.
- ²⁷ Np. w potwierdzeniu statutu cechu zdunów z 1445 r. wymieniono tylko burmistrza i 5 rajców, por. F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 91; J. Maciejewski, Z. Zyglewski, op.cit., s. 157.
- ²⁸ Por. J. Tandecki, op.cit., s. 26.
- ²⁹ Por. ibidem, s. 28 n.
- ³⁰ Z. Zyglewski, op.cit., s. 101.
- ³¹ Por. tekst przywileju opublikowanego przez G. Ohlhoffa, op.cit., s. 16.
- ³² *Statuty i przywileje cechów bydgoskich z lat 1434–1770*, wyd. T. Esman, Z. Guldon, BTN, Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 1, Bydgoszcz 1963, s. 2 n.
- ³³ Szerzej zob. R. Kabaciński, *Handel Bydgoszczy w XIV i XV wieku*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 119.
- ³⁴ Z. Guldon, *Zaludnienie Bydgoszczy w XVI–XVIII wieku*, BTN, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria C nr 3, Prace Komisji Historii, t. 2, Bydgoszcz 1964, s. 109; idem, *Rozwój...*, s. 155; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 142.
- ³⁵ Z. Guldon, *Rozwój...*, s. 148; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 210.
- ³⁶ F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 202; J. Maciejewski, Z. Zyglewski, op.cit., s. 158.
- ³⁷ F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 139.
- ³⁸ Z. Guldon, *Rozwój...*, s. 150; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 204 n.; E. Alabrudzińska, *Kolegium jezuickie w Bydgoszczy w XVII–XVIII w.*, Kronika Bydgoska, t. 11, 1989 (Bydgoszcz 1990), s. 182–183; S. Pastuszewski, *Świątynia — wotum*, Bydgoszcz 1990, s. 11–16.
- ³⁹ Z. Guldon, *Rozwój...*, s. 154; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 208.
- ⁴⁰ Szerzej na ten temat zob. M. Gumowski, *Mennica bydgoska*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R. 58, 1953, z. 2 (Toruń 1955).
- ⁴¹ F. Mincer, *Dzieje polityczne Bydgoszczy w latach 1466–1772*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 235. Zapewne jednak dokonane w 1656 r. zniszczenia zamku nie były zbyt rozległe, skoro przebywający w Bydgoszczy 23 VI (7 VII) 1657 r. Dahlbergh przedstawił go jako tylko nieznacznie uszkodzony. Być może dopiero wtedy opuszczający miasto 26 VI (10 VII) król szwedzki Karol Gustaw rozkazał dokonać jego kompleksowego zniszczenia. Por. B. Heyduk, *Dahlbergh w Polsce. Dziennik i ryciny szwedzkie z dziejów „potopu” 1656–1657*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 70 i 136.
- ⁴² Z. Guldon, *Rozwój...*, s. 152.
- ⁴³ Ibidem, s. 155; F. Mincer, *Dzieje polityczne...*, s. 244 n.
- ⁴⁴ F. Mincer, *Dzieje polityczne...*, s. 250 n.
- ⁴⁵ Z. Guldon, *Zaludnienie...*, s. 113 n.; idem, *Rozwój...*, s. 159.
- ⁴⁶ F. Mincer, *Przemiany administracyjne i społeczno-gospodarcze w pierwszym okresie rządów pruskich (1772–1806)*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 349; idem, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 338–339. B. Rogalski, *Recenzja „Historii Bydgoszczy” T. I Okres II*, Kronika Bydgoska, t. 15, 1993 (Bydgoszcz 1994), s. 306, opierając się na planie Gretha z 1774 r. sądzi, że Bydgoszcz zamieszkiwało wówczas (w mieście i na przedmieściach) około 1720 osób.
- ⁴⁷ F. Mincer, *Przemiany...*, s. 314–315.
- ⁴⁸ Idem, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 304 n.
- ⁴⁹ Ibidem, s. 317–320, 322.
- ⁵⁰ F. Mincer, *Przemiany...*, s. 375; idem, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 384 n.
- ⁵¹ Idem, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 336–337, 348–349.

⁵² M. Kallas, *W czasach Księstwa Warszawskiego 1806–1815*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 431–432.

⁵³ Ibidem, s. 433 n.

⁵⁴ Ibidem, s. 440–443.

⁵⁵ J. Wojciak, *Ponowne zajęcie Bydgoszczy przez Prusaków*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 464–466; M. Romaniuk, *Burmistrzowie miasta Bydgoszczy 1815–1919*, Kronika Bydgoska, t. 11, 1989 (Bydgoszcz 1991), s. 279–283.

⁵⁶ K. Wajda, *Ludność, jej rozwój i struktura*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 468–471; W. Posady, *Bydgoszcz*, [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, R. VI, 1957, z. 2, s. 115.

⁵⁷ K. Wajda, *Sytuacja ekonomiczna oraz gospodarka miejska Bydgoszczy*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 471–473; S. Kalemka, *Pod jarzmem pruskim 1815–1920*, [w:] *Dzieje Bydgoszczy. Calendarium*, pr. zb. pod red. Z. Guldona, BTN, Prace Popularnonaukowe nr 3, Bydgoszcz 1968, s. 73–74; M. Obremski, *Mennica bydgoska. Rekonstrukcja i współczesne zagospodarowanie*, [w:] *400-lecie mennicy bydgoskiej 1594–1994*, Bydgoszcz 1994, s. 35.

⁵⁸ K. Wajda, *Sytuacja...*, s. 474.

⁵⁹ M. Meyer, *Die Sakularisation der Klöster im Regierungsbezirk Bromberg*, Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen, Jg. 15, 1900, s. 171 n.; J. Wojciak, *Polityczne i narodowe problemy Bydgoszczy w latach 1815–1850*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 479–480.

⁶⁰ M. Wiewióra, *Ze studiów nad kościołem św. Idziego w Bydgoszczy*, Komunikaty Archeologiczne, t. VI, Bydgoszcz 1994, s. 77; W. Kotowski, *Dzieje kościoła i parafii św. Trójcy w Bydgoszczy Cz. 1 — do 1939 roku*, Studia Gnesnensia, t. VII, 1982–1983, s. 138.

⁶¹ I. Glaser, *Urządzenia socjalne i komunalne w okresie przedrozbiorowym i zaborów*, [w:] *Bydgoszcz. Historia...*, s. 189; S. Kalemka, op.cit., s. 69 i 80. Szpital z kaplicą św. Krzyża ufundowany został przez burgrabiego bydgoskiego Walentego Kotuckiego vel Koludzkiego. W 1745 r. wzmiarkowany źródłowo p.w. św. Krzyża i Walentego i na planach miasta np. Lindnera czy Neumanna widnieje pod tym drugim wezwaniem. Zob. *Documenta Ecclesias civitatis Bidgostiensis (Bromberg) concernentia*, hrsg. v. [E.] Becker, Berlin 1918, s. 140.

⁶² S. Pastuszewski, op.cit., s. 32–34; A. Bartoszyńska–Potemka, *Dzieje i architektura kościoła i klasztoru Klarysek w Bydgoszczy*, BTN, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria D nr 3, Prace Komisji Sztuki, t. 1, Bydgoszcz 1965, s. 17–18.

⁶³ S. Kalemka, op.cit., s. 82; G. Meinhardt, *Die evangelische Kirche bis zum Jahre 1920*, [w:] *Aus Brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für den Stadt- und Landkreis*, zusammengestellt v. G. Meinhardt, Wilhelmshaven 1973, s. 202.

⁶⁴ J. Wojciak, *Polityczne...*, s. 479; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. XI: *Dawne województwo bydgoskie*, pod red. T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego, z. 3: *Bydgoszcz i okolice*, oprac. T. Chrzanowski i M. Kornecki, Warszawa 1977, s. 21.

⁶⁵ Niewiele wiadomo o rozbiorze średniowiecznych fortyfikacji miejskich Bydgoszczy. Ogólnie przyjmuje się, że dokonano ich w XIX w. K. Bartowski, op.cit., s. 13, sądzi, że bramy miejskie: Kujawska, Poznańska i Gdańska istniały jeszcze do końca lat dwudziestych XIX w. i zostały wyburzone wraz z dużą partią murów miejskich w połowie wieku. M. Obremski, op.cit., s. 35, podaje wiadomość o remoncie Bramy Młyńskiej w 1819 r. oraz zakłada jej likwidację także około połowy XIX w.

⁶⁶ J. Wojciak, *Szkolnictwo i życie kulturalne Bydgoszczy w latach 1815–1850*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 495–499.

⁶⁷ Ibidem, s. 501; B. Filoda, *Historia zieleni miejskiej i instytucji, które ją tworzyły*, [w:] *Bydgoska gospodarka komunalna*, pr. zb., Bydgoszcz 1996, s. 201.

⁶⁸ J. Wojciak, *Polityczne...*, s. 480. Prosto wycieczona ul. Gdańska przejęła rolę starego traktu prowadzącego przez Świecie w tym kierunku, czyli dzisiejszej ul. Pomorskiej. Por. W. Posady, op.cit., s. 116. W latach następnych intensywnie rozwijała się sieć drożna rozbudowywana przy wykorzystaniu istniejących dawnych szlaków lądowych. W 1828 r. Bydgoszcz otrzymała połączenie szosą utwardzoną z Piłą (ob. ul. Grunwaldzka), a w 1843 r. z Inowrocławiem (ob. ul. Kujawska). Zob. S. Kalemka, op.cit., s. 70 i 73.

⁶⁹ J. Wojciak, *Polityczne...*, s. 480.

⁷⁰ S. Kalemka, *Rozwój bydgoskiego węzła kolejowego. 1850–1975*, [w:] *Dzieje Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego w Bydgoszczy 1851–1975*, pr. zb. pod red. K. Wajdy, BTN, Prace Popularnonaukowe nr 10, Bydgoszcz 1976, s. 18.

⁷¹ J. Wojciak, *Szkolnictwo...*, s. 501; S. Pastuszewski, *Pierwsze świątynie ewangelickie*, Kalendarz Bydgoski, R. XXV, 1992, s. 199.

⁷² Z. Hojka, *Dzieje gmachu — siedziby władzy*, Promocje Pomorskie, 1994, nr 2, s. 31; *Um- und Erweiterungsbau des Regierungs-Gebäudes in Bromberg*, Zentralblatt der Bauverwaltung, Jg. 21, 1901, s. 413–414.

⁷³ *Katalog zabytków...*, s. 22.

⁷⁴ J. Wojciak, *Szkolnictwo...*, s. 502; F. Mincer, *Klasztor Karmelitów i Teatr Miejski*, Bydgoski Informator Kulturalny, R. 1987, nr 7–8, s. 22.

⁷⁵ K. Wajda, *Ludność...*, s. 468.

⁷⁶ Idem, *Przemiany terytorialne i ludnościowe w latach 1850–1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 505–507.

⁷⁷ A. Licznarski, *Rozwój terytorialny...*, s. 10–13. Można w tym miejscu zaznaczyć, że oznaczone na planie miasta z 1876 r. granice administracyjne obejmowały obszar ok. 803 ha, por. ibidem, s. 9. Podawane niekiedy dane określające powierzchnię miasta przed 1920 r. na ponad 1200 lub 1300 ha uwzględniają co prawda należące do Bydgoszczy, lecz leżące w pewnym oddaleniu tereny łąk nadnoteckich. Zob. K. Wajda, *Przemiany...*, s. 505; A. Licznarski, *Rozwój terytorialny...*, s. 13, przyp. 2.

⁷⁸ K. Wajda, *Przemiany...*, s. 505; [G.] Reichert, *Bromberg als preußische Garnison von 1772 bis zur Gegenwart*, Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder, Jg. 1888, H. 22, s. 41.

⁷⁹ S. Kalemka, *Rozwój bydgoskiego...*, s. 18.

⁸⁰ A. Licznarski, *Rozwój terytorialny...*, s. 9. W zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy zachował się projekt rozplanowania i parcelacji nowych dzielnic sporządzony w 1852 r. przez F. W. Sturmhoefela. Zob. Plan von den in der Stadt Bromberg gelegenen Friedrich-Wilhelm- u. Elisabeth-Stadtheilen, skala 1 : 4000, sygn. C III 628.

⁸¹ [G.] Reichert, op.cit., s. 44; Studium historyczno-konserwatorskie Bydgoszczy. Śródmieście, cz. 2, oprac. E. Okoń, Bydgoszcz 1994, t. 1, s. 32, mps w posiadaniu Pracowni Dokumentacji i Popularyzacji Zabytków w Bydgoszczy (dalej: PDPZB).

⁸² K. Wajda, *Przemiany...*, s. 506–513.

⁸³ Idem, *Przeobrażenia gospodarcze Bydgoszczy w latach 1850–1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 530–531; S. Kalemka, *Pod jarzmem...*, s. 67–68 i 75; W. Winid, *Kanał Bydgoski*, Warszawa 1928, s. 55 n.

⁸⁴ K. Wajda, *Przeobrażenia...*, s. 531–540; S. Kalemka, *Pod jarzmem...*, s. 68; S. Kalemka, K. Wajda, *Warsztaty Główne Kolei Wschodniej 1851–1920*, [w:] *Dzieje Zakładów...*, s. 31 n.

⁸⁵ *Provinz (Großherzogtum) Posen*, bearb. v. D. Stuttgart, Grundriß zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1815–1945, Reihe A: *Preußen*, Bd. 2, Teil I, Marburg 1975, s. 6–7 i 76–78; T. Gey, *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Bromberg 1871–1920*, Studien zur Geschichte Preussens, Bd. 27, Köln–Berlin 1976, s. 79.

⁸⁶ K. Wajda, *Przemiany...*, s. 527–528; *Gaswerk der Stadt Bromberg von 1860 bis 1910*, bearb. v. H. Metzger, Bromberg 1910, passim.

⁸⁷ [T.] Wulff, *Die Maschinenindustrie*, [w:] *Industrie und Gewerbe in Bromberg*, Bromberg [1907], s. 149–151; *Polska Bydgoszcz 1920–1930. Dziesięć lat pracy twórczej*, Bydgoszcz 1930, s. 33–34.

⁸⁸ I. Glaser, op.cit., s. 191–193.

⁸⁹ K. Wajda, *Przemiany...*, s. 528; *70 lat komunikacji miejskiej miasta Bydgoszczy 1888–1958*, oprac. H. Kaczmarczyk, Bydgoszcz 1958, s. 11 n.

⁹⁰ J. Bartnicki, *Zakłady Mięsne w Bydgoszczy 1890–1980*, Bydgoszcz 1980, s. 22 n.

⁹¹ [H.] Metzger, *Das Wasserwerk und die Entwässerungsanlage der Stadt Bromberg*, [w:] *Industrie...*, s. 249–264; idem, *Gaswerk und Entwässerungsanlage*, [w:] *Neuere Bauwerke und Bauten in Bromberg*, Bromberg [1913], s. 67–73.

⁹² J. Wojciak, *Oświata, kultura i sztuka w latach 1850–1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 585–586; W. G[ordon], *Gawęda o szkołach bydgoskich*, Kalendarz Bydgoski, R. IV, 1971, s. 156; *Widoki Bydgoszczy*, oprac. B. Chojnacka, noty oprac. Z. Hojka, Bydgoszcz 1996, s. 214–215.

⁹³ G. Meinhardt, *Die Knabenburgerschule*, [w:] *Aus Brombergs...*, s. 185–186; Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa (dalej: KEZAB), Szkoła [ul. Konarskiego 2], oprac. B. Brudnoch–Żytkiewicz, Bydgoszcz 1988, mps w posiadaniu Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Bydgoszczy (dalej: PSOZB); [I.] Herrmann, *Hochbauten*, [w:] *Neuere...*, s. 43; KEZAB, Liceum Ogólnokształcące nr 6, oprac. J. Baciński, [Bydgoszcz] 1996, mps, PSOZB.

⁹⁴ H. Hoppe, *Das Realgymnasium*, [w:] *Aus Brombergs...*, s. 192–194; idem, *Die Oberrealschule*, [w:] *Aus Brombergs...*, s. 194–195; [I.] Herrmann, op.cit., s. 42–43; G. Meinhardt, *Das Oberlyzeum*, [w:] *Aus Brombergs...*, s. 191–192; Studium historyczno-konserwatorskie Bydgoszczy. Śródmieście, cz. 1, oprac. E. Okoń, B. Derkowska–Kostkowska, Bydgoszcz 1993, t. 3, s. 37, mps, PDPZB.

⁹⁵ *Statistische Nachweisungen, betreffend die in den Jahren 1871 bis einschl. 1880 vollendeten und abgerechneten Preußischen Staatsbauten*, Zeitschrift für Bauwesen, Jg. 33, 1883, s. 82–83 i 138–139; J. Wojciak, *Oświata...*, s. 590–591; *Statistische Nachweisungen betreffend die in den Jahren 1905 bis 1908 unter Mitwirkung der Staatsbaubeamten vollendeten Hochbauten*, Zeitschrift für Bauwesen, Jg. 61, 1911, s. 16; [I.] Herrmann, op.cit., s. 43–46; B. Rogalski, *Recenzja „Historii Bydgoszczy”, T. I Okres II...*, s. 314; S. Łoza, *Architekci i budowniczy w Polsce*, Warszawa 1954, s. 150.

⁹⁶ A. Majchrzak, *Bydgoskie Konserwatorium Muzyczne*, Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu, z. 1, Bydgoszcz 1996, s. 41–42.

⁹⁷ G. Meinhardt, *Provinzial-Sonderschulen*, [w:] *Aus Brombergs...*, s. 197–199; H. Kaczmarczyk, *Sto lat w służbie niewidomych*, Kalendarz Bydgoski, R. VIII, 1975, s. 192–194; Studium..., cz. 1, t. 6, s. 62.

⁹⁸ S. Kalemka, *Pod jarzmem...*, s. 68.

⁹⁹ [G.] Reichert, op.cit., s. 41; R. Kuczma, *Zieleń w dawnej Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1995, s. 106; F. Adler, *Die St. Pauls-Kirche zu Bromberg*, Zeitschrift für Bauwesen, Jg. 32, 1882, szp. 297–302; Z. Hojka, *Bydgoszcz na starej fotografii*, cz. 3, Bydgoszcz 1994, s. 50.

¹⁰⁰ J. Księski, W. Michałowski, P. Winter, *Historia poczty bydgoskiej*, Bydgoszcz 1995, s. 55–60, mps, PDPZB; Cuno, *Das Königl. Bankgebäude zu Bromberg*, Zeitschrift für Bauwesen, Jg. 17, 1867, szp. 115; *Polska Bydgoszcz...*, s. 66.

¹⁰¹ J. Wojciak, *Oświata...*, s. 593; H. Seeling, *Das neue Stadttheater in Bromberg*, Deutsche Bauzeitung, Jg. 31, 1897, s. 477–478; [G.] Reichert, op.cit., s. 42 n.; *Statistische Nachweisungen über bemerkenswerthe, in den Jahren 1886 bis 1892 vollendete Bauten der Garnison-Bauverwaltung des deutschen Reiches*, Zeitschrift für Bauwesen, Jg. 45, 1895, s. 30–31; *Statistische Nachweisungen, betreffend die in den Jahren 1881 bis einschließlic 1885 vollendeten und abgerechneten preußischen Staatsbauten aus dem Gebiete des Hochbaues*, Zeitschrift für Bauwesen, Jg. 41, 1891, s. 238–239.

¹⁰² A. Licznarski, *Trudności budowy ul. Bernardyńskiej w latach 1855–1875*, Kalendarz Bydgoski, R. IX, 1976, s. 81–85; I. Glaser, op.cit., s. 190.

¹⁰³ R. Kabaciński, *O dziejowym rozwoju Bydgoszczy*, [w:] *Bydgoszcz wczoraj i dziś 1945–1980*, pr. zb. pod red. S. Michalskiego, Warszawa–Poznań 1988, s. 19–20.

¹⁰⁴ B. Janiszewska–Mincer, *Z dziejów bractwa kurkowego (strzeleckiego) w Bydgoszczy. Cz. 2 Lata 1772–1939*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu, Historia V, Opole 1966, s. 13–16; *Statistische Nachweisungen über bemerkenswerthe, in den Jahren 1886 bis 1892...*, s. 28–29.

¹⁰⁵ R. Kuczma, op.cit., s. 64–70; I. Glaser, op.cit., s. 189–190; K. Maludziński, *Urządzenia socjalne i komunalne (1920–1957)*, [w:] *Bydgoszcz. Historia...*, s. 196–197; *Polska Bydgoszcz...*, s. 46.

¹⁰⁶ I. Glaser, op.cit., s. 189–190; H. Plasse, *Aus der Geschichte der Stadtverwaltung Bromberg*, [w:] *Aus Brombergs...*, s. 138.

¹⁰⁷ [G.] Reichert, op.cit., s. 44; G. Meinhardt, *Bromberg als Soldatenstadt*, [w:] *Aus Brombergs...*, s. 167–168.

¹⁰⁸ Oehmcke, *Das neue Amtsgericht in Bromberg*, Zentralblatt der Bauverwaltung, Jg. 27, 1907, s. 277 i 279.

¹⁰⁹ S. Kalemka, *Pod jarzmem...*, s. 84.

¹¹⁰ [T.] Wulff, op.cit., s. 124; [H.] Bergmann, *Das Eisenbahn-Directionsgebäude in Bromberg*, Zentralblatt der Bauverwaltung, Jg. 12, 1892, s. 16–17; *Statistische Nachweisungen, betreffend die in den Jahren 1882 bis einschließlic 1891 vollendeten Hochbauten der preußischen Staats-Eisenbahnverwaltung*, Zeitschrift für Bauwesen, Jg. 44, 1894, s. 17.

¹¹¹ Studium..., cz. 2, t. 2–3 i 7, passim; *Statistische Nachweisungen über die in den Jahren 1912 und 1913 vollendeten Hochbauten der Preußischen Staats-Eisenbahnverwaltung*, Zeitschrift für Bauwesen, Jg. 65, 1915, s. 4; [G.] Reichert, op.cit., s. 43. Zob.: Uebersichtsplan des Geländes zwischen der Danziger- und Friedrich-Wilhelm-Straße, skala 1 : 1000, 1908 r., nr inw. MOB H/A–1283, ze zbiorów Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy (dalej: MOB).

¹¹² *Katalog zabytków...*, s. 19 n.; A. Saran, *Aus der Friedensarbeit des Vaterländischen Frauenvereins in Bromberg*, Aus dem Posener Lande, Jg. 8, 1913, s. 311. Zob.: Fluchtlinienplan der Burg-, Wall- und Brückenstraße, skala 1 : 500, 1899 r., nr inw. MOB H/A–1226, ze zbiorów MOB.

¹¹³ [G.] Reichert, op.cit., s. 41 n.; G. Meinhardt, *Bromberg...*, s. 169–170; KEZAB, *Dawna „Podchorążówka” obecnie obiekty wojskowe POW*, oprac. E. Sekula–Tauer, Bydgoszcz 1995, mps, PSOZB; A. Licznarski, *Rozwój terytorialny...*, s. 10.

¹¹⁴ Zob.: *Bebauungs-Plan der Stadt Bromberg. Nordöstlicher Stadttheil*, skala 1 : 1000, 1896 r., nr inw. MOB H/A–1293, oraz: *Bebauungs-Plan für die nordöstliche Stadterweiterung von Bromberg mit Ausschluß der Straßenzüge östlich des Viehhofgleises*, skala 1 : 1000, 1903 r., nr inw. MOB H/A–1289, oba ze zbiorów MOB.

¹¹⁵ A. Dobry, *Aleja Mickiewicza w Bydgoszczy*, Spotkania z Zabytkami, R. 1991, nr 1, s. 17–20; *Kaiser-Wilhelm-Institut für Landwirtschaft in Bromberg*, Zeitschrift für Bauwesen, Jg. 57, 1907, szp. 323–324.

¹¹⁶ [I.] Herrmann, op.cit., s. 46; [E.] von Saltzwedel, *Kreisstandehaus in Bromberg*, Zentralblatt der Bauverwaltung, Jg. 26, 1906, s. 362–363; A. Dobry, op.cit., s. 20.

¹¹⁷ A. Licznarski, *Urbanistyka...*, s. 33. Zob.: Fluchtlinienplan der Strassen I–XIV für das Gelände zwischen Hohenzollern-, Brasicke- u. Schillerstrasse, skala 1 : 1000, 1912 r., nr inw. MOB H/A–1232, ze zbiorów MOB.

¹¹⁸ KEZAB, Budynek Polskiego Radia (Willa Dietza), oprac. A. Majchrzak, Bydgoszcz 1994, mps, PSOZB; [l.] Herrmann, op.cit., s. 37; KEZAB, Budynek Polskiego Radia (Willa Blumwego), oprac. A. Majchrzak, Bydgoszcz 1994, mps, PSOZB.

¹¹⁹ I. Jastrzębska-Puzowska, *Hotel „Pod Orlem”*, Kronika Bydgoska, t. 14, 1992 (Bydgoszcz 1993), s. 47 n.; Studium..., cz. 1, t. 2, s. 39 i 59.

¹²⁰ Studium..., cz. 1, t. 4, s. 39 i 43; [l.] Herrmann, op.cit., s. 37 i 47–48; S. Kalemka, *Rozwój bydgoskiego...*, s. 18.

¹²¹ W. Winid, op.cit., s. 63; Lewe, *Die neue Brahebrücke im Zuge der Viktoriastraße in Bromberg (Zweigelenkrahmen in Eisenbeton)*, [w:] *Neuere...*, s. 25.

¹²² Studium..., cz. 1, t. 11, s. 170; Studium..., cz. 2, t. 9, s. 56; [F.] O. Hoßfeld, *Stadt- und Landkirchen. (Herz-Jesu-Kirche in Bromberg)*, Zentralblatt der Bauverwaltung, Jg. 34, 1914, s. 691–694; W. Kotowski, op.cit., s. 140 n.; [l.] Herrmann, op.cit., s. 37–40.

¹²³ H. Rasmus, *Vom Kunstsinn der Bromberger Bürger. Denkmäler erzählen Stadtgeschichte*, Westpreußen-Jahrbuch, Bd. 46, 1996, s. 27 n.; A. Licznarski, *Rozwój terytorialny...*, s. 10. Oba pomniki: Fryderyka II i cesarza Wilhelma I wywieziono z miasta w 1919 r. Pierwszy trafił do Piły, następnie ponownie ustawiony na Starym Rynku w Bydgoszczy w 1941 r. i zniszczony w 1945 r., drugi zaś do Międzyrzecza.

¹²⁴ K. Wajda, *Przemiany...*, s. 506.

¹²⁵ S. Hartmann, *Der Beamten-Spar- und Bauverein in Bromberg*, Bromberg, Jg. 30, 1988, Nr. 88, s. 2–5.

¹²⁶ M. Wojciechowski, *W okresie pierwszej wojny światowej i powstania wielkopolskiego (1914–1920)*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 602–607; W. Winid, op.cit., s. 68–69.

¹²⁷ W. Kotowski, *W latach Drugiej Rzeczypospolitej 1920–1939*, [w:] R. Kabaciński, W. Kotowski, J. Wojciak, *Bydgoszcz — zarys dziejów*, BTN, Prace Popularnonaukowe nr 12, Bydgoszcz 1980, s. 179–180.

¹²⁸ A. Licznarski, *Rozwój terytorialny...*, s. 12–14; Z. Kuras, K. Sienkiewicz, *Ludność Bydgoszczy w latach 1920–1970*, cz. 1, BTN, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria C nr 16, Prace Komisji Historii, t. 15, Warszawa–Poznań 1985, s. 98–102. Początkowo obowiązywały inne nazwy niektórych gmin, np. Szretery (Schrottersdorf), Bielawki (Bleichfelde), Ściera (Brahna).

¹²⁹ W. Kotowski, *W latach Drugiej...*, s. 180–181; J. Kutta, *Spoleczeństwo miasta Bydgoszczy w latach 1920–1939*, cz. 1, Kronika Bydgoska, t. 12, 1990 (Bydgoszcz 1991), s. 7 n.

¹³⁰ W. Kotowski, *W latach Drugiej...*, s. 186; M. K. Jeleniewski, *Bydgoskie wybory 1920–1939*, Bydgoszcz 1994, s. 5–6; *Polska Bydgoszcz...*, s. 67–68.

¹³¹ K. Wróblewska, *Życie gospodarcze w latach 1772–1945*, [w:] *Bydgoszcz. Historia...*, s. 165–169; W. Kotowski, *W latach Drugiej...*, s. 182–185.

¹³² M. K. Jeleniewski, op.cit., s. 51 n.

¹³³ *Polska Bydgoszcz...*, s. 34 n.; A. Licznarski, *Dorobek budowlany i architektoniczno-urbanistyczny miasta w latach 1920–1945*, [w:] *Bydgoszcz w latach 1920–1970*, BTN, Prace Popularnonaukowe nr 6, Bydgoszcz 1972, s. 274 n.; W. Jastrzębski, *Między dwiema wojnami światowymi 1920–1939*, [w:] *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 106 n.

¹³⁴ W. Kotowski, *Wojna niemiecko-polska i okupacja niemiecka*, [w:] R. Kabaciński, W. Kotowski, J. Wojciak, *Bydgoszcz...*, s. 205–207.

¹³⁵ A. Licznarski, *Dorobek budowlany...*, s. 286.

¹³⁶ Idem, *Rozwój terytorialny...*, s. 14.

¹³⁷ Idem, *Dorobek budowlany...*, s. 286–287; S. Pastuszewski, *Świątynia...*, s. 46 n. Należy zaznaczyć, że już na początku XX w., zapewne w związku z przebudową ówczesnego Mostu Gdańskiego, władze miejskie planowały korektę linii zabudowy ul. Mostowej. Zob.: Fluchtlinienplan der Brücken- u. Burgstraße, skala 1:250, 1901 r., nr inw. MOB H/A-1225, oraz późniejszy: Fluchtlinienplan der Brückenstrasse, skala 1:500, 1913 r., nr inw. MOB H/A-1267, oba ze zbiorów MOB.

¹³⁸ K. Wróblewska, op.cit., s. 170; W. Kotowski, *Wojna niemiecko-polska...*, s. 209 n.

¹³⁹ W. Kotowski, *W okresie Polski Ludowej*, [w:] R. Kabaciński, W. Kotowski, J. Wojciak, *Bydgoszcz...*, s. 223 n.; A. Licznarski, *Urbanistyka...*, s. 36.

¹⁴⁰ W. Kotowski, *W okresie Polski...*, s. 230.

¹⁴¹ A. Licznarski, *Rozwój terytorialny...*, s. 14–15; W. Kotowski, *Terytorium i ludność*, [w:] *Bydgoszcz wczoraj...*, s. 26–27; *Bydgoszcz w statystyce*, Bydgoszcz 1996, s. 15. Fordon w 1382 r. otrzymał przywilej lokacyjny nadany przez Władysława, księcia opolskiego i kujawskiego, potwierdzony w 1424 r. przez króla polskiego Władysława Jagiełłę. Przed włączeniem zaś do Bydgoszczy liczył w 1969 r. 8369 mieszkańców. Por. *Miasta polskie w tysiącleciu*, pr. zb., t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 319; E. Kwiatkowska, *Miasta*, [w:] *Województwo bydgoskie. Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, Poznań [1973], s. 240, tab. 1.

¹⁴² W. Kotowski, *Terytorium...*, s. 28–30; *Bydgoszcz w statystyce...*, s. 19; *Bydgoszcz w liczbach*, Kalendarz Bydgoski, R. XXX, 1997, s. 84.

¹⁴³ W. Kotowski, *W okresie Polski...*, s. 233 n.; G. Kaczmarek, *Rozwój społeczno-gospodarczy Bydgoszczy w latach 1945–1980*, [w:] *Bydgoszcz wczoraj...*, s. 74 n.

BROMBERG

GESCHICHTE UND RÄUMLICHE ENTWICKLUNG

Bromberg ist an einem charakteristischen Weichselbogen in dem Westteil des Thorner–Bromberger Tals gegründet worden. Dieses Tal bildet den Bestandteil einer bedeutend größeren morphologischen Einheit, des Netze–Warthe oder Thorn–Eberswalder Urstromtals¹.

Die mittelalterliche Siedlung in Bromberg wurde an der Stelle gegründet, wo die Fläche der Überschwemmungs–Oberterrasse sich bis zu einer Breite von 1,5 bis 2 km erweitert. Die Terrassen und ihre Ränder sind die Merkmale Brombergs und seiner nächsten Umgebung².

Die wichtigsten Wasserläufe des Bromberger Raumes sind die Brahe, der Bromberger Kanal (erbaut 1774–1793) sowie die Weichsel. Die Brahe fließt durch ein gut ausgestaltetes Tal in südlicher Richtung bis Schleusenau, wo sie sich nach Osten absetzt. Von Mühlal bis zur Kanalmündung behält sie ihren natürlichen ursprünglichen Charakter: die Breite des Strombettes schwankt zwischen 20 und 30 m. Im weiteren Verlauf, unterhalb der Kanalmündung bis zu ihrer Mündung in die Weichsel wurde der Strom reguliert und kanalisiert: im Stadtzentrum erreicht seine Breite 40 m und in Hohenholm und Karlsdorf überschreitet sie sogar 100 m. In die Weichsel mündet die Brahe mit zwei Mündungstrichtern; der südliche ist das alte natürliche Flußbett, der nördliche ist ein künstlicher Bau, der heute aber die wesentliche Flußmündung bildet³.

Obwohl die Anfänge der heutigen Stadt Bromberg nur in das Mittelalter zurückreichen, bestand die Siedlungstätigkeit in diesem Raum seit viel früherer. Ihre ersten Spuren sind in der jüngeren Steinzeit — dem Neolithikum (4200–1700 v. Chr.) zu finden. Eine intensivere Entwicklung der Besiedlung erfolgte hier jedoch erst in der Zeit der römischen Einflüsse (Beginn unserer Zeitrechnung — 5./6. Jh.) In dieser Zeit hat sich eine ziemlich umfangreiche Siedlungsbällung in dem Gebiet des Brahe–Tales bis zu seiner Mündung in die Weichsel gebildet. Damals verlief hier eine der Abzweigungen der Bernstein–Route, die sich dann weichselabwärts nach Norden richtete. Die darauffolgende Periode, seit dem 7. oder den Anfängen des 8. Jh., brachte vor allem die Entwicklung einer großen Siedlungsbällung des nördlich von den heutigen Grenzen Brombergs gelegenen Nieder– und Ober–Strelitz, mit sich⁴. Spätere größere Wandlungen in der Siedlungstätigkeit auf diesem Gebiet sind erst infolge der Unterwerfung Pommerellens in der 2. Hälfte des 10. Jh. durch den polnischen Staat eingetreten.

Der Name *Bydgoszcz* (eigentlich *Budegac*) kommt in den schriftlichen Quellen zum ersten Mal 1238 vor. Es wird meistens angenommen, daß er aus dem Eigennamen „Bydgost“ gebildet wurde und „Siedlung eines Bydgost“ bedeutete. Diese Schlußfolgerung erlaubt es *Bydgoszcz* = *Bromberg* zu den Ortsnamen des Besitzertypus zuzurechnen⁵.

Im Raum von Bromberg haben sich die ältesten Siedlungsmittelpunkte (aus dem 12.–13. Jh.) in dem östlich von der heutigen Altstadt gelegenen Gebiet entwickelt. Hier wurde die Burg errichtet, die sich anfänglich auf einer Brahe–Insel befand. Über diese Lage haben vor allem die strategischen und verkehrstechnischen Belange entschieden. Die Burg lag an einer wichtigen, von Kujawien nach Pommerellen führenden Handelsstraße. In kurzer Zeit ist östlich von diesen Befestigungen eine Burgsiedlung entstanden, in der auch eine Pfarrkirche errichtet wurde⁶. Im Jahre 1238 hatte die Bromberger Burg bereits den Charakter einer Grenzfestung der Kastellanei (am 28. Juni des gleichen Jahres wurde zum ersten Mal der Kastellan von Bromberg, Sulisław = Suzzlaus, erwähnt)⁷. Im Jahre 1252 wird auch eine Zollkammer an der Brahe–Überfahrt, sowie eine Brücke erwähnt (es ist durchaus möglich, daß damals an dem Fluß auch eine Anlegestelle vorhanden war). Das Vorkommen dieser Einrichtung läßt auch die Annahme eines Marktplatzes zu⁸. In dieser Periode maßten die Herrscher von Kujawien der Instandhaltung der Befestigungen der Bromberger Burg und der Aufrechterhaltung des Wachdienstes großes Gewicht bei, was ihre Bedeutung zusätzlich bestätigt⁹.

Während der Kriege des Königs von Polen Wladislaus Ellenlang (Władysław Łokietek) wurde die wachsende militärische Bedeutung Brombergs besonders sichtbar. Nach der Übertragung des Herzogs Przemysł in das Herzogtum Sieradz im Jahre 1327 hat der König Wladislaus die Herrschaft in Inowrocław (deutsche Bezeichnung aus dem 20. Jh.: Hohensalza), Bromberg und dem nahegelegenen Wyszogród persönlich übernommen. Seit dieser Zeit wurden diese Territorien ausschließlich dem König unterstellt. Drei Jahre später wurde Bromberg von dem aus Nakel zurückkehrenden Heer des Deutschen Ordens erobert. Als bald,

noch im Jahre 1330, ist es infolge eines Waffenstillstandes wieder für kurze Zeit in polnischen Hände zurückgekehrt. Nach dem 22. Juli 1331 wurde die Bromberger Burg erneut von den Ordenstruppen übernommen¹⁰. Erst während der Regierungszeit des Königs Kasimir des Großen (Kazimierz Wielki) gelangte Bromberg wieder unter polnische Herrschaft, als 1337 der König von Böhmen, Johannes von Luxemburg, dem König von Polen die Kastellaneien Bromberg und Wyszogród unter bestimmten Bedingungen übertragen hatte. Das ist noch vor dem Inkrafttreten des Vertrages von Kalisch 1343 geschehen, in dem die Rückgabe des von dem Deutschen Orden besetzten Kujawiens und des Dobriner Landes offiziell bestätigt und für einige Zeit die Beziehungen zwischen Polen und dem Orden geregelt wurden¹¹.

Man kann heute nicht mehr feststellen, ob der Orden während seiner Besetzung von Bromberg irgendwelche Änderungen in der bisherigen Bebauung vorgenommen hat. Es ist anzunehmen, daß es während der wahrscheinlichen Belagerung und Eroberung durch die Ordenstruppen zu umfangreichen Zerstörungen kommen konnte. Der Orden konnte bereits damals, wegen der strategischen Lage Brombergs, mit dem Bau einer gemauerten Burg begonnen haben. Gegen diese These spricht aber das Schweigen der Ordensquellen sowie das Fehlen von Informationen über etwaige ähnliche Bauvorhaben in anderen Städten von Kujawien. Ein Argument für diese Möglichkeit ist nur das charakteristische Aussehen der Burg selbst: ihre äußere Form ist den analogen Ordensbauten sehr ähnlich¹².

Einige Jahre nach der Rückkehr Brombergs unter polnische Herrschaft hat König Kasimir der Große am 19. April 1346 ein Lokationsprivileg für die neue Stadtsiedlung ausgestellt. Zu Gründern (Lokatoren) wurden die Brüder Johannes und Konrad Kiesselhuth erwählt. Die in der Nähe der Bromberger Burg gegründete neue Stadt sollte laut der Grundungsurkunde *Kunigesburg* (Königsburg) heißen. Dieser Name hat sich aber nicht eingebürgert und bereits im 14. Jh. war die von der alten Burg übernommene Bezeichnung *Bydgoszcz* wieder allgemein gebräuchlich¹³. Die neue Stadtsiedlung wurde nach Magdeburger Recht gegründet und ihre Verfassung wurde wahrscheinlich derjenigen des nahegelegenen Inowrocław nachgebildet; in Zweifelsfällen war der dortige Stadtrat für die Bromberger Behörden als Berufungsinstanz zuständig. Der Stadt wurde der Boden übertragen, dessen Grenzen von der Brahe bis zu der Straße nach Inowrocław, dann bis zum Pełczyn–See, von dort bis zu den Grenzsteinen der Byszewo (aus Crone) Zisterzienser, dann nach Überschreitung der Brahe über Jagdschütz, Nimtsch und Myslencinek wieder zu dem oben erwähnten Pełczyn–See verliefen¹⁴.

Wahrscheinlich wurde Bromberg kurz nach der Gründung auf eine neue Stelle, eine bisher unbebaute Fläche westlich der Burg auf dem rechten Braheufer verlegt¹⁵. Es ist möglich, daß, ähnlich wie in Thorn oder Kulm, die ursprüngliche Stadtlage, in einem Überschwemmungsgebiet, die Ursache für die darauffolgende Verlegung war. Seit diesem Augenblick darf über die Anfänge der Herausbildung eines dreigliedrigen Siedlungskomplexes gesprochen werden. Dieser Prozeß, welcher in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts abgeschlossen wurde, hat zu einer deutlichen Absonderung des eigentlichen Weichbildes der Stadt, ihrer Vorstädte (mit der Mühleninsel, auf der zumindest bereits 1408 Mühlen in Betrieb waren und dem westlich davon gelegenen Okole, dem späteren Schleusenau) sowie der inselartig gelegenen Burg geführt.

Das Territorium Brombergs umfaßte innerhalb der Stadtbefestigungen etwa 12–15 ha, und war demnach typisch für eine durchschnittliche mittelalterliche Stadt. In der Mitte wurde der Marktplatz mit Ausmaßen von etwa 80 × 95 m, auf dem später das Rathaus errichtet wurde, ein regelmäßiges Straßennetz sowie etwa 300 Baugrundstücke von 6–7 m Breite und 20–40 m Tiefe abgesteckt, die zunächst mit Häusern aus Holz bebaut wurden. Im Nordwestteil der Stadt, in der Nähe der Brahe, wurde die Pfarrkirche, zunächst St. Nicolai, seit 1502 St. Nicolai und Martini erbaut (situiert etwa 50 m westlich von der heute bestehenden früheren Bernhardinerkirche; die 1879 geschleifte älteste spätromanische Ägidiuskirche befand sich nach der Stadtgründung außerhalb des später von den Befestigungen umfaßten Gebietes). Die ursprüngliche Pfarrkirche war wahrscheinlich ebenfalls ein Holzbau, da sie mehrmals — 1409, 1425 und 1460 — von Bränden heimgesucht wurde. An beiden Flußufern wurden Speicher errichtet und an der Stelle, wo das Stadtgebiet unmittelbar an dem Fluß lag, gab es bereits in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts Hafenanlagen und Schiffswerften¹⁶.

Die ältesten Bromberger Befestigungen, die bald nach der Stadtgründung errichtet wurden, setzten sich vermutlich — ähnlich, wie es in anderen Städten der Fall war — nur aus einem Erdwall mit Palisade und Wassergraben zusammen. Erst später, vielleicht erst im 15. Jh., hat man mit der Errichtung der Stadtmauern begonnen. Aus finanziellen und technischen Gründen dauerte dieser Prozeß ziemlich lange und endete vermutlich erst um 1484. Die Mauern mußten irgendwie mit den Burgbefestigungen verbunden sein und bildeten einen fast vollständigen Schutz für die Stadt. Nur das Terrain an der Nordseite, unmittelbar an der Brahe gelegen, hatte keine derartigen Befestigungen und wurde nur von dem Danziger Tor abgesichert, welches mutmaßlich auf dem rechten Flußufer errichtet worden war. Die übrigen zwei Bromberger Tore befanden sich am südwestlichen (Posener Tor) und südöstlichen (Kujawier Tor) Rande der Stadtbefestigungen. Vor den Mauern gab es einen Graben, der mit dem Wasser aus der Brahe versorgt wurde¹⁷.

Die nächste Entwicklungsphase Brombergs umfaßte die Entstehung der Vorstädte, nördlich, westlich und östlich der Stadt, am Ende des 14. und während des 15. Jahrhunderts. Die älteste davon war die östlich (auf dem Gebiet der früheren Vorburg) gelegene Kujawier Vorstadt, wo es auch noch die Besiedlung aus der Zeit vor der Stadtgründung gab (die dort oder in der Nähe gelegenen Gebiete wurden in den darauffolgenden Jahrhunderten auch als Thorner, Bernhardiner, Bosackie (Barfußler) oder Babia Wieś („Altweiberdorf“) Vorstadt bezeichnet. Nach der Gründung der Stadt nach Magdeburger Recht wurden die wirtschaftlichen Funktionen dieses Teiles von Bromberg immer mehr beschränkt. Auf der Westseite ist die Posener Vorstadt entstanden, später auch als Chwytowskie bezeichnet und im Norden die Danziger Vorstadt (auch Karmeliter, Hinter der Brücke, Hinter der Hl. Geistkirche, Hinter der Jungfrau Maria genannt). In der letztgenannten Vorstadt haben sich spätestens im letzten Jahrzehnt des 14. Jahrhunderts die Karmeliter niedergelassen, die hier bald ein Kloster und eine Kirche errichteten, hauptsächlich dank der Unterstützung des örtlichen Starosten (capitaneus) und des Königs. Etwas weiter nördlich von diesen Bauten hat die Bromberger Bürgerschaft 1448 ein Hospital und eine Kirche unter dem Patronat des Heiligen Geistes gestiftet. Der Verkehr zwischen der Stadt und dieser Vorstadt wurde durch eine Brücke gewährleistet, die an der Mündung der heutigen ulica Mostowa (Brückenstraße) erbaut wurde¹⁸.

Das Fehlen der Quellen läßt eine genaue Festsetzung der Anzahl der Einwohner von Bromberg im 14.–15. Jh. nicht zu. Da wir jedoch wissen, daß es damals innerhalb der Stadtmauern bereits etwa 300 bewohnte Häuser gab, darf es Annahme, daß in einem Hause 5–10 Personen wohnten, und unter Berücksichtigung der Einwohner der Vorstädte (wo ein Haus in der Regel von 2–3 Personen bewohnt war) davon ausgegangen werden, daß im 15. Jh. die Stadt etwa 2000 bis 3000 Einwohner, vorwiegend polnischer und deutscher Abstammung, zählte¹⁹.

Das dritte und zugleich älteste Glied des Bromberger mittelalterlichen Siedlungskomplexes war die Burg, die gleichzeitig das größte und prächtigste Bauwerk war. Die archäologischen Forschungen haben nachgewiesen, daß der Mauerbau auf der Stelle der früheren Erdwallburg errichtet wurde, die sich auf einer Braheinsel befand²⁰. Wie bereits erwähnt, ist die Diskussion, wer diesen Bau angefangen hat, unentschieden geblieben.

Genauere Beschreibungen des Aussehens der Bromberger Burg im Mittelalter sind nicht erhalten geblieben. Es läßt sich aber aufgrund der Analyse ihrer Darstellungen, die frühestens aus dem 17. Jh. stammen, rekonstruieren. Sie zeigen, daß bis zu dieser Zeit der gesamte Festungsbau seinen gotischen Stil beibehalten hat und, daß die einzigen sichtbaren Spuren einer Modernisierung in der Bastionenbefestigung zu erkennen sind. Lech Łbik ist nach einer Analyse des von Dahlbergh gezeichneten Planes zu der Überzeugung gekommen, daß die ganze Burg die Ausmaße 40 × 50 m hatte. Ihr Hauptgebäude hatte ein Satteldach mit dreieckigen Giebeln und setzte sich aus drei Wohnflügeln annähernd gleicher Breite (etwa 13 m) und einer einfachen Kurtinenmauer an der östlichen Seite zusammen. Die höheren Partien der Mauern waren aus Ziegeln, die unteren zumindest teilweise aus Feldsteinen erbaut. Den ältesten und wichtigsten Teil bildete vermutlich der Südflügel. Hier befanden sich wahrscheinlich die Kemenaten des Starosten und des Burggrafen, der große Saal und die Burgkapelle. In den übrigen Teilen waren wahrscheinlich die Unterkünfte für die Besatzung, die Küche, Magazine, Waffenlager, Ställe usw. untergebracht²¹.

In der erwähnten Kurtinenmauer befand sich das auf quadratischem Grundriß errichtete Turmtor. Es war höher als das übrige Gebäude und durfte sogar vier Stockwerke haben. Weitere Bestandteile der Befestigung bildeten die drei Ecktürme, die noch höher waren als der bereits genannte. Man weiß auch nicht genau, wie die den Burgbau umfassende Mauer aussah, weil sie nur auf einem der Pläne Dahlberghs verzeichnet wurde. Die Bromberger Burg lag wesentlich höher als die Stadt. Die besondere Stellung der Burg wurde gerade durch das Burgtor betont, das auf die Vorburg gerichtet war, welche ihrerseits das Gebiet der früheren Siedlung aus der Zeit vor der Stadtgründung einnahm²².

Dieser Bau hat seine militärische Bedeutung in dem Augenblick verloren, als Pommerellen und das Kulmerland Polen angegliedert wurden. Sein Niedergang hat aber bereits früher stufenweise begonnen. Im Jahre 1441 hatte König Wladislaus Warneńczyk die Bromberger Burg

samt der Starostei für seine Schulden verpfändet. In den darauffolgenden Jahren konnten die polnischen Herrscher nicht nur diese Schulden begleichen, sondern haben darüber hinaus die Bromberger Burg mit weiteren Schulden belastet. Seit dieser Zeit übten verschiedene Gläubiger des Königs das Amt des Starosten hauptsächlich aus. Sie waren an der Modernisierung der Burg überhaupt nicht interessiert und das war wohl der Grund, warum sie so lange in der beinahe unveränderten mittelalterlichen Gestalt überdauerte²³.

Es sind nur wenige Zeugnisse über die Verfassung und Organisation der Verwaltung im mittelalterlichen Bromberg erhalten geblieben. Man darf jedoch annehmen, daß sie nicht von den in anderen nach Magdeburger Recht gegründeten Städten angewandten Mustern abwich²⁴. Bekannt ist, daß das erbliche Vogtamt in der Stadt die bereits erwähnten Gründer = locatores erhielten, denen dieses Amt beträchtliche Gewinne brachte. Die Anfangsperiode der Geschichte der Stadt war vermutlich durch das wirtschaftliche und rechtliche Übergewicht der Vögte gekennzeichnet. Der Vogt war nicht nur ein Bevollmächtigter des Stadthabers (d.h. des Königs) und Verwalter in der Stadt, sowie zugleich ein Vertreter der Bürger in auswärtigen Beziehungen, sondern er übte auch die Polizei- (er wachte über Ruhe und Ordnung) und Gerichtsgewalt aus. Im letztgenannten Bereich hatte er den Vorsitz des Schöffengerichts bei den ordentlichen und außerordentlichen Gerichtsverhandlungen ebenso wie die Ausübung der individuellen Gerichtsbarkeit inne. Johannes und Konrad Kiesselhuth haben ihr Amt verhältnismäßig schnell veräußert, da in den kommenden Jahren (bis 1425) in den Quellen zunächst ein gewisser Hemplo (1364) und Johannes (1375), später Michael Sauseat und ein nicht näher bekannter Philipp (1404) auftraten²⁵.

In der ersten Periode nach der Gründung von Bromberg gab es neben dem erblichen Vogt und den Schöffen, vermutlich auch ein Gemeindeorgan, nämlich die Versammlung der Bürgerschaft. Eine derartige Versammlung wurde vom Vogt zusammenberufen. Zu ihren Kompetenzen gehörte u.a. die Gerichtsbarkeit bei den Vergehen gegen die Willkuren. Aus dieser Einrichtung hat sich allmählich der Stadtrat herausgebildet, welcher dann die Macht übernahm und die Kompetenzen der allgemeinen Versammlungen der Bürgerschaft weitgehend beschränkte²⁶.

Der Prozeß der Machtübernahme durch den Bromberger Stadtrat war aber keine einmalige Maßnahme. Seine Zusammensetzung war wahrscheinlich zu Beginn nicht stabil. An der Spitze des Rates standen die Bürgermeister, die seine Verhandlungen leiteten. Es ist bekannt, daß im Jahre 1362 diese Funktion von Nicolaus Smeczter und Michael Sutor (Schuster) und im Jahre 1364 von einem näher nicht bezeichneten Michael ausgeübt wurde. Die Zeugnisse, welche sich z.B. auf das Jahr 1425 beziehen, sprechen von einem Bürgermeister Peter Strocziński, von 10 neuen und alten Ratsmännern und von 7 Schöffen. Die Angaben über die darauffolgenden Jahre sind noch bruchstückartiger²⁷. Es ist wahrscheinlich, daß sich die Ratswahlen bereits am Ende des 14. Jahrhunderts auf die Besetzung der Ratsämter in gewissen Zeitabständen mit immer denselben Personen beschränkten. Änderungen erfolgten nur bei Todesfällen und bei Amtsenthebungen der bisherigen Ratsmänner. Dieser Grundsatz hat sich als Folge der damaligen Herausbildung des sog. amtierenden und des allgemeinen Stadtrates ergeben, der sich aus den aktuell amtierenden und den vorherigen Ratsmännern zusammensetzte. Wahrscheinlich hat sich auch damals der Brauch eingebürgert, daß ein Drittel der Ratsmänner zwei Jahre lang im amtierenden Rat saß und dann in den allgemeinen Rat überging, um dann nach einem oder zwei Jahren wieder in den amtierenden Rat zurückzukehren²⁸.

Die Kompetenzen dieser Körperschaft waren in Bromberg sehr weitgehend und umfaßten alle Machtbereiche: die Gesetzgebung, die Vollzugsgewalt und die Gerichtsbarkeit. Die Ratsmänner repräsentierten die Stadt gegenüber den staatlichen und anderen Behörden, sie verwalteten das Vermögen und die Einkünfte der Gemeinde und überwachten ihr gesamtes gesellschaftliches und wirtschaftliches Leben. Zu den Pflichten des Rates gehörte u.a. auch die Verleihung der Stadtbürgerrechte, die Beschlußfassung über die städtischen Willkuren und Satzungen der Zünfte, sowie die Ausübung einiger Gerichtsfunktionen. Zu dem Wirkungsbereich der Ratsmänner gehörte auch die Berufung und Besetzung verschiedener städtischer Organe. Die Ratsmitglieder übten ihre Funktionen theoretisch ehrenamtlich aus; in Rücksicht darauf wurden sie wahrscheinlich ständig oder für eine bestimmte Zeit von einigen Leistungen zugunsten der Stadt befreit und es wurden ihnen gewisse Privilegien zuteil (das Anrecht zur kostenlosen Teilnahme an festlichen Mahlzeiten, zu materiellen Geschenken, zu Ehrenplätzen in der Kirche u. dgl.)²⁹.

Die Gerichtsfunktionen übte im damaligen Bromberg weiterhin der Vogt mit den Schöffen aus. Daneben gab es auch ein Ratsgericht, an dessen Spitze seit der Mitte des 15. Jahrhunderts ein Stellvertreter des Vogtes stand. Als Appellationsgerichte für Bromberg waren — hier bereits erwähnt — Inowroclaw und nach 1505 Posen zuständig. Von 1570 an wurden das Gericht des Starosten und das königliche Gericht zu Berufungsinstanzen für Bromberg³⁰.

In der Geschichtswissenschaft ist die Anschauung verbreitet, daß die mittelalterlichen Städte gleichzeitig mit der Gründung (locatio) auch das Recht erhielten, Zünfte zu organisieren. Ähnlich war es in Bromberg, wo im Gründungsprivileg u.a. die voraussichtlichen Einkünfte von

den Tuchkrämern, Fleischbänke, Backer- und Schusterbuden, Badstuben usw. genannt wurden³¹. Wahrscheinlich entstanden die ältesten Bromberger Berufskorporatio, ähnlich wie es in anderen Städten der Fall war, unmittelbar nach der Lokation, wobei der Übergangsprozeß zum Zunftsystern stufenweise erfolgte. Da andere Quellen fehlen, stützt sich diese These darauf, daß die ersten Handwerkerorganisationen zwangsläufig spätestens in dem Augenblick entstehen mußten, als die staatlichen (der Starost) und städtischen Behörden, die Fleischbänke, Brotbanke und Kramer eingeführt hatten, welche das ausschließliche Privileg besaßen, die Erzeugnisse bestimmter Handelszweige zu verkaufen. Unmittelbare Informationen über die Existenz der Bromberger Zünfte stammen jedoch erst aus dem 15. Jh. (die Metzger 1434, die Töpfer und Ofensetzer 1446, die Schiffer 1487)³². Hinweise auf andere Handwerkszweige im mittelalterlichen Bromberg sind noch spärlicher. Man darf jedoch annehmen, daß sich auch hier — wie in anderen ähnlichen Städten — im 14.–15. Jh. vorwiegend diejenigen Handwerkszweige und Berufe entwickelten, die sich mit der Befriedigung der wesentlichsten Existenzbedürfnisse der Stadteinwohner beschäftigten, z.B. mit der Erzeugung von Lebensmitteln (Backer, Metzger, Bierbrauer, Fischer), von Lederwaren (Gerber, Schuster, Riemer), von Metallgegenständen und solche, die mit Bauarbeiten verbunden waren (Zimmerleute, Maurer). Es ist durchaus möglich, daß noch nicht alle davon über eigene Zunftsorganisationen verfügten; manche haben — aus verschiedenen Gründen — auch in den darauffolgenden Jahrhunderten keine eigenen Körperschaften gebildet.

Die Entwicklung dieser Gewerbebezüge und die günstige geographische und politische Lage der Grenzstadt Bromberg hatten zur Folge, daß diese Stadt bereits im Mittelalter zu einem verhältnismäßig bedeutenden Handelszentrum wurde, welches an dem Austausch zwischen polnischen und preußischen Städten aktiv teilnahm; manchmal beteiligte es sich sogar an dem Handel zwischen dem Deutschen Orden und der Hanse. In dieser Zeit waren Bier, Holz und Getreide die am häufigsten von den Bromberger Kaufleuten angebotenen Güter³³.

Das oben dargestellte, bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts herausgebildete Raumbild der Stadt, ihre Verfassung sowie ihre wirtschaftliche Situation wurden von den mit der Inkorporation Preußens und dem Dreizehnjährigen Krieg (1454–1466) verbundenen Ereignissen kaum beeinflusst. Sie brachten für Polen die Wiedergewinnung Pommerellens und des Kumerlandes, wodurch Bromberg seinen Status einer Grenzstadt verlor, zugleich aber neue Absatzmärkte gewann. Die zweite Hälfte des 15. Jhs., das 16. Jahrhundert und auch fast die ganze erste Hälfte des 17. Jhs. waren eine Periode der Entwicklung der Bromberger Wirtschaft, insbesondere des Handwerks (am Ende des 16. Jahrhunderts wirkten hier beinahe 100 Meister, organisiert in 11 Zünften), des Handels und des Bauwesens. Diese positiven Tendenzen wurden selbst von der großen Seuche in den Jahren 1623–1624, der etwa 2000 Einwohner zum Opfer fielen nicht aufgehalten; auch der erste Krieg mit Schweden, während dessen es 1629 zu einer neuen bedrohlichen Epidemie kam, wirkte sich nicht negativ aus. Das äußere Anzeichen des Aufblühens der Stadt war das Wachstum der Vorstädte (1616 wurde die Vorstadt Blonie zum ersten Male in den Quellen erwähnt). Die Einwohnerzahl von Bromberg zur Jahrhundertwende 16./17. belief sich auf etwa 5000 erreicht (davon 3000 innerhalb der Stadtmauern und 2000 in den Vorstädten). Im Rahmen der städtischen Verfassung bildete sich eine neue Einrichtung heraus, die sog. Dritte Ordnung, welche eine Vertretung der örtlichen Gemeinschaft war³⁴.

In dieser Periode hat sich in dem Raumbild der Stadt praktisch nichts geändert. Es sind aber einige bedeutende Bauwerke entstanden. Wie die bereits erwähnte Urkunde des Königs Kasimir Jagiellończyk aus dem Jahre 1484 bezeugt, die der Stadt einige zusätzliche Handelsberechtigungen zwecks Beendigung des Aufbaus der Stadtmauern verlieh, wurde die Errichtung der städtischen Befestigungen vermutlich abgeschlossen. Innerhalb der Mauer verlief die längste und zugleich wichtigste Verkehrsader, die Lange-Straße (*platea longa*, polnisch Długa, im 19. Jh. Friedrichstraße). Daneben waren folgende Straßen von Bedeutung, die Mauerstraße (*platea submuralis*, polnisch Podmurna), die Wasserstraße (*platea aquatica*, polnisch Wodna), die Pfarrstraße (*platea ecclesiastica*, polnisch Farna) und die Burgstraße (*platea castriensis*, polnisch Przy Zamczysku)³⁵. Die Stadt wurde weiterhin von der Burg überragt, die zum Sitz des Starosten und seiner Ämter (des Starostei-Gerichts, des Burgamtes, sowie ihrer Kanzleien und Archive) geworden ist. Um 1519 wurde auf dem Marktplatz nach dem Entwurf Johannes' von Danzig das Gebäude des neuen Rathauses errichtet. Hier amtierte u.a. der Bürgermeister, der Stadtrat hielt seine Beratungen ab, hier fanden auch die Kanzlei und das Archiv der Stadt ihren Sitz, und in dem Keller befand sich das Gefängnis mit der Folterkammer³⁶.

In der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts gab es neben den Brunnen (vier befanden sich u.a. auf dem Marktplatz) auch Wasserleitungen in der Stadt, die das Wasser nicht nur in die Stadt, sondern auch in einige Vorstädten brachten. In dieser Zeit funktionierte bereits auch irgendein Kanalisationsnetz, mit dem die Abwasser in die Brahe zurückgebracht wurden³⁷.

Wesentliche Veränderungen sind ebenfalls in der sakralen Topographie Brombergs vorgekommen. In den Jahren 1466–1502 wurde der Bau der anstelle der 1460 endgültig abgebrannten städtischen Pfarrkirche errichteten gotischen gemauerten Kirche abgeschlossen. Zum Bau

der neuen Pfarrkirche hat wesentlich der Bromberger Starost Jan I Kościelecki (1457–1475) beigetragen; die späteren Bauarbeiten wurden auch von den Vertretern des ortsansässigen Patriziats (die Łochowskis) finanziert. Das zweite Gotteshaus, welches sich innerhalb der Stadtmauern befand, war die Jesuitenkirche. Sie wurde 1649 eingeweiht; zunächst hatte sie keinen Turm, erst 1691–1693 wurden zwei Türme an beiden Seiten der Fassade angebaut. Diese Kirche wurde in den vierziger Jahren des 17. Jahrhunderts auf dem Alten Markt zusammen mit dem Kollegium und dem Komplex der Konventsgebäude (1696) errichtet³⁸. Außerhalb der Mauern östlich von der Burg ist in den Jahren 1480–1485 ein hölzerner Bau des Bernhardinerklosters und der Bernhardinerkirche entstanden. Im Jahre 1545 brannte dieser Gebäudekomplex ab. An seiner Stelle wurde in den Jahren 1552–1557 eine spätgotische Kirche errichtet. Später, in den Jahren 1590–1601 wurden dort auch gemauerte Klosterbauten errichtet. Im Jahre 1529 wurde in der Nähe der bereits erwähnten St. Ägidiuskirche eine Hl. Stanislauskirche mit einem Hospital gestiftet (eingeweiht wurde sie 1533) und 1550 wurde in der Danziger Vorstadt anstelle einer hölzernen Karmeliterkirche eine gemauerte erbaut. In ihrer Nähe, an der Stelle, wo sich seit 1448 eine hölzerne Hl. Geist-Kirche befand, wurde in den Jahren 1582–1602 eine gemauerte Kirche errichtet. Nach der Hinzuziehung der Klarissinnen und nach der Errichtung ihres Sitzes wurde diese Kirche ausgebaut, so daß der ursprüngliche Bau praktisch zum Chor dieser Nonnenkirche wurde. In der Posener Vorstadt gab es eine Kirche, die 1579 eingeweihte Trinitatiskirche. In ihrer Nähe wurde 1582 ein Hospital mit der Heilig-Kreuz-Kapelle (eingeweiht 1596) erbaut³⁹.

Für die Wirtschaft der Stadt war in dieser Zeit auch die Bromberger Münzstätte von Bedeutung, die ihre Tätigkeit am Ende des 16. Jahrhunderts begonnen hat, und die mit Unterbrechungen zumindest bis 1688 in Betrieb war⁴⁰.

Das endgültig in der Mitte des 17. Jhs. ausgebildete Gesamtpanorama der Stadt und ihr Raumbild haben sich bis zum Ende des 18. Jhs. nicht wesentlich geändert.

Die Entwicklung der Stadt wurde 1655 von der schwedischen „Sintflut“ unterbrochen. Bromberg hatte bereits früher infolge der Durchmärsche der polnischen und kaiserlichen Truppen und der damit verbundenen Plunderungen, Seuchen und Brände gelitten. Während der Kämpfe in den Jahren 1655–1660 wechselte die Stadt mehrmals ihren Besitzer. Besonders viele Verwüstungen brachte die Besetzung durch die Schweden 1656 mit sich. Die Burg und die Münzstätte wurden in die Luft gesprengt und eine Seuche hatte den Tod von vielen Stadteinwohnern zur Folge⁴¹. Nach diesen Verwüstungen ist die Einwohnerzahl von Bromberg auf etwa 2000 Personen geschrumpft, die in 183 Häusern innerhalb der Mauern und in 56 Häusern in den Vorstädten wohnten. In den Vorstädten gab es damals 167 leerstehende Häuser⁴².

Diese Heimsuchungen, obwohl sehr ernsthaft, haben jedoch nicht zu einem völligen Niedergang der Stadt geführt. Sie begann verhältnismäßig rasch, ihr Gewerbe und ihren Handel wieder aufzubauen. Diese Periode der Stabilisierung und sogar einer gewissen Neuentwicklung wurde von dem Ausbruch des Nordischen Krieges (1700–1721) unterbrochen. Während dieses Krieges wurde 1708 u.a. das Bromberger Rathaus abgebrannt. Es wurde auch das Salzbergwerk zerstört, welches sich auf dem städtischen Boden in der Nähe der Burg befand. Der darauffolgende sog. Polnische Thronfolgekrieg (1733–1736) hat weitere Verwüstungen mit sich gebracht, die von den Durchmärschen und Einquartierungen der eigenen und fremden Truppen, Kontributionen, verschiedenen Seuchen, Hunger und Branden verursacht wurden⁴³. Auch während des Siebenjährigen Krieges (1756–1763) mußte Bromberg die nach Brandenburg marschierenden russischen Truppen mit Quartieren und Verpflegung versorgen. Diese Besetzung, obwohl mit vielen Belastungen verbunden, hatte keinen größeren negativen Einfluß auf die städtische Wirtschaft, die seit den vierziger Jahren des 18. Jahrhunderts wieder ihre frühere Bedeutung zu erlangen begann. Größere Schäden erlitt sie erst infolge der Auswirkungen der Konföderation von Bar (1768–1772). Bromberg wechselte mehrmals seinen Besitzer und wurde nacheinander von den Truppen der Krone, der Konföderierten und der Russen besetzt. Jeder dieser Durchmärsche und Aufenthalte hatte größere Verluste und Verwüstungen zur Folge⁴⁴.

Diese Ereignisse haben eine bedeutende Verminderung der Einwohnerzahl verursacht. Den größten demographischen Rückgang erlebte die Stadt aber zu Beginn des 18. Jhs. Nach der Bestandsaufnahme aus dem Jahre 1765 gab es innerhalb der Mauern nur 95 bewohnte Häuser. Im Jahre 1766 wurde eine ähnliche Anzahl, nämlich 99 bewohnte Gebäude verzeichnet. Nach diesen Angaben läßt sich die Zahl der Einwohner von Bromberg in dieser Zeit (innerhalb der Mauern) auf höchstens 1000 Personen schätzen, d.h. auf etwa ein Drittel des Standes von der Jahrhundertwende 16./17.⁴⁵

Infolge der ersten Teilung Polens (1772) kam Bromberg unter preußische Herrschaft. Im Augenblick der Übernahme der Stadt durch die Preußen zählte sie etwa 900–1000 Einwohner, die 194 Häuser bewohnten (ohne die Vorstädte, wo es ebenfalls etwa 180 Gebäude gab). Die neuen Machthaber haben die bisherige staatliche Administration und die städtische Selbstverwaltung abgeschafft und eine an das preußische Recht angepaßte Stadtverfassung eingeführt. Das Stadt- und Burgarchiv wurde versiegelt und in der Bromberger Pfarrkirche deponiert⁴⁶.

An die Spitze des Bromberger Magistrats wurde ein Oberbürgermeister gestellt. Er hatte zwei Stellvertreter, die als Gerichts- und Polizeibürgermeister bezeichnet wurden. Der erste befaßte sich mit Fragen der Rechtsprechung, der andere mit allgemeinen Problemen der Ordnung und der Polizeiaufsicht. Zu den städtischen Behörden gehörten auch 6 Assessoren, die von den Bürgern gewählt wurden, die das Stadtrecht innehatten. Sie traten an die Stelle der früheren Stadtratsmänner. Auch auf den unteren Ebenen des Magistrats wurde die Bürokratie weit ausgebaut: es wurden u.a. ein Polizeisekretär, der zugleich das Register verwaltete, ein Kämmerer, ein Gerichtssekretär, zugleich Verwalter des Gerichtsregisters, ein städtischer Wachtmeister, sowie mehrere Amtsdienner angestellt, die dem Rat und den Stadtbehörden unterstanden⁴⁷.

Bromberg wurde gleichzeitig zum Sitz der Verwaltungsbehörden des sog. Netze-Distrikts: zunächst des Finanz-Kollegiums (1773), dann der Kriegs- und Domänenkammer (1774), welche 1775 in die Königlich Westpreussische Kriegs- und Domänenkammer-Deputation in den Distrikten an der Netze in Bromberg umgebildet wurde, die dem Oberpräsidenten in Königsberg unterstand. Sie erhielt grundsätzlich die gleichen Kompetenzen wie die Kammer in Marienwerder (Steuereinzahlung, Aufsicht über die Forstwirtschaft, Verpflegung, berufliche und gesellschaftliche Vereinigungen, Verkehr, Polizei u. dgl.). Darüber hinaus wurde Bromberg 1777 zum Sitz des Landratsamtes, und 1781 zum Sitz des Hofgerichts, das als Berufungsinstanz für den Netze-Distrikt fungierte (bereits früher wurde hier auch das sog. Landvogtgericht und das Justiziaramt eingerichtet). Wegen der grenznahen Lage war hier ebenfalls eine große Garnison stationiert. Die Einrichtung dieser Behörden und Dienststellen in der Stadt hat ihre räumliche und bauliche Entwicklung günstig beeinflusst und hat zu der verhältnismäßig raschen sog. Beamtenkolonisation des Bromberger Raumes beigetragen⁴⁸. Es wurde in diesem Rahmen 1775–1778 an dem Alten Markt das Gebäude der Kammer-Deputation, 1784–1787 an der Wallstraße eine evangelische Kirche (1903 abgerissen), 1789 in der Danziger Vorstadt ein großer Speicherkomplex (abgebrannt 1945), 1774 die Kaserne mit einem Lazarett (im Dezember 1864 abgebrannt; heute befindet sich an dieser Stelle der Gebäudekomplex der Hauptpost) errichtet. Nach 1786 wurden neue Brücken und Stege über die Brahe, sowie ein Boulevard am Ufer erbaut, für den das Material aus der teilweise abgerissenen Burg verwendet wurde. In den Jahren 1784–1786 wurden die Deiche zur Absicherung der Mühlen am linken Flußufer erbaut. Es wurden auch im ziemlich großen Maßstab einige Plätze und Straßen gepflastert, die Mauern und Stadttore erneuert und man begann mit dem Ausbau der Straßenbeleuchtung⁴⁹. Einen großen Einfluß auf die Entwicklung der Stadt hatte auch die Übergabe des 1773–1774 erbauten, über 26 km langen Bromberger Kanals (obwohl sich die Arbeiten an seiner technischen Vervollständigung bis 1805 hinzogen)⁵⁰.

Von der intensiven Entwicklung der Stadt in dieser Periode zeugt die Tatsache, daß nur in den Jahren 1772–1786 in Bromberg 99 zweistöckige Häuser erbaut wurden. Seit 1783 teilte sich die gesamte Stadt in die Stadtmitte und die drei Vorstädte: die Posener, die Thorner und die Danziger Vorstadt. Später, auf dem Plan Lindners aus dem Jahre 1800, wurde noch eine weitere Vorstadt aufgezeichnet: Okole (Okollo), die mit der Mühleninsel eine Einheit bildete. Diese Gebiete wurden von 4536 Personen bewohnt (die Altstadt hatte 2165 Einwohner, die Danziger Vorstadt 529, die Posener Vorstadt 837, die Thorner Vorstadt 942 und Okole (Okollo) 63). Daneben entwickelten sich damals Grostwo (Grodztwo), Chwytowo und Babia Wieś ziemlich gut — hier beschäftigte man sich vorwiegend mit dem keramischen Gewerbe. Jeder von diesen Stadtteilen hatte eine gesonderte Hausnumerierung. Die Vorstädte entwickelten sich vor allem entlang der sie durchlaufenden Ausfallstraßen; ihre Bebauung wies häufig noch den dörflichen Charakter auf. Trotzdem begannen dort die ersten Industriebetriebe zu entstehen, wie z.B. die Textilfabrik (1784), später die Gerberei in der Posener Vorstadt usw.⁵¹

Die Tätigkeit der preußischen Behörden in Bromberg dauerte aber nicht lange. Die militärische Niederlage Preußens 1806 und die politischen Ereignisse der Jahre 1806–1807 hatte es zur Folge, daß die Stadt ihre staatliche Zugehörigkeit erneut wechselte und ihre Selbstverwaltung umorganisiert wurde. Bromberg wurde zur Hauptstadt eines Departements, dessen Präfekt Antoni Gliszczyński war. Aus diesem Grunde war die Stadt auch in der Zeit des Großherzogtums Warschau (1806–1815) der Sitz von mehreren Verwaltungsorganen, von Finanz-, Polizei- und Gerichtsbehörden, was ihre weitere Entwicklung beeinflusste⁵².

Gemäß dem Dekret vom Jahre 1809 bildete Bromberg eine Stadtgemeinde. An ihrer Spitze stand ein Bürgermeister, der über die gesamte Vollzugsgewalt verfügte und der hinsichtlich der Tatsache, daß sich hier der Sitz des Departements befand, dem Präfekten unmittelbar unterstellt war. Zu seinen Aufgaben gehörte u.a. die Ausübung der Verwaltung (Verkündung der Anordnungen höherer Behörden), der Polizeiaufsicht, die Kontrolle über die Migration der Bevölkerung, die Angelegenheiten der Gesundheit, der Konfessionen, die Verwaltung und Kontrolle des städtischen Vermögens u. dgl. Das Selbstverwaltungsorgan war der Stadtrat, der sich aus den von den Bürgern vorgeschlagenen und von dem Präfekten ernannten Mitgliedern zusammensetzte⁵³.

In dieser Zeit zählte die Stadt über 4000 Einwohner (1807 = 4694, 1808 = 4242, 1812 = 4147), die 1812 235 gemauerte und 245 hölzerne Häuser bewohnten. Die Angaben über die Zahl der Häuser beziehen sich wahrscheinlich nicht auf die Vorstädte, weil andere Quellenaussagen

aus dem gleichen Jahr über insgesamt 938 Häuser in Bromberg sprechen. In der gleichen Zeit entwickelten sich in der Stadt die unter der preußischen Herrschaft gegründeten Industriebetriebe (Eisengießerei, Farberei, Mühlen, Geberei usw.) weiter⁵⁴.

Die Niederlage des napoleonischen Rußlandfeldzuges hatte es zur Folge, daß seit Januar 1813 die Stadt von russischen Truppen besetzt wurde. Erst die Beschlüsse des Wiener Kongresses haben über ihr künftiges Schicksal entschieden: am 7. März 1815 haben die Russen die Stadt verlassen und sie wurde erneut dem preußischen Staat angegliedert.

Der König von Preußen Friedrich Wilhelm III. hat am 15. Mai 1815 ein Edikt erlassen, demgemäß die westlichen Departements des Großherzogtums Warschau an Preußen angegliedert wurden. Es wurde eine neue Verwaltungseinheit, das Großherzogtum Posen, geschaffen, zu dem auch Bromberg gehörte. Die Stadt wurde zum Mittelpunkt eines der zwei im Großherzogtum ins Leben gerufenen Regierungsbezirke (Posen und Bromberg) und dadurch erneut zu einem bedeutenden Zentrum der preußischen Verwaltung, zum Sitz mehrerer Behörden, sowie wegen der Grenznahe — zu einer starken Garnison. An die Spitze der Behörden wurde die Königlich-Preussische Regierung gestellt. Ihr wurden die Landräte als untere Organe der staatlichen Verwaltung unterstellt. Darüber hinaus wurde Bromberg auch zum Sitz eines Haupt-Zoll- und Finanzamtes, des Königlich-proviantamtes, eines Postamtes und eines Landgerichts. Die Organisation der städtischen Behörden aus der Zeit vor 1806 wurde zunächst wiederhergestellt. Die beschlußfassende Behörde war der gewählte Stadtrat, der seinerseits u.a. den Bürgermeister wählte. Das Verwaltungsorgan war der Magistrat mit dem Bürgermeister an seiner Spitze, das der Kontrolle des Stadtrates unterlag. Später brachten die neuen Regelungen in Preußen eine Beschränkung der Kompetenzen des Stadtrates zugunsten der staatlichen Verwaltung und des Bürgermeisteramtes mit sich. Der Bürgermeister wurde neben seiner Eigenschaft als Vorsitzender des Magistrats zum Vertreter der Staatsmacht⁵⁵.

Ein Jahr nach der wiederholten Eingliederung in das Königreich Preußen hatte die Stadt beinahe sieben Tausend Einwohner (6782: 3378 Evangelische, 2522 Katholiken, 223 Juden und 659 Militärpersonen). Im Jahre 1819 gab es in der Stadt 552 Gebäude. Diese Angaben berücksichtigen aber wahrscheinlich nicht die Bebauung der Vorstädte, weil bereits 1812 die Anzahl der Gebäude mit über 900 angegeben wurde. In den folgenden Jahren stieg die Einwohnerzahl nur langsam. Im Jahre 1837 gab es in Bromberg 7390 Einwohner (ohne Garnison), im Jahre 1843 9550 Einwohner (davon 672 Militär) und sechs Jahre später 10 263 Einwohner (ohne Garnison). Die demographische Entwicklung ging also in den Jahren 1816–1849 langsam vor sich. Die Bevölkerung von Bromberg bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts setzte sich vor allem aus Handwerkern, Kaufleuten, Händlern und preußischen Beamten zusammen. Die letzteren strömten in größerer Anzahl erneut nach Bromberg, als 1849 der Sitz der Königlich-proviantamtes für die Ostbahn von Schönlanke (Trzcianka) nach Bromberg übertragen und die Kommission in Königlich-proviantamtes umgewandelt wurde. Nach den Angaben über die Konfession aus dem Jahre 1816 waren etwa 37% der Einwohner Katholiken, wahrscheinlich Polen, und 59% Evangelische, vorwiegend Deutsche. Diese Unterschiede wurden noch größer in den späteren Jahrzehnten: 1852 gab es nur 24,6% Katholiken, dafür aber 69,6% Evangelische. Es wird angenommen, daß diese Veränderungen hauptsächlich Folge der fortschreitenden sogenannten Beamtenkolonisation waren⁵⁶.

Das Wirtschaftswachstum bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts resultierte vor allem aus der Entwicklung des Gewerbes und des Handels; seit den vierziger Jahren des 19. Jahrhunderts war es bereits mit den Anfängen der Industrialisierung verbunden. Im Jahre 1816 wirkten in Bromberg 331 selbständige Handwerker, 1849 gab es ihrer schon 648, die jedoch vorwiegend den lokalen Bedarf deckten. Der Handel entwickelte sich langsamer: es wurde mit Getreide und Holz gehandelt, unter Benutzung des Bromberger Kanals, der Brahe und auch der Weichsel als Transportwege. Die wenigen früher entstandenen Industriebetriebe spielten dabei keine wesentliche Rolle. Einzig der auf der Mühleninsel befindliche Mühlenkomplex funktionierte erfolgreich. Er wurde 1826 in eine Aktiengesellschaft Bromberger Mühlen „Herkules“ umgewandelt und 1842 durch den Staat aufgekauft, in Königlich-proviantamtes umbenannt und umfassend ausgebaut. Hier wurde 1846 die erste Dampfmaschine in der Stadt installiert. In den Jahren 1848–1849 wurde im Westteil der Mühleninsel der von Friedrich Wulff projektierte Komplex der sogenannten Rother-Mühlen errichtet und später (1861) der sogenannte Rote-Speicher. Daneben gab es in der Stadt u.a. zwei Brauereien und die 1827 gegründete Branntwein-Destillation C. A. Franke. Außer der Lebensmittelindustrie wirkten in Bromberg und in seinen Vororten einige Ziegeleien und die 1843 entstandene Kachelofenfabrik J. G. Meckel. Am Ende der dreißiger und zu Beginn der vierziger Jahre des 19. Jh. wurde die Industrialisierung der Stadt infolge der Entwicklung der Werkzeug- und Maschinenindustrie, die für die Bedürfnisse der Landwirtschaft produzierte, allmählich beschleunigt. Der erste Betrieb dieser Branche war die Landmaschinenfabrik Plagemann, die 1839 in Prinzenthal gegründet wurde. Ein Jahr später wurden zwei weitere Fabriken dieser Art gegründet: W. Niemann und C. Kämmerer, und 1846 die Fabrik F. Eberhardt. Die meisten davon wurde an dem Kanal oder an der Brahe

gebaut. Die Lage der Stadt Bromberg an dieser wichtigen Wasserstraße war für die Lokalisierung der Betriebe des entscheidende Faktor⁵⁷.

In der ersten Hälfte des 19. Jh. war die Stadt weiterhin Eigentümer von 12 Landgütern (Vorwerken) und von mehreren Grundstücken innerhalb ihrer Verwaltungsgrenzen⁵⁸.

Diese Periode brachte bedeutende Veränderungen in der Topographie der sakralen Bauten in Bromberg mit sich. Sie waren Folge der von preußischen Behörden durchgeführten Aufhebung der bisher bestehenden Klostersgemeinschaften. 1816 wurde das Karmeliterkloster in der Danziger Vorstadt säkularisiert. Das Klostergebäude wurde für eine städtische Schule bestimmt und die Kirche wurde 1823–1824 in ein städtisches Theater umgebaut (es brannte 1835 ab). Das in der Nähe befindliche Kloster der Klarissinnen wurde 1835 endgültig aufgehoben und in dem Klostergebäude das städtische Krankenhaus eingerichtet, welches sich dort bis 1937 befand (das Gebäude wurde 1878 erweitert und umgebaut; heute befindet sich dort das Bezirksmuseum). Der Klostergarten wurde zum Eigentum des Regierungsbezirksamtes (heute Kasimir-der-Große-Park). Die Klosterkirche diente seitdem verschiedenen Zwecken, u.a. als Lagerhaus, um schließlich für die Benutzung durch die Feuerwehr umgebaut zu werden. Das Bernhardinerkloster wurde nach der Aufhebung des Ordens 1829 in ein evangelisches Lehrerseminar umgewandelt und die Kirche wurde ein Jahr später der evangelischen Gemeinde übergeben. Nach mancherlei Schicksalen wurde diese Kirche schließlich 1860 zu einer Simultan-Garnisonkirche umgewandelt. In den Jahren 1864–1865 wurde sie unter der Leitung von Ferdinand von Quast, seit 1843 Leiter des Denkmalschutzes in Preußen, gründlich restauriert⁵⁹. Im Verlauf dieser Restaurierung wurden u.a. die Kreuzgänge an der Westseite und die Kuppelkapellen an den Ecken, sowie die freistehende Loretto-Kapelle beseitigt. Die in der Nähe befindliche Agidiuskirche behielt nur bis 1834 ihre Funktion. Dann wurde sie, ähnlich wie andere Bromberger Kirchen, in ein Lagerhaus umgewandelt und 1879 abgerissen. Ein ähnliches Schicksal erlitt die bereits früher ruinierte Trinitatis-Kirche in der Posener Vorstadt, die endgültig 1829 geschleift wurde⁶⁰. Die damaligen Schicksale der Bromberger Hospitale Hl. Stanislaus und Hl. Kreuz sind unklar. Das früher auf dem Grundstück am Kornmarkt (heute Zbożowy Rynek 3) existierende Hl. Stanislaus-Hospital und die Hl. Stanislaus-Kirche wurden 1818 geschlossen und ihre Gebäude 1877 abgerissen. Das in der Posener Vorstadt befindliche Hl. Kreuz-Hospital mit einer Kapelle (auf dem Terrain der Grundstücke in der Posener-Straße; heute ulica Poznańska 12–14) wirkte nach der Säkularisation wahrscheinlich noch bis 1840 und wurde erst später abgerissen⁶¹.

Am Ende dieser Periode sind für eine lange Zeit zwei andere architektonischen Akzente, die mehrere Jahrhunderte überdauert hatten, aus dem Stadtpanorama verschwunden. Während eines Gewitters am 18. Juni 1848 wurden zwei Helme auf den Türmen der ehemaligen Jesuitenkirche zerstört; sie wurden provisorisch durch kegelförmige Dächer ersetzt. Erst 1880–1882 wurden die Türme wiederaufgebaut und erhöht; sie erhielten hohe pyramidenartige, spitze Helme. Auch die Fassade der Kirche wurde umgestaltet. Das Gewitter hat auch die obere Partie der ehemaligen Klarissinnen-Kirche zerstört, die ein Jahr später teilweise abgerissen und mit einem ähnlichen Dach gedeckt wurde. Im Jahre 1901 wurde es jedoch restauriert und mit einem neuen neubarocken Helm bedeckt⁶².

Zu den wenigen neuen Gotteshäusern, die in dieser Zeit entstanden sind, gehörte die 1834 an der Kreuzung der Hofstraße, der Bergstraße (spätere Große Bergstraße) und der Podblankenstraße (spätere Mauerstraße) (heute Straßen: Jana Kazimierza, Wały Jagiellońskie, Pod Blankami) errichtete jüdische Synagoge. An ihrer Stelle wurde in den Jahren 1882–1884 nach dem Entwurf von dem damaligen Regierungsbauinspektor Alfred Mutray ein neuer prächtiger Tempel erbaut (1939–1940 abgerissen). Das zweite Gotteshaus war die 1846 errichtete Kirche der Bromberger altlutherischen Gemeinde in der Posener-Straße (heute ulica Poznańska 25; abgerissen nach 1945)⁶³.

In dieser Zeit wurde 1817 in den Gebäuden des ehemaligen Jesuitenkollegiums ein Königliches Gymnasium eröffnet, welches dort bis 1878 funktionierte. In den Jahren 1831–1834 wurden die Überreste des neuzeitlichen Rathauses geschleift; die Behörde selbst ist wahrscheinlich bereits früher in das Gebäude in der Friedrichstraße (heute ulica Długa 37) umgezogen, welches nach 1879 gründlich umgebaut wurde (heute Hotel „Ratuszowy“). In dem gleichen Jahr 1879 sind die städtischen Behörden in das von der Stadt gekaufte und umgebaute ehemalige Jesuitenkloster umgezogen, wo sie bis heute funktionieren⁶⁴.

Die noch auf dem Plan von Lindner (1800) erkennbare mittelalterliche Mauer und die Stadttore Brombergs wurden wahrscheinlich zum Teil bereits in der Zeit des Großherzogtums Warschau abgerissen. Was noch übrigblieb, wurde bis zur Mitte des 19. Jh. geschleift⁶⁵. Sie hatten nicht nur ihren Verteidigungswert längst verloren, sondern wurden als Hindernis für die räumliche Entwicklung der Stadt und der Vorstädte betrachtet. Auf dem Plan von Neumann (1816) wurden neben der Mauer auch die Tore verzeichnet; als solche wurden nämlich die zu Beginn des 19. Jh. eingerichteten städtischen Sperrschranken bezeichnet. Alle fünf: das Thorner, Inowroclawer, Schubiner, Posener und Berliner Tor wurden auf den Ausfallstraßen weit außerhalb der mittelalterlichen Befestigungen errichtet. Bis zur Mitte des 19. Jh. wurden vermutlich alle fünf aufgehoben.

In dieser Zeit entwickelte sich Bromberg zu einem bedeutenden Bildungszentrum. In der Stadt wirkte das bereits erwähnte Königliche Gymnasium und seit 1820 gab es hier auch ein evangelisches Lehrerseminar. 1824 wurde eine höhere Mädchenschule gegründet. Darüber hinaus gab es eine städtische Volksschule (Grundschule), 1839 wurden zwei neue Volksschulen in der Kujawier und in der Posener Vorstadt gegründet. Drei Jahre später wurde aus den oberen Klassen der Volksschule für Knaben die sogenannte Bürgerschule geschaffen⁶⁶.

Große Bedeutung für die weitere Gestaltung und für das Ansehen der Stadt hatte 1832 die Entstehung des Vereins zur Verschönerung der Stadt Bromberg; die Initiative dazu ergriff der damalige Präsident der Regierung in Bromberg, Carl Wissmann. Der Verein bewirkte die Anpflanzungen von Bäumen, die Pflasterung der Straßen und Plätze sowie die Anlage von Parks und Promenaden. Der Verein existierte bis 1897; ein Jahr später schuf der Magistrat die Deputation der Städtischen Garten⁶⁷.

Das Stadtbild Brombergs hat sich zu Beginn dieser Periode nur wenig geändert. Die Ursache dessen ist in der schwierigen finanziellen Situation sowohl der Stadt selbst, als auch des preußischen Staates nach den napoleonischen Kriegen zu suchen. Bromberg hat sich sowohl wirtschaftlich, als auch bevölkerungsmäßig verhältnismäßig langsam entwickelt. Außer der damaligen Stadtmitte (Altstadt) konzentrierten sich die Neubauten in den Vorstädten, insbesondere in der Danziger und der Posener Vorstadt, sowie entlang der Ausfallstraßen. Dazu gehörte auch die um 1820 abgesteckte Danziger Chaussee, die spätere Danziger-Straße (heute ulica Gdańska)⁶⁸. Es war eine typische offene Vorortbebauung entlang der Straßen, die nur an einigen Stellen zu einer geschlossenen Bauweise wurde. Erst seit den dreißiger Jahren lassen sich wesentliche Veränderungen in dem Stadtbild verzeichnen. Ein Signal dafür war 1835 die Absteckung eines rechteckigen Platzes südlich der Altstadt unmittelbar an der Außenseite der mittelalterlichen Stadtmauer, der als Neuer Markt (heute Nowy Rynek) bezeichnet wurde (umgebaut 1975–1976)⁶⁹. Seine Nordseite lag an der alten Verkehrsstraße, welche die Stadt von Süden umzog, und über welche der Verkehr von Westen und Südwesten (Berlin, Posen, Schubin) nach Osten (Schulitz, Thorn) sich abwickelte. Hier gab es bereits Bauten aus früherer Zeit (Posener-Straße — heute ulica Poznańska — und Bergstraße, der späteren Große Bergstraße — heute ulica Wały Jagiellońskie). Die Bebauung der übrigen Seiten dieses Platzes erfolgte stufenweise, hauptsächlich in den vierziger und fünfziger Jahren des 19. Jh. Sie wurde in der späteren Periode teilweise ergänzt und auch verändert. Hier wurde um 1848 der klassizistische Bau der Direktion der Ostbahn errichtet. Die Direktion ist 1853 in die Räume des neuentstandenen Bahnhofs umgezogen (heute Nowy Rynek 8, ein Wohnhaus)⁷⁰. Ostlich davon wurde am Ende der dreißiger Jahre ein Gefängnisbau errichtet (umgebaut und erweitert, u.a. mit zwei Seitenrisaliten, die von dem Bauinspektor Julius Winchenbach in den Jahren 1865–1867 entworfen wurden). An seiner Nordostecke befand sich die größte — 1784 gegründete — Freimaurerloge in der Stadt, „Janus im Orient“ (das Haus wurde 1939–1940 abgerissen). Unweit davon, an der Großen Bergstraße (heute ulica Wały Jagiellońskie 14), ist das Pfarrhaus der evangelischen Gemeinde entstanden (1839; heute evangelisch-augsburgische Erlöserkirche)⁷¹.

Der weitere Ausbau der Stadt ging aber nicht in dieser Richtung. Zwei Faktoren haben diese Entwicklung beeinflusst. Den ersten bildeten die topographischen Verhältnisse. Der südliche Abhang des Thorner-Bromberger Talkessels behinderte auf natürliche Weise die Entwicklung der Stadt in südlicher Richtung und erzwang die Bebauung entlang der hier verlaufenden Ausfallstraßen. Der zweite Faktor war vermutlich die Lokalisierung des neuen Regierungssitzes in der Danziger Vorstadt; um ihn herum bildete sich das neue Verwaltungs- und Schulzentrum heraus. Den endgültigen Abschluß der Bebauung in dieser Richtung brachte die Lokalisierung der Eisenbahnlinie und des Bahnhofs, und die Verschiebung der gesamten räumlichen Entwicklung Brombergs in die nördliche und nordwestliche Richtung mit sich. Dabei wurden das flache Terrain ausgenutzt, die sich für die Bebauung vorzüglich eigneten. Das Gebiet an dem rechten Brahe-Ufer beschränkte auf natürliche Weise die räumliche Entwicklung der Stadt auf den Raum zwischen dem Fluß von Norden und dem Hügelstreifen von Süden. Sie konnte nur auf dem verhältnismäßig engen, zusätzlich durch den Bromberger Kanal begrenzten, Gebiet entlang der Ost-West-Achse stattfinden.

Die wichtigste Investition der Stadt in dieser Zeit war der erwähnte Bau des neuen Regierungsgebäudes an der Wilhelmstraße (heute ulica Jagiellońska 3) in den Jahren 1834–1836. Es wurde im klassizistischen Stil nach dem Entwurf des örtlichen Baurats Carl Adler erbaut, teilweise von Friedrich Obuch und dem hervorragendsten deutschen Architekten der ersten Hälfte des 19. Jh., Karl Friedrich Schinkel, damals Leiter der Oberbaudeputation in Berlin, überarbeitet. In den Jahren 1863–1864 wurde es noch zusätzlich um kleine zweiachsige Seitenrisalite nach dem Entwurf des Bauinspektors August Pfannenschmidt und 1898–1900 u.a. um die Seitenflügel nach den Plänen des Baurats von Busse erweitert (heute das Woiwodschaftsamt)⁷². Das bisherige Regierungsgebäude wurde für verschiedene Dienststellen der preußischen Justiz bestimmt und 1908 wurde es zum Sitz der fünf Jahre zuvor gegründeten Stadtbibliothek⁷³. Von anderen in dieser Zeit entstandenen Bauten sei noch das 1836 erbaute klassizistische Stadttheater erwähnt (umgebaut 1878, abgebrannt 1890 und danach abgerissen)⁷⁴.

Es wird angenommen, daß bis zur Mitte des 19. Jh. keine wesentlichen Änderungen in der räumlichen Gestaltung von Bromberg eingetreten waren. Die Stadt umfaßte damals außer dem mittelalterlichen Kern auch die bereits früher existierenden Vorstädte⁷⁵.

Bahnbrechend für die weitere räumliche und wirtschaftliche Entwicklung der Stadt war das Jahr 1851, als sie zum ersten Mal einen Eisenbahnschluß erhielt und als der Vorort Brenkenhoff (Bocianowo) eingemeindet wurde. Von da an ist die Entwicklung vorrangig in nördlicher Richtung auf dem linken Brahe-Ufer vor sich gegangen. Am 1. November 1851 wurde die nördlich und nordwestlich von der Danziger Vorstadt gelegene Gemeinde Brenkenhoff (Bocianowo) mit ihren 1079 Einwohnern und die östlich von der Thorner Vorstadt gelegene Siedlung Schuppenkrug (Żupy) mit 60 Einwohnern in die Stadt Bromberg eingegliedert. 1858 wurde das südlich der damaligen Stadtmitte gelegene Dorf Neuhoft (Nowy Dwór) mit 604 Einwohnern eingemeindet. Ein Jahr später wurden die östlich und nordöstlich von der Danziger Vorstadt liegenden Gebiete von Grostwo (Grodztwo) mit (1852) 763 Einwohnern angegliedert. Die Grenze zwischen dem früher eingegliederten Brenkenhoff und Grostwo verlief entlang der späteren Danziger-Straße (ulica Gdańska). Die Fläche der Stadt Bromberg nach den in den fünfziger Jahren des 19. Jh. durchgeführten Eingemeindungen betrug 793 ha und hat sich in den darauffolgenden Jahrzehnten nur wenig vergrößert. 1910 hat sie 832 ha erreicht⁷⁶ und vor dem Ausbruch des Ersten Weltkrieges 1914 — 845 ha⁷⁷.

Ende der vierziger und zu Beginn der fünfziger Jahre des 19. Jh. hat sich im Zusammenhang mit der Entwicklung der Verwaltungsfunktionen der Stadt, mit der Vergrößerung der Garnison nach der Unterbringung des Stabes der 4. Infanterie-Division in Bromberg (1847) und nach der Einrichtung der Direktion der Ostbahn (1849) die Anzahl der Offiziere und der Staatsbeamten wesentlich erhöht. Bereits 1850 fehlten 156 Wohnungen für diese neuen Einwohner⁷⁸. Es entstand die Notwendigkeit, über das bisherige Weichbild hinauszugreifen und die Bautätigkeit zu intensivieren. Für die weitere räumliche Entwicklung der Stadt hatte die Eingemeindung von Brenkenhoff (Bocianowo) eine besondere Bedeutung. Sie ermöglichte die Vereinigung der bisherigen städtischen Gebiete, d.h. der Danziger Vorstadt, mit den Terrains der Eisenbahn und des neu erbauten Bahnhofs in Brenkenhoff (1851; 1861 wurde u.a. zwei Seitenflügel hinzugebaut; heute das Gebäude zwischen den Bahnsteigen 3 und 4; 1863 wurde die heute nicht mehr existierende Bahnhofshalle errichtet)⁷⁹. Die Straße, die das ermöglichte, war der alte Weg von Bromberg am linken Brahe-Ufer nach Crone (Koronowo), die spätere Bahnhofstraße (heute ulica Dworcowa). Ihr Verlauf wurde im nordwestlichen Abschnitt korrigiert; es wurde ein geradlinig verlaufender Teil bis zum Bahnhof abgesteckt.

Auf dem neu eingemeindeten Gebiet wurden bereits 1853 nach dem Entwurf des Regierungs-Vermessungsbeamten Friedrich W. Sturmhoefel zwei neue Wohnviertel geplant, die zu Ehren des damaligen Königs von Preußen, Friedrich Wilhelm IV. und seiner Gemahlin die Namen Friedrich-Wilhelm-Stadt und Elisabeth-Stadt erhielten. Sie umfaßten ein Gebiet von etwa 60 ha südöstlich des Eisenbahngelände bis zu der alten Straße nach Schwetz, der späteren Rinkauer-Straße (heute ulica Pomorska)⁸⁰. Die Nordgrenze bildete das Terrain der Siedlung Brenkenhoff, wahrscheinlich damals in Klein-Brenkenhoff (Małe Bocianowo) umbenannt, manchmal auch als Kolonie Brenkenhoff (Kolonja Bocianowo) bezeichnet, entlang der Luisenstraße (heute ulica Hetmańska) und der Kroner-Straße (heute ulica Sowińskiego). Die Bahnhofstraße bildete damals annähernd ihre südwestliche Grenze, die von ihnen jedoch in dem Westteil überschritten wurde. Entlang der Achse der Vorwerkstraße (um 1876 Cohnfeldstraße; heute ulica Fredry) und der Kroner-Straße verlief die Grenze zwischen den beiden neuen Wohnvierteln. Sie trennte das östlich gelegene Gebiet der Elisabeth-Stadt von dem unmittelbar an das Eisenbahngelände reichenden Gebiet der Friedrich-Wilhelm-Stadt. Das damals abgesteckte rechteckige Straßen- und Plätze-Netz ist mit einigen wenigen späteren Korrekturen bis auf den heutigen Tag erhalten geblieben. Die neuen Viertel erhielten einen eigenen Marktplatz, den Elisabeth-Markt (heute plac Piastowski). Ein anderes Gelände, welches sozusagen auf eine durch seine erzwungene Weise unbebaut bleiben sollte, war der heutige sog. plac Zbawiciela (Erlöser-Platz), wo sich der Friedhof des Vorwerks Brenkenhoff befand. Diese Stelle wurde deswegen für den Bau eines sakralen Gebäudes und nicht für den Wohnbau bestimmt.

Das letzte unbebaut gelassene Terrain wurde bedeutend später, wahrscheinlich erst Ende der siebziger Jahre, für die Bebauung bestimmt; es befand sich in unmittelbarer Nähe des Bahnhofs und war von folgenden Straßen abgegrenzt: Livoniusstraße (heute ulica Sobieskiego), Poststraße — dann in Karlstraße umbenannt (heute ulica Warszawska), Friedrich-Wilhelm-Straße (heute ulica Zygmunt Augusta), Kroner-Straße (heute ulica Sowińskiego). Hier wurde ein Kasernenkomplex errichtet, welcher bis 1920 u.a. von den Teilen des 14. Infanterie-Regiments benutzt war. Die Bauarbeiten wurde hier 1874–1877 mit der Errichtung von großen Kasernen an der Südostseite, die dann noch weiter ausgebaut wurden (heute Kaserne in der ulica Warszawska 10), begonnen. Zusätzlich wurde für dieses Regiment um 1895 außerhalb des erwähnten Viertels ein wesentlich kleinerer Kasernenkomplex auf den Grundstücken an der Heynstraße (heute ulica Mazowiecka 28) und an der Luisenstraße (heute ulica Hetmańska 33) errichtet. Nach 1920 wurde eine Nutzungsänderung dieser Gebäude vorgenommen.

Das Hauptgebäude wurde umgebaut und nach 1945 erweitert (heute die Zootechnische Fakultät der Technisch-Landwirtschaftlichen Akademie). Eine Ergänzung für die hier entstandene militärische Bebauung bildete die 1890–1891 erfolgte Errichtung eines Offizierskasinos des 34. Infanterie-Regiments in der Schleinitzstraße (heute ulica Chrobrego 14). Dieses Gebäude wurde nach 1920 in eine Fabrik umgewandelt und weiter ausgebaut. Heutzutage ist es für die Bedürfnisse des Gesundheitswesens bestimmt⁸¹.

Zu Achsen der Raumordnung in den neuen Vierteln wurden die Karlstraße (heute ulica Warszawska) und die Elisabethstraße (heute ulica Śniadeckich) bestimmt. Die letztere wurde bis zur Danziger-Straße herangeführt. Die Bebauung dieses Terrains für Wohnzwecke erfolgte jedoch schleppend. Erst in den sechziger und in der ersten Hälfte der siebziger Jahre trat eine Intensivierung in der Nähe des, hauptsächlich in dem südlichen und südöstlichen Teil ein. Ein wesentlicher Wandel ist erst in der zweiten Hälfte der achtziger und in den neunziger Jahren des 19. Jh. eingetreten. Zu Beginn des 20. Jh. kam es dafür nur zu fragmentarischen Ergänzungen und Umbauten. In den früheren Jahren überwog der offene Wohnungsbau, später wurde dieses Gebiet von den Mehrfamilien-Mietshäusern beherrscht, die meistens eklektizistisch stilisiert wurden: Neurenaissance, Neumanierismus und Neubarock.

Die zweite Hälfte des 19. Jh. und die Anfänge des 20. Jh. waren durch dynamisches Wachstum der Bevölkerung von Bromberg und durch die Bildung des gesamten Bromberger Stadtkomplexes gekennzeichnet. Im Jahre 1852 hat die Einwohnerzahl vierzehn Tausend überschritten (14 412 Personen: 8736 Evangelische, 3362 Katholiken, 820 Juden und 1494 Militärpersonen). Die darauffolgenden Jahrzehnte brachten ein rasches demographisches Wachstum der Stadt mit sich, welches vor allem mit der Entwicklung der Industrie und den daraus resultierenden Wanderungen der Bevölkerung verbunden war. Bis 1900 hat Bromberg zusammen mit seiner Garnison die Zahl der fünfzig Tausend Einwohner überschritten (52 204, darunter 5295 Militärpersonen). Der größte Bevölkerungszuwachs erfolgte in der Stadt in dem dritten Viertel des 19. Jh., sowie in den Jahren 1895–1900 und 1910–1914. Vor dem Ersten Weltkrieg erreichte Bromberg mit seinen Vororten beinahe 100 Tausend Einwohner (1910 — 93 057, davon in der eigentlichen Stadt 57 696, davon 4919 Militärpersonen). Die Konfessionsstruktur der Stadtbevölkerung hat sich in dieser Zeit nicht wesentlich verändert. Im Jahre 1910 waren 65,6% der Bevölkerung evangelisch, 32,1% katholisch, 2,3% jüdisch. Das Wachstum der Bevölkerung, welches noch in den fünfziger Jahren aus der Eingliederung neuer Gebiete und aus der Erweiterung der Verwaltungsfunktionen der Stadt resultierte, war in den darauffolgenden Jahrzehnten mit der Entwicklung der Bromberger Industrie verbunden. Von einer Handwerker- und Beamtenstadt ist Bromberg zu einer Industrie- und Handelsstadt geworden⁸².

Im dritten Viertel des 19. Jh. und insbesondere an der Wende zum 20. Jahrhundert wurde die Industrialisierung der Stadt beschleunigt; sie brachte ein gewaltiges wirtschaftliches, demographisches und urbanes Wachstum mit sich. Wie bereits erwähnt, hat Bromberg sehr früh seinen erste Bahnanschluß erhalten. Bereits am 27. Juli 1851 wurde die Eisenbahnlinie Bromberg-Kreuz in Betrieb genommen. Ein Jahr später erhielt Bromberg eine Verbindung mit Danzig, 1861 mit Thorn und 1872 mit Posen. In Verbindung mit dem bereits bestehenden Netz der Landstraßen — 1851 wurde eine neue befestigte Straße nach Thorn dem Verkehr übergeben — und dank der Wasserwege (Bromberger Kanal, Brahe und Weichsel) hat die Stadt einen noch höheren Rang als wichtiger Verkehrsknoten erreicht. Mit der Einführung des Dampftriebs hat der Wassertransport eine neue Bedeutung erlangt: bereits seit 1855 gab es eine ständige Dampfschiffverbindung zwischen Bromberg und Thorn. In den Jahren 1876–1879 wurde die Brahe auf dem Abschnitt zwischen der Mündung des Bromberger Kanals und der Weichsel reguliert, wobei auch der Holzhafen in Brahemünde erbaut wurde. Einige Jahre später, 1882–1884, wurde die bisher hölzerne Stadtschleuse in eine gemauerte umgebaut. Sie wurde bei dieser Gelegenheit etwas weiter nach Norden verschoben. Erneut wurde sie 1913 modernisiert. All das hat zum Wachstum des Bromberger Handels und der Holzverarbeitungsindustrie beigetragen. Die Entwicklung des Eisenbahnwesens hat ihrerseits die Entstehung der starken Metall- und Maschinenbauindustrie in der Stadt gefördert, welche für die Bedürfnisse der landwirtschaftlichen Provinz Posen und des nur schwach industrialisierten Königreichs Polen und des Russischen Kaiserreichs produzierte⁸³.

Zeitgleich mit der Eröffnung der ersten Eisenbahnlinie wurden in Bromberg die Hauptreparaturwerkstätten der Ostbahn in Betrieb genommen. 1893 verfügten sie u.a. über 57 überdachte Stände für die Instandsetzung der Dampflokomotiven und 104 Stände für Waggonreparaturen; ihre Belegschaft überschritt ein Tausend Arbeiter und Angestellte. In den fünfziger Jahren wirkten in der Stadt einige Gießereien und Maschinenbaubetriebe, von denen die größten die von A. Wiese übernommene Fabrik von C. Kammerer und die Maschinenfabrik F. Eberhardt waren. Anfangs war jedoch die Entwicklung der Industrie nicht allzu groß: noch 1860 gab es in Bromberg nur 25 Fabriken und größere Handwerksbetriebe. Eine stürmische Entwicklung, insbesondere der Maschinenbauindustrie, erfolgte erst in den Jahren 1865–1875. Es sind damals einige weitere derartige Unternehmen gegründet worden, darunter die Maschinenfabrik und Werft der Gebrüder T. und A. Wulff (1865), Maschinenfabrik und Gießerei C. Gause (1867), Eisenbahnsignalbauanstalt

C. Fiebrandt in Schleusenau (1868), die Betriebe von C. Blumwe in Prinzenthal (1865), H. Löhnert (1869/1870) und später L. Zobel (1879). Die meisten davon verwandelten sich dann in größere Fabriken, welche mehrere Hundert Arbeiter beschäftigten. In den neunziger Jahren wurden weitere Unternehmen dieser Art gegründet, darunter die Maschinenbaufabrik und Werft der Bromberger Schleppschiffahrtsgesellschaft in Karlsdorf (1891), eine Fahrrad-, dann Motorradfabrik E. Stadie (1894) und die Bromberger Maschinenbauanstalt in Prinzenthal (1898). Neben der sich in dieser Zeit entwickelnden Maschinen- und Metallindustrie wurde Bromberg auch zu einem starken Mittelpunkt der Holzverarbeitungsindustrie. In den Jahren 1904–1906 arbeiteten östlich der Stadt bis zu dem Hafen in Brahemünde 15 große Sägemühlen und Holzverarbeitungsbetriebe. Der Aufstieg der Bautätigkeit in der Stadt und gute Verkehrsverbindungen hatten zur Folge, daß sich auch die Bauindustrie entwickeln konnte. Bereits Ende der fünfziger Jahre wirkten in Bromberg und in seinen Vororten mehrere Ziegeleien: 1898 gab es deren 15, die 35 Mill. verschiedener Ziegeln produzierten. Die Lebensmittelindustrie spielte keine große Rolle. Die Stadt wurde auch zu einem großen Zentrum der polygraphischen Industrie mit ihren zwei größten hiesigen Druckereien Gruenauer (gegründet 1806) und A. Dittmann (gegründet 1875). Eine stürmische Entwicklung der örtlichen Industrie erfolgte insbesondere in den Jahren 1895–1905, als die Anzahl der Fabriken und der großen Handwerksbetriebe von 147 auf 548 stieg; sie beschäftigten insgesamt 9652 Arbeiter und Angestellte. Neben der Industrie, die in dieser Periode in der städtischen Wirtschaft vorherrschend war, spielte auch Handwerk und der Handel eine bedeutende Rolle, die jedoch kleiner war als in der vorherigen Periode⁸⁴.

Nach der Umbenennung des Großherzogtums Posen in Provinz Posen 1848 wurde ihr auch der Regierungsbezirk Bromberg angegliedert. 1871 wurden sie Teil des Deutschen [Kaiser-] Reiches. Innerhalb des bisherigen Regierungsbezirks wurde im Mai 1875 der Kreis Bromberg–Stadt neu eingerichtet⁸⁵.

Gleichzeitig mit der wirtschaftlichen und demographischen Entwicklung der Stadt entstand ihre moderne Kommunalinfrastruktur. Die erste Investition dieser Art war das am 1. Oktober 1860 in Betrieb genommene städtische Gaswerk, welches in den folgenden Jahrzehnten stufenweise ausgebaut und mit einem (heute nicht mehr existierenden) Nebengleis der Eisenbahn versehen wurde. Es wurde an der Brahe im Ostteil der Stadt an einer alten nach Fordon führenden Straße, der Wilhelmstraße (heute ulica Jagiellońska 42; das Gaswerk wurde 1973 stillgelegt) verlegt. Wahrscheinlich im Zusammenhang mit dem Bau des Gaswerks wurde ein Jahr zuvor (1859) das Gebiet von Grostwo in die Stadtgrenzen eingegliedert. Das Gaswerk, welches sich rasch entwickelte, erhielt u.a. das 1905 nach dem Entwurf von Stadtbaurat Carl Meyer errichtete neue Verwaltungsgebäude (nach 1945 gründlich umgebaut). Die alten Bauten wurden für die Bedürfnisse der städtischen Wasser- und Kanalisationswerke bestimmt⁸⁶.

In den Jahren 1895–1896 wurde in der Gammstraße (heute ulica Warmińskiego 8) das städtische Elektrizitätswerk gebaut, welches am 1. Juli 1896 in Betrieb genommen wurde. Es wurde dann fortwährend ausgebaut. Es war zunächst ein Privatunternehmen, das erst 1929 von der Stadt angekauft wurde. Nach dem Bau des neuen Elektrizitätswerks wurde der Betrieb eingestellt⁸⁷.

Die Stadt erhielt auch andere kommunale Anstalten. Am 1. April 1868 wurde die Städtische Straßen- und Latrinen-Reinigungsanstalt ins Leben gerufen, die zunächst in der ehemaligen Klarissinnenkirche untergebracht worden war. Bereits früher, 1864, wurde die bis 1901 wirkende Freiwillige Feuerwehr organisiert. Später, 1872, wurde eine Berufsfeuerwehr geschaffen, welche für ihre Bedürfnisse das bereits erwähnte Gotteshaus übernommen und adaptiert hat. Erst 1909–1911 wurde für die Feuerwehr der von dem Bromberger Architekten Theodor Patzwald entworfene und im Stil der Moderne gehaltene Gebäudekomplex in der Rinkauer-Straße (heute ulica Pomorska 16–18) erbaut; beide Institutionen sind hierher 1912 umgezogen⁸⁸.

Zu den größeren Investitionen im Stadtgebiet gehörte der Bau der städtischen Straßenbahnen. Am 18. Mai 1888 wurde die erste Pferdebahnlinie zwischen dem Hauptbahnhof und dem Wollmarkt (Wolniany Rynek) dem Betrieb übergeben. In den folgenden Jahren sind weitere Linien entstanden, so daß 1907 bereits drei Linien funktionierten, mit einer Gesamtlänge von 12 km. In der Mitte der neunziger Jahre wurde das Netz elektrifiziert: die erste „Elektrische“ fuhr in Bromberg am 3. Juli 1896. Für die Bedürfnisse der Straßenbahn wurde in der Nähe des Hauptbahnhofs in der Friedrich-Wilhelm-Straße (heute ulica Zygmunta Augusta 2) ein Straßenbahndepot erbaut (heute Straßenbahnwerkstätten). Anfangs gehörte es verschiedenen Firmen und erst 1928 wurde es durch die Stadt aufgekauft⁸⁹.

In der Nähe des Gaswerk wurde der 1890 in Betrieb genommene städtische Schlachthof erbaut, nach dem Entwurf des obenerwähnten C. Meyer (in der Wilhelmstraße, heute ulica Jagiellońska 41–47). Seit 1894 wurde der Schlachthof ständig erweitert; u.a. wurde 1909–1910 das neue Verwaltungsgebäude errichtet. Daneben wurde in den Jahren 1892–1893 auf dem Gebiet von etwa 2 ha der städtische Viehhof eingerichtet, der durch ein Nebengleis mit der Haupteisenbahn verbunden wurde (heute nicht mehr existierend)⁹⁰.

Erst an der Wende zum 19./20. Jahrhundert erhielt Bromberg ein modernes Wasserleitungs- und Kanalisationsnetz. Die Arbeiten an seiner

Einrichtung dauerten vom März bis Dezember 1899, und am 16. Mai 1900 hat das Wasserwerk seine normale Tätigkeit aufgenommen. Das Wasser wurde aus den nördlich der Stadt gelegenen Tiefbrunnen entnommen; in der Danziger Chaussee wurde eine Pumpstation errichtet, welche das Wasser in das städtische Netz und in den Wasserturm — erbaut auf der Wissmannhöhe (Wzgórze Dąbrowskiego; heute Kunstgalerie) — pumpte. Nach der Inbetriebnahme erreichte die Gesamtlänge des Wasserleitungsnetzes beinahe 50 km. Gleichzeitig mit der Wasserleitung ist auch die städtische Kanalisation entstanden. Ein besonderes Gewitternetz, welches das Wasser in die Brahe ableitete und das getrennte Abwassernetz mit einem Abwasserreinigungswerk wurden 1908 fertiggestellt. Das Klarwerk befand sich 3 km östlich von der Verwaltungsgrenze der Stadt. Auf dem Gebiet der Vorortgemeinden Schönhagen und Brahnau wurden nämlich besondere Rieselfelder, eine Art von Setzbecken, eingerichtet. Im Zusammenhang damit wurde östlich vom Gaswerk ein Abwasserpumpwerk (1906–1908) und eine Wasserleitungs- und Kanalisationsanstalt errichtet⁹¹.

Gleichzeitig mit der Entwicklung der Stadt wurde Bromberg in der zweiten Hälfte des 19. Jh. und insbesondere zu Beginn des 20. Jh. zu einem starken Kultur- und Bildungszentrum. Es gab hier mehrere staatliche, städtische und private Schulen: die Volksschulen (Grundschulen), Berufs- und höhere Schulen, sowie Spezialschulen. Trotz der unternommenen Bemühungen wurde jedoch in der Stadt keine Universität gegründet. Es gab vor dem Ersten Weltkrieg 14 Volksschulen, für die in den Jahren 1846–1914 acht neue Gebäude errichtet und zwei alte erweitert wurden. Von den neuen Gebäuden der Volksschulen sind u.a. zu nennen: das 1854 in der Bahnhofstraße (ulica Dworcowa 82; erweitert 1876; heute Grundschule Nr. 1); in der Johannisstraße aus den Jahren 1887–1888 (ulica Świętojańska 20; heute Fachschule Nr. 4); Hann-von-Weyhern-Platz aus den Jahren 1891–1893 (plac Kościelickich 8; heute Grundschule Nr. 8); Kroner-Straße aus den Jahren 1897–1898 (ulica Sowińskiego 5; heute Jugendherberge); Cichorienstraße, nach 1902 Hippelstraße, aus den Jahren 1901–1902 (ulica księdza Kordeckiego 20–22; heute Technisch-Landwirtschaftliche Akademie)⁹².

Die früher gegründeten städtischen Schulen, d.h. die Städtische Burgerschule, Knabenmittelschule und die Städtische Mittlere Töchtererschule erhielten in den siebziger Jahren neue Sitze. Für die bisher im alten Karmeliterkloster untergebrachte Knabenschule wurde um 1872 ein neues Gebäude in der Wilhelmstraße errichtet (ulica Jagiellońska 9; heute Schul- und Bürogebäude). Die Töchtererschule erhielt das 1875–1878 errichtete Gebäude mit einem besonderen Turnsaal in der Schulstraße (ulica Konarskiego 2–4; heute Staatliches Lyzeum der Plastischen Künste). Später, seit 1884, wurde hier die erwähnte Knabenschule untergebracht, die dann einen neuen Sitz in einem nach dem Entwurf des städtischen Architekten Otto Brech und des Stadtbaurats Carl Meyer 1910–1911 errichteten Gebäude in der Braesickestraße (ulica Staszica 4) erhielt. Dieses Gebäude wurde bis 1916 erweitert: u.a. wurde an der Ostseite eine Aula angebaut, welche der Ausputz von Baurat E. von Saltzwedel entworfen (heute VI. Allgemeinbildendes Lyzeum)⁹³.

Der Zuzug von Eisenbahnbediensteten und Offizieren mit ihren Familien in der Mitte des 19. Jh. hat die Gründung von zwei neuen städtischen Mittelschulen begünstigt. Als erste wurde am 15. Mai 1851 die Städtische Realschule eröffnet, die 1883 in ein Städtisches Realgymnasium umgewandelt und 1890 durch den Staat übernommen wurde. Zunächst war sie in einem Privathaus am Wollmarkt untergebracht, 1858 ist sie in ein eigens errichtetes Gebäude in der Schloßstraße (später Burgstraße; heute ulica Grodzka 18) umgezogen, welches 1908 um einen Ostflügel erweitert wurde (heute Baufakultät der Technisch-Landwirtschaftliche Akademie). Im Jahre 1903 haben die städtischen Behörden erneut eine Städtische Realschule eröffnet, die 1910 in Städtische Oberrealschule umbenannt wurde und anfangs in der Bachmannstraße (heute ulica Libelta) ihren Sitz hatte. In den Jahren 1905–1906 wurde für sie nach dem Entwurf der Berliner Architektengemeinschaft Carl Zaar und Rudolf Vahl ein großes Gebäude in der Schillerstraße (heute ulica Kopernika 1) errichtet, welches 1913 noch weiter ausgebaut wurde (heute Ensemble der Eisenbahnerschulen). Die zweite städtische Schule, die in dieser Zeit gegründet wurde, war die am 12. Mai 1853 eröffnete Städtische Höhere Mädchenschule, die 1908 in Städtisches Mädchenlyzeum umbenannt wurde. In den Jahren 1882–1884 wurde für diese Schule ein neues Gebäude in der Schulstraße (heute ulica Konarskiego 5) errichtet (heute Ensemble der Gastronomieschulen)⁹⁴.

Das in der Stadt funktionierende, nach der damaligen Bezeichnung höhere staatliche Schulwesen wurde bis zu den Anfängen des 20. Jh. außer der Übernahme des städtischen Realgymnasiums nicht erweitert. Es wurden jedoch neue Schulgebäude errichtet. Das in dem ehemaligen Jesuitenkollegium befindliche Königliche Gymnasium wurde 1878 in einem nach dem Entwurf von Baurat Heinrich Koch und Bauinspektor Julius Winchenbach 1875–1877 errichteten Gebäude am Weltzienplatz (heute plac Wolności 9) untergebracht (heute I. Allgemeinbildendes Lyzeum). Das Gymnasium erhielt auch eine 1878–1879 errichtete freistehende Turnhalle in der Bachmannstraße (heute ulica Libelta; der Bau existiert nicht mehr). Für das in Gebäuden des ehemaligen Bernhardinerklosters untergebrachte evangelische Lehrerseminar wurde am Ende der sechziger Jahre des 19. Jh. in der Nachbarschaft in der Kaiserstraße (heute ulica Bernardyńska 6) ein neues großes Schulgebäude

errichtet (heute Landwirtschaftliche Fakultät der Technisch-Landwirtschaftlichen Akademie). Ein umfassender Ausbau des staatlichen Schulwesens erfolgte erst zu Beginn des 20. Jh. Im Jahre 1907 wurde ein Katholisches Lehrerseminar gegründet; in den Jahren 1905–1908 erhielt es ein neues großes Gebäude in der Naumannshöhe (ulica Seminaryjna 3; heute Chemische Fakultät der Technisch-Landwirtschaftlichen Akademie). 1911 wurde in Bromberg die einzige Königliche Preussische Handwerker- und Kunstgewerbeschule der Provinz in der Berliner-Straße (heute ulica Świętej Trójcy 37) eröffnet (heute Ensemble der Mechanischen Schulen Nr. 1). Sie erhielt ein neubarockes Gebäude, entstanden 1910–1911 nach dem Entwurf der städtischen Bauräte O. Brech und C. Meyer, der in Bezug auf die Innenausstattung von dem Architekten und ersten Direktor dieser Schule Arno Koernig teilweise überarbeitet wurde⁹⁵.

Zu Beginn der Jahrhunderte entwickelte sich außerdem das musikalische Schulwesen der Stadt Bromberg. 1904 wurde ein privates Konservatorium der Musik eröffnet, das seinen Sitz zunächst in der Danziger-Straße hatte. In den Jahren 1910–1911 wurde für diese Lehrstätte ein neuer Sitz nach dem Entwurf des örtlichen Architekten Rudolf Kern in der Bulowstraße (aleja Mickiewicza 9; heute Wohnhaus) erbaut⁹⁶.

In der Stadt wirkten außerdem der einzigen Spezialschulen der Provinz Posen. Seit 1872 gab es die Provinzial-Blindenanstalt in der Fröhnerstraße (heute ulica Krasińskiego 10); ihr Gebäude wurde von dem Stadtbaurat Fritz Müller entworfen und um 1870–1872 gebaut; es erhielt neue Seitenflügel in den Jahren 1906–1909 (heute L. Braille-Schul- und Erziehungsanstalt). Im Jahre 1895 wurde die Provinzial-Taubstummenanstalt ins Leben gerufen. Sie hatte ihren Sitz in der Grafstraße (heute ulica Reja 7); 1897 wurde entlang der Straße das Hauptgebäude hinzugebaut (heute Wohnhaus)⁹⁷.

Die wirtschaftliche und demographische Entwicklung der Stadt hatte auch die Entwicklung des Bauwesens mit sich gebracht. Allein in den Jahren 1853–1868 sind 597 neue Wohnhäuser und 497 Zweckbauten entstanden⁹⁸. Außer den erwähnten Gebieten in Brenkenhoff (Bocianowo) umfaßte die Bautätigkeit auch andere, teilweise bereits bebaute Gebiete von Bromberg. Sie wurde insbesondere im Bereich des sog. Canalwerders (Okole) intensiviert, und zwar in seinem Ost- und Nordteil. Hier wurde nämlich in der ersten Hälfte der sechziger Jahre durch den Bau einer Ziegelsteinbrücke über die Brahe eine direkte Verbindung mit dem Bahnhof geschaffen. Die Brücke wurde im Zuge der neu abgesteckten Präsidentenstraße (dann Victoriastraße; heute ulica Królowej Jadwigi) erbaut.

Ein Teil des Stadtgebiets, in dem seit der Mitte des 19. Jh. viel gebaut wurde, war das Terrain der Danziger Vorstadt und teilweise auch der südwestliche Teil von Grostwo. Hier wurde u.a. östlich des Regierungssitzes in den Jahren 1850–1852 ein großes Gebäude des Garnisonhospitals an der Wilhelmstraße (heute ulica Jagiellońska 15) errichtet (nach 1945 umgebaut; heute Schul- und Verwaltungsgebäude). Der auf diese Weise begonnene Militärhospitalkomplex wurde in den folgenden Jahrzehnten erweitert. Bis zum Ende der siebziger Jahre ist auf dem Gelände zwischen der Hempelstraße (heute ulica 3 Maja), Fröhnerstraße (heute ulica Krasińskiego), deren Westabschnitt am Ende des 19. Jh. verlängert wurde, der Danziger-Straße (heute ulica Gdańska), der Wilhelmstraße (heute ulica Marszałka Focha) und der Brahe ein neues Verwaltungs- und Schulzentrum der Stadt entstanden. Eine intensive Bebauung erfolgte hier insbesondere in den siebziger Jahren des 19. Jh. Im Nordteil dieses Gebiets wurde um 1854 ein neuer Platz abgesteckt, der im Süden an den damaligen Regierungspark grenzte und sich zur Danziger-Straße hin öffnete, der zunächst Kanonenplatz, 1860 Weltzienplatz genannt wurde (heute plac Wolności). Zum beherrschenden architektonischen Akzent dieses Platzes wurde die 1872–1876 nach dem Entwurf des bekannten Berliner Architekten Friedrich Adler gebaute neuromanische evangelische Paulskirche (heute katholische Petri- und Pauli-Kirche). In ihrer Nähe wurde 1887 das von dem damaligen Regierungsbaurat Gustav Reichert entworfene eklektizistische Gebäude der ein Jahr früher gegründeten Casino-Gesellschaft „Erholung“ in der Danziger-Straße (ulica Gdańska 20; heute Opernhaus „Nova“) erbaut⁹⁹.

Auf der Südseite der Vorstadt an der Ecke der Wilhelm- (heute ulica Jagiellońska) und Löwestraße (heute ulica Pocztowa) wurde am Ende der fünfziger Jahre das spätklassizistische Gebäude des Königlichen Postamtes errichtet. In den Jahren 1883–1885 wurde ein neues, neugotisches Postgebäude am Ufer der Brahe gebaut. In den Jahren 1896–1899 wurde das Gebäude aus den fünfziger Jahren durch einen neuen Bau ersetzt, der stilistisch an den früheren anknüpfte, wodurch ein geschlossener Komplex der Postbauten in der Wilhelmstraße (heute ulica Jagiellońska 6) entstanden ist (heute Hauptpost). In den Jahren 1863–1864 ist daneben ein Neurenaissancebau der Königlichen Bank in der Wilhelmstraße (heute ulica Jagiellońska 8) erbaut worden (erweitert 1924–1925; heute Polnische Nationalbank)¹⁰⁰. Gleichermaßen wurde die Bautätigkeit im Südwestteil der Vorstadt intensiviert, indem hier mehrere öffentliche Gebäude errichtet oder baulich erweitert wurde. Nach dem Brand des Stadttheaters 1890 wurden die in der Nähe gelegenen Gebäude des Karmeliterklosters abgerissen. Fünf Jahre später wurde ihr letztes Überbleibsel — der alte Klosterturm — gesprengt. An der Stelle des abgebrannten Theaters wurde 1895–1896 ein neuer, im Neubarockstil gehaltener Bau mit etwa 780 Sitzen nach dem Entwurf des

Berliner Architekten Heinrich Seeling errichtet, damals die größte Kulturinvestition in der Stadt (heute nicht mehr existierend). Hinter dem Theater befand sich u.a. der Sitz des Landratsamtes. In seiner Nähe wurde 1867 das neue Gebäude der Garnison-Hauptwache errichtet (1882 wurde es um eine Etage erhöht; Wilhelmstraße; ulica Marszałka Focha 7; heute ein Büro- und Handelshaus). In den Jahren 1886–1887 wurde daneben nach dem Entwurf der Garnison-Bauinspektoren H. Dublanski aus Thorn und Ernst Koch aus Bromberg eine Militärbackerei erbaut (heute nicht mehr existierend). Gewissermaßen am Ende dieser Baureihe an der Brahe ist hier 1869 das erste Bromberger Offizierskasino entstanden, welches später für die Bedürfnisse des in der Stadt stationierten 14. Infanterie-Regiments überwiesen wurde (im Januar 1945 zerstört). An der Stadtschleuse, außerhalb dieses Gebiets, befand sich der Sitz des Wasserbauamtes. Für dessen Ansprüche wurde 1879–1880 nach dem Entwurf des Regierungswasserbauinspektors Wilhelm Sell ein kleines eklektizistisches Gebäude in der Straße An der Stadtschleuse (heute ulica Marcinkowskiego 2) errichtet (1977–1982 teilweise abgerissen; der Rest ist ein Wohnhaus)¹⁰¹. Auf diese Weise hat sich bis zum Ende der siebziger Jahre des 19. Jh. auf dem Gebiet der Danziger Vorstadt und teilweise auch Grostwo das neue Verwaltungs- und Schulzentrum der Stadt mit vielen staatlichen und öffentlichen Gebäuden herausgebildet, das mit dem Bau des Regierungssitzes (1834–1836) eingeleitet wurde. Erst später, infolge der sturmischen Entwicklung Brombergs zu Beginn des 20. Jh., wurden einige von den hier situierten Dienststellen und Schulen in neue Gebäude im Nordosten der Stadt verlegt.

In den südöstlichen Gebieten von Grostwo hat sich dagegen bis zum Anfang des 20. Jh. ein mit dem Bau des Gaswerks begonnener Hauptkomplex der kommunalen Industriebebauung herausgebildet. Hier wurde bereits 1778 der größte evangelische Friedhof angelegt (1950–1952 geschlossen und in eine Parkanlage umgewandelt; heute Wincenty-Witos-Volkspark). Zwischen der Wilhelmstraße (heute ulica Jagiellońska) und der Schmiedegasse (heute ulica Rumińskiego) wurde 1854 eine kleine Grünanlage angelegt (heute nicht mehr existierend). Erst nach jahrelangen Bemühungen wurde in den Jahren 1870–1872 die Kaiserstraße (heute ulica Bernardyńska) abgesteckt, die mit einer neuerbauten eisernen Brücke über die Brahe den Stadtteil Grostwo mit der Thorner und der Kujawier Vorstadt verband. Zu den wenigen hier errichteten öffentlichen Gebäuden gehörte das 1898 eröffnete St. Florian-Kinderheim in der Alexanderstraße (heute ulica św. Floriana 10–12), das um 1910 um ein neues Gebäude erweitert wurde (heute Woiwodschafts Krankenhaus für Infektionskrankheiten)¹⁰². Die übrigen Gebiete von Grostwo nördlich von der Fröhnerstraße (heute ulica Krasińskiego) und östlich von der Danziger-Straße (heute ulica Gdańska) sind bis zum Ende des 19. Jh. unbebaut geblieben.

Während die Stadt sich in nördlicher Richtung baulich rasch entwickelte, verlief die Bebauung am rechten Flußufer bis zum Anfang des 20. Jh. eigentlich nur am Rande der damaligen urbanistischen Tätigkeit. Die Bautätigkeit konzentrierte sich hier auf die ehemaligen Vorstädte, hauptsächlich entlang der früher bestehenden Ausfallstraßen: u.a. der Thorner-Straße (heute ulica Toruńska), der Kujawier-Straße (heute ulica Kujawska) und in der Schwedenbergstraße (heute ulica księża Skorpki), in denen mehrstöckige Wohnhäuser errichtet wurden. Hinter dem Hügelstreifen, der sich rund um dieses Viertel zog, sind kleine typische Vorortbauten entstanden, die sowohl Wohn- als auch anderen Zwecken dienten und meistens eingeschossig waren¹⁰³. Die Bautätigkeit auf diesem Gebiet wurde erst Anfang des 20. Jh. und in den folgenden Jahren intensiviert. In den südöstlichen Gebieten der Stadt wurde außer dem erwähnten Bau des neuen evangelischen Lehrerseminars in den Jahren 1866–1867 nach dem Entwurf des bekannten Berliner Architekten Eduard Titz das Schützenhaus des Bromberger Schützenvereins erbaut. Nach dem Brand dieses Gebäudes im Oktober 1900 wurde es bis 1903 wiederaufgebaut. Zehn Jahre später wurde es durch die Stadt übernommen; es wurde dann mehrere Male um- und ausgebaut (ulica Toruńska 30; heute Woiwodskulturhaus). Auf dem Terrain der ehemaligen Salzlager wurde 1888–1889 der von H. Dublanski entworfene Gebäudekomplex der Garnisonswascherei in der Thorner-Straße (heute ulica Toruńska 45) erbaut¹⁰⁴.

Ähnlich verlief die räumliche Entwicklung in den südlichen und südwestlichen Gebieten der Stadt. Die südwestlich von Bromberg gelegenen Höhen wurden teilweise bereits in den dreißiger Jahren des 19. Jh. bewirtschaftet. Auf der von der Stadtmitte am nächsten gelegenen Anhöhe wurde 1832 einer der ersten Stadtparks angelegt (Wissmannshöhe; heute Wzgórze Dąbrowskiego). Zwei Jahre später wurde auf ähnliche Weise die Anhöhe auf der anderen Seite der Straße nach Schubin bewirtschaftet, die 1835 den Namen Prinzenhöhe erhielt. Auf der am weitesten nach Westen vorgeschobenen Anhöhe wurde eine Parkanlage erst 1870 eingerichtet und im darauffolgenden Jahr Naumannshöhe benannt. Auf diese Weise wurde in den siebziger Jahren ein Grünstreifen am südwestlichen Stadtrand geschaffen. Im Zusammenhang mit der Intensivierung der Bautätigkeit im Norden von Bromberg (Danziger Vorstadt, teilweise Brenkenhoff und Grostwo) wurden die dabei entstandenen Grünflächen für den Bau mehrerer Sozialbauten genutzt. Im Jahre 1884 wurde am Fuße der Wissmannshöhe ein Haus für alleinstehende Männer (Bürgerstift; Jakobstraße) erbaut (ulica Grudziądzka 43; heute Wohnhaus). Etwas weiter wurde in der gleichen Zeit ein Haus für

alleinstehende Frauen (Luisenstift) in der Schubiner Chaussee errichtet (ulica Szubińska 1; heute ein militärisches Gebäude). Auf der Prinzenhöhe ist 1884–1885 aus Mitteln der Louise–Giese–Rafalski–Stiftung das Diakonissenhaus entstanden, das von den evangelischen Barmherzigkeitsschwestern geführt wurde (ulica Seminaryjna 1; heute Woiwodschafts-Krankenhaus für Tuberkulose und Lungenkrankheiten). Am Anfang des 20. Jh. wurde auf der Naumannshöhe das erwähnte katholische Lehrerseminar hinzugebaut. Damit wurde hier eine einzigartige „Oase der Stille und Ruhe“, weit von den damaligen Industrie- und Wohnvierteln geschaffen. Es war eine gut durchdachte funktionelle Bewirtschaftung dieses Terrains: noch in den Jahren 1927–1928 wurde hier ein Altersheim erbaut (ulica Grudziądzka 45; frühere Jakobstraße; heute Bezirksgericht)¹⁰⁵. Die hier grundsätzlich auf den Höhen platzierten Gebäude beherrschten samt dem 1899 erbauten Wasserturm das Panorama diese Teile von Bromberg.

Ähnlich verlief die urbanistische Entwicklung der übrigen südlichen Randgebiete der Stadt. Von den wenigen öffentlichen Bauten, die hier im Grunde erst zu Beginn des 20. Jh. errichtet wurden, sind zu nennen: die 1904–1907 nach den Planen des Kreisbauinspektors Ismar Herrmann errichtete evangelische Martin–Luther–Kirche in der Frankenstraße (heute ulica Leszczyńskiego 42; zerstört im September 1939) und das 1905–1907 als Stiftung des Bromberger Stadtrats Heinrich Dietz nach dem Entwurf von C. Meyer erbaute städtische Waisenhaus in der Dietzstraße (ulica Traugutta 5; heute u.a. Grundschule Nr. 55)¹⁰⁶.

Am südwestlichen Stadtrand von Bromberg befanden sich auch zumindest seit den dreißiger Jahren des 19. Jh. große militärische Einrichtungen: ein Schieß- und ein Übungsplatz. In den Jahren 1883–1884 wurden dort für das seit 1888 in der Stadt stationierte 3. Neumärkische Freiherr–G.–von–Derfflinger–Berittene Grenadierregiment Kasernen erbaut (heute ulica Szubińska 2)¹⁰⁷. Die heute größtenteils nicht mehr existierende Kaserne, die damals noch weiter ausgebaut wurde, hat den Nordteil dieses Geländes eingenommen. Der Südteil blieb weiterhin ein Übungsplatz, der dann zu Beginn des 20. Jh. bedeutend vergrößert wurde, so, daß er die damalige Stadtgrenze überschritt (in den Jahren 1960–1969 wurde hier die Wohnsiedlung „Btonie“ erbaut). Für die hier stationierte Einheit wurde vermutlich Ende der achtziger Jahre in der Thalstraße (heute ulica Dolina) ein Offizierskasino, und um 1910 ein neues Kasino im „Landhaus–Stil“ am Posener–Platz (plac Poznański 9; heute Kinderkrippe) errichtet. Das alte Offizierskasino wurde in ein sog. Arbeiterkasino umgewandelt (heute nicht mehr existierend).

Das bereits erwähnte Gefängnis wurde ebenfalls 1865–1867 umfassend ausgebaut. Ungefähr zur gleichen Zeit wurde der neue Sitz des Landgerichts errichtet (Große Bergstraße; heute Wały Jagiellońskie 4; das Bezirksgericht). Der Komplex der Justizgebäude wurde 1903–1906 um einen neuen Bau erweitert, welcher in der Nordostecke des Neuen Marktes errichtet wurde. Dieses prächtige Gebäude mit einem 44 m hohen Turm, welches zur architektonischen Dominante dieses Stadtteils wurde, ist in historisierendem spätgotischem Stil von Baurat de Bruyn entworfen worden (Wały Jagiellońskie 2; heute Woiwodschaftsgericht)¹⁰⁸.

Bis zum Ende des 19. Jh. konzentrierte sich der Wohnungsbau in Bromberg noch immer in den während der funfziger Jahre geplanten Stadtvierteln. Der 1890 gegründete Wohnungsverein zu Bromberg hat zur Intensivierung der auch sonst gut entwickelten Wohnbautätigkeit seinen Beitrag geleistet¹⁰⁹.

Die größten Komplexe der Industriebauten sind in dieser Zeit im Gebiet der Brahe und am Kanal entstanden. Gleichzeitig mit der Entwicklung von Bromberg wurden die zunächst an der Brahe angesiedelten Betriebe nach und nach in andere Stadtteile umgesetzt. Ein Überbleibsel der früheren industriellen Bebauung ist das 1871 errichtete eklektizistische Gebäude in der Bahnhofstraße (ulica Dworcowa 65; heute Staatsarchiv). Es wurde anfangs als ein Wohn- und Verwaltungsbau der Fabrik Theodor und Adolf Wulff erbaut. Nach der Liquidation der Fabrik wurde es von der Generalkommission für die Provinzen Ost-, Westpreußen und Posen übernommen, welche die Landwirtschaftsreform durchführen sollte. Daneben ist 1886–1889 das neue große Gebäude der Eisenbahndirektion entstanden, welches in der späten siebziger Jahren von der Berliner Architektengemeinschaft Martin P. Gropius und Heino Schmieden entworfen und später nach den Anweisungen des Oberbaurats Karl Schmeitzer von Bahnbaurat Heinrich Bergmann umgearbeitet wurde (heute ulica Dworcowa 63). Zusätzlich wurde für die Bedürfnisse der Eisenbahn in den Jahren 1890–1891 ein zweites kleineres Gebäude errichtet (heute Eisenbahnpoliklinik)¹¹⁰. Die beiden eklektizistischen Gebäude wurden unter Ausnutzung der Formen des niederländischen Manierismus errichtet, die für die preußischen Amtsbauten der achtziger Jahre des 19. Jahrhunderts kennzeichnend waren.

Die rasche wirtschaftliche Entwicklung und das Anwachsen der Bevölkerungszahl an der Jahrhundertwende hat nicht nur den Wohnungsbau auf den bereits urbanisierten Gebieten intensiviert, sondern auch andere Terrains erfaßt. Die räumliche Entwicklung der Stadt in westlicher Richtung war bereits in einem bedeutenden Maße durch die bestehende Bebauung der Stadtteile Schleusenau und Prinzenthal begrenzt, welche grundsätzlich als Industriegebiete angesehen wurden, die jedoch außerhalb der damaligen Grenzen von Bromberg lagen. Das einzige potentielle Baugebiet innerhalb der städtischen Verwaltungsgrenzen das verhältnismäßig günstig in der Nähe waren die nordöstlichen Stadtviertel, sowohl des bereits ausgebildeten neuen Schul- und

Behördenzentrums, als auch des Bahnhofs lag. Dadurch wurde die weitere räumliche Entwicklung Brombergs in dieser Richtung erzwungen. Es wurde jedoch auch nach freiem Gelände im Bereich der bereits urbanisierten Gebiete gesucht. So wurden auf der sog. Kanalinsel an der Jahrhundertwende einige Straßenviertel abgesteckt und rasch mit Miethäusern in geschlossener Bauweise bebaut. Mit dieser Suche nach neuen Baugrundstücken ist auch die späte, 1894 erfolgte Trassierung der Moltkestraße (heute ulica Cieszkowskiego) in Verbindung zu bringen. Sie wurde in verhältnismäßig kurzer Zeit in den Jahren 1895–1904 bebaut. Es wurden hier prunkvolle Miethäuser, häufig mit Vorgärten nach den Entwürfen von führenden Bromberger Architekten: Karl Bergner, Paul Böhm, Carl Meyer, Rudolf Kern, Joseph Świącicki und Fritz Weidner erbaut. Den westlichen Abschluß dieser Straße bildete eine 1906–1907 erbaute kleine Baptistenkirche in der Rinakauer–Straße (ulica Pomorska 41; heute evangelisch–methodistische Kirche).

Auch in anderen Stadtteilen, u.a. in der ehemaligen Posener Vorstadt und in den bisher von der Hauptströmung der räumlichen Entwicklung kaum erfaßten südlichen Gebieten hat die Bautätigkeit an Intensität zugenommen. Sie hat auch die weniger bebauten nördlichen Gebiete von Bromberg erfaßt, darunter auch Klein–Brenkenhoff. Sie reichte bis an die 1861 eröffnete (heute auf diesem Abschnitt weiter nach Norden verlegte) Eisenbahnlinie nach Thorn, die fast ein Jahrhundert lang die urbanistische Entwicklung nach Norden behinderte. Unter den hier errichteten Gebäuden ist der 1911–1912 entstandene modernistische Bau der Eisenbahngüterabfertigung in der Ritterstraße (heute ulica Rycerska 22) besonders markant. Am Ende des 19. Jh. wurde auch das Gelände an der rechten Seite der sog. Rinkauer Kaserne bewirtschaftet. 1908 wurde sogar erwogen, sie teilweise abzureißen, da die Sedanstraße (heute ulica Chocimska) bis zur Schwetzer–Straße (heute ulica Świecka) verlängert werden sollte. Am Ende der Rinkauer–Straße (ulica Pomorska) befand sich nämlich ein großes Kasernenensemble, welches anfangs von dem 34. und dann von dem 148. Infanterie–Regiment eingenommen wurde. Mit seinem Bau wurde 1873 begonnen: zunächst wurde in dem Südteil eine aus Ziegeln gemauerte Kaserne errichtet, die dann bis 1878 um weitere Gebäude im Fachwerkbau erweitert wurde (heute Wohnhauskomplex, scherzhaft als „Klein–London“ — „Londynek“ bezeichnet). An der Ecke der Bahnhofstraße (ulica Dworcowa) und der Fischerstraße (heute ulica Marcinkowskiego) sind bald nach der Schließung der Ziegelei J. G. Neumann 1908 neue Bauten entstanden¹¹¹.

Die Wende zum 20. Jh. brachte auch in den östlichen Randgebieten der Altstadt urbanistische Veränderungen mit sich, die eine Flurbereinigung und Bewirtschaftung dieses Terrains vorsahen. Bereits 1895 wurden die Reste der Ruinen der mittelalterlichen Bromberger Burg abgeräumt und 1899 wurde südlich davon ein neuer Platz abgesteckt — der Hann–von–Weyhern–Platz (heute plac Kościeleckich). In den Jahren 1900–1903 wurde hier nach dem Entwurf von H. Seeling die neugotische neue evangelische Hl. Kreuz–Pfarrkirche errichtet (heute römisch–katholische Hl. Andreas–Bobola–Kirche). Anstelle der 1903 abgerissenen alten evangelische Pfarrkirche wurde ein Jahr später nach den Plänen der Berliner Architektengemeinschaft Boswau & Knauer die städtische Markthalle erbaut. Gleichzeitig wurde die Kirchenstraße (heute ulica Magdzińskiego) weiter nach Osten verlängert, deren Abschluß das neue evangelische Gotteshaus bildete. An der Südseite des Platzes wurde neben der Volksschule (1891–1893) in den Jahren 1908–1909 nach dem Entwurf von C. Meyer das modernistische Auguste–Victoria– (Sauglings)–Heim erbaut (plac Kościeleckich 6; heute Kinderpoliklinik). Auf diese Weise wurde der bisher außerhalb der damaligen urbanistischen Tätigkeit verbleibende Ostrand der Altstadt in die Flächennutzung einbezogen¹¹².

Die wesentliche Raumentwicklung von Bromberg hat sich jedoch um die Jahrhundertwende und im allgemeinen in den Anfangsjahren des 20. Jh. in nordöstlicher Richtung verschoben. In der Nordperipherie der Stadt befanden sich auch die größten militärisch genutzten Gebiete. An der Westseite der damaligen Danziger Chaussee ist 1854 auf dem wahrscheinlich noch 1851 eingemeindeten Gelände ein Übungsplatz entstanden. Gleichzeitig mit dem Bau am Südrand der bereits erwähnten Eisenbahnlinie nach Thorn wurde dieses Terrain gewissermaßen von der übrigen städtischen Bebauung abgetrennt. Sie erreichte diesen Rand nur entlang der früher abgesteckten Danziger–Straße; sie wurde deswegen zur längsten Straße in ganz Bromberg in dieser Zeit. In den Jahren 1876–1878 sind dort Kaserne für das 17. und 53. Feldartillerie–Regiment entstanden (aufgebaut 1885). Noch vor dem Ersten Weltkrieg wurde dieser gesamte Komplex um die im Norden, außerhalb der damaligen Stadtgrenzen, erbaute Kaserne für das 15. Fußartillerie–Regiment erweitert. Die 1912–1914 erbaute Kaserne nahm ein Gelände von etwa 5,5 ha Fläche ein, die 1914 von Bromberg eingemeindet wurde (heute Kaserne in der ulica Powstańców Warszawy). Der somit entstandene Militärkomplex wurde von den Gebäuden der Offizierskasinos, des Bezirkskommandos und dem an der Ostseite der Danziger–Straße 1913–1914 nach dem Entwurf der Berliner Architekten Arnold Hartmann und Robert Schlenzig erbauten mächtigen Gebäude der Kriegsschule ergänzt (ulica Gdańska 190; heute Stab des Pommerellischen Militärbezirks). Für seinen Bau wurde 1913 ein Gelände von etwa 4,5 ha eingemeindet. In der Nordperipherie von Bromberg wurden 1906 zwei neue Friedhöfe, ein katholischer und ein evangelischer, angelegt. Sie haben insgesamt ein Terrain von etwa 22 ha eingenommen, welches im gleichen Jahre eingemeindet wurde¹¹³.

Zu Beginn des 20. Jh. entfernte sich die urbanistische Entwicklung von dem Eisenbahngelände. Sie umfaßte die rechte Seite der Danziger-Straße und richtete sich nach der Ostgrenze von Bromberg und nach den bisher von der Bautätigkeit nicht erfaßten Vororten Bleichfelde und Schröttersdorf aus. Sie umfaßte die nicht bebauten Gebiete des Nordwestens von dem ehemaligen Grostwo und erreichte im Norden die Bleichfelder-Straße (heute ulica Chodkiewicza), wo es bereits früher eine Ziegelei gab und wo um 1900 der Komplex der Eisenwaren-Großhandlung L. Kolwitz gegründet wurde (heute Hausnummer 19–21).

Bereits 1896 wurde einer der ersten urbanistischen Pläne dieser Terrains ausgeführt, 1903 folgten weitere¹¹⁴. Es wurde hier ein neues Wohnviertel auf der Grundlage eines rechteckigen Straßennetzes konzipiert, mit eigenem Plätzen und Kompositionsachsen, die von öffentlichen Bauten abgeschlossen werden sollten; auch größere Grünanlagen waren vorgesehen. Die Wohnhäuser konzentrierten sich im Westteil; im Ostteil sind dagegen mehrere große öffentliche Gebäude entstanden. Die in verhältnismäßig geschlossener Bauweise errichteten Häuserblocks wurden durch einen in deren Mitte angelegten Landschaftspark, den Bismarck-Garten, aufgelockert (heute Jan-Kochanowski-Park). Die Bautätigkeit konzentrierte sich hier vor allem in den Jahren 1900–1914. Es sind da geschlossene Mietshäuserreihen im Berliner Sezession und im Stil der Moderne entstanden, häufig mit Vorgärten; auch Villen entstanden. Zu einer Prunkachse dieses gesamten Komplexes wurde die breite, mit zwei Fahrbahnen und einem Grünstreifen dazwischen angelegte Bulowstraße (heute aleja Mickiewicza), wo in den Jahren 1903–1906 alle Häuser nach den Entwürfen der örtlichen Architekten, u.a. Rudolf Kern, Erich Lindener und Paul Böhm gebaut wurden. Den Abschluß nach Osten bildete das Hauptgebäude der einzigen damals in der Stadt gegründeten wissenschaftlichen Institution, des Kaiser-Wilhelm-Instituts für Landwirtschaft (plac Weyssenhoffa 11; heute u.a. Institut für Kartoffelanbau). Daran anschließend wurde 1903–1906 ein ganzer Komplex der Institutsgebäude nach den Entwürfen des Oberbaurats Delius aus Berlin, die teilweise von den Beamten der Bromberger Regierung, dem Baurat Georg Andreae und Bauinspektor Otto Hirt überarbeitet wurden, errichtet (heute u.a. Institut für Pflanzenanbau und Akklimatisierung). Vor dem Hauptgebäude des Instituts wurde zusätzlich ein kleiner dreieckiger Platz, der Bulow-Platz (heute plac Weyssenhoffa) angelegt, von dem strahlenartig vier Straßen ausgingen, darunter die nach Südosten gerichtete breite Hohenzollernstraße (heute aleja Ossolińskich) mit zwei Fahrbahnen und einem zwischenliegenden Grünstreifen¹¹⁵.

Die Wohnhäuser wurde durch andere, urbanistisch vorzüglich geplante große öffentliche Gebäude ergänzt. Als erstes ist das um 1902 in historisierender Neurenaissanceform an der Ecke der Roonstraße (heute ulica Kołłątaja) und der Braesickestraße (heute ulica Staszica) erbaute Blindenheim (ulica Kołłątaja 9; heute Ensemble der Gesundheitsschutzanstalten) entstanden. Hier wurde auch in den Jahren 1904–1906 das von Baurat E. von Saltzwedel im Neubarockstil entworfene neue Gebäude des Landratsamtes in der Bismarckstraße (ulica Słowackiego 7; heute Akademie für Musik) erbaut. An der anderen Seite des Parks wurde 1905–1906 als Gegenstück das in ähnlichen Formen gehaltene Gebäude der städtischen Realschule errichtet (heute Ensemble der Eisenbahnerschulen). Später, in den Jahren 1910–1911 wurde in der Nähe ein neuer Sitz der sog. Bürgerschule für Knaben (heute VI. Allgemeinbildendes Lyzeum) im Stil des Neubarock gebaut. In der neuesten Zeit sind hier als Ergänzung zwei für Kulturzwecke bestimmte Bauten entstanden. In den Jahren 1947–1949 ist das von Alfons Licznarski entworfene neue Stadttheater (heute Polnisches Theater) erbaut worden und 1954–1958 das im Stil des sozialistischen Realismus gehaltene Gebäude der Pommerellischen Philharmonie nach dem Entwurf von Stefan Klejbor¹¹⁶. Im Südostteil wurde 1912 nach dem Konzept des bekannten deutschen Architekten und Stadtplaners Joseph H. Stübgen ein kleine Villensiedlung, die sog. „Idylle“ („Sielanka“) angelegt, die jedoch erst in der späteren Periode bebaut wurde¹¹⁷.

In den Jahren um 1895–1914 erfolgte eine wesentliche Intensivierung der Bautätigkeit entlang der Danziger-Straße, die damals zur repräsentativen Hauptstraße der Stadt geworden ist, und die gleichzeitig die alten Wohnviertel mit den neuen verband. Es sind hier sowohl großstädtische Mietshäuser als auch Villen der Bromberger Beamten und Industriellen entstanden. Sie waren meistens eklektizistisch und historisierend, zu Beginn des 20. Jh. auch im Stil der sog. Berliner Sezession und des Modernismus gehalten. Sie wurden meistens nach den Entwürfen der örtlichen, manchmal aber auch der Berliner Architekten gebaut. Ein Beispiel dafür war die 1897–1898 nach dem Entwurf von H. Seeling erbaute Villa des Stadtrats Heinrich Dietz an der Danziger-Straße (ulica Gdańska 48; heute Sitz des Polnischen Rundfunks), oder die daneben befindliche neopalladianische Villa des Maschinenfabrikanten Wilhelm Blumwe nach dem Entwurf von Hildebrandt aus den Jahren 1900–1902 (ulica Gdańska 50; heute Sitz des Polnischen Rundfunks)¹¹⁸. Der vornehme Charakter der Danziger-Straße wurde auch durch die Standortbestimmung mehrerer Geschäfte, Konditoreien, Cafés, Restaurants und Kinos hervorgehoben. An einigen Stellen sind prunkvolle, eigens für diese Zwecke bestimmte Bauten entstanden. Einige Beispiele sind das 1893–1896 nach dem Entwurf von J. Świącicki erbaute neubarocke Gebäude des Hotels „Adler“ (heute ulica Gdańska 14, hotel „Pod Orłem“), das modernistische Warenhaus der Gebrüder Conitzer aus

den Jahren 1910–1911, ein Werk des Berliner Architekten Otto Walter (ulica Gdańska 15, heute Warenhaus „Jedynak“), sowie das damals größte Bromberger Lichtspielhaus „Cristall-Palast“, 1913–1914 im modernistischen Stil nach dem Entwurf von F. Weidner erbaut (ulica Gdańska 10, heute Kino „Pomorzanin“)¹¹⁹.

Die stürmische Bautätigkeit zu Beginn des 20. Jh. hat auch solche Gebiete erfaßt, in denen es bereits Bauten aus früheren Perioden gab. Jetzt wurden hier neue Gebäude errichtet, die älteren an den Hauptstraßen durch neue ersetzt oder umgebaut. So sind 1900–1902 die prunkvollen eklektizistischen Mietshäuser in der Wilhelmstraße (heute ulica Marszałka Focha 2 und 4) entstanden, die mit Sezessionsausstattung nach dem Entwurf von K. Bergner anstelle der älteren hier befindlichen Bauten errichtet wurden; ähnlich war es mit dem 1913 gegenüber erbauten modernistischen Wohnhaus mit Geschäftsraum nach dem Entwurf des Architekten Henry Groß aus Berlin (heute ulica Jagiellońska 2). Von weiteren zu Beginn des 20. Jh. errichteten Bauten sind u.a. zu nennen: das um 1910 nach dem Entwurf von H. Seeling in historisierenden neumanieristisch-frühbarocken Formen erbaute Werkmeisterhaus in der Wilhelmstraße (ulica Jagiellońska 2; heute Bank Gdański S.A.); das neue, äußerlich modernistische Gebäude des Bahnhofs von 1914 (gründlich umgebaut 1965–1966), oder das in der Alexanderstraße an der Brahe gelegene Klubgebäude mit der Bootsanlegestelle des Ruderclubs „Frithjof“, entworfen von T. Patzwald, erbaut 1913–1914 (heute ulica św. Floriana 6a)¹²⁰.

Ebenfalls zu Beginn des 20. Jh. wurden einige städtische Brücken modernisiert. 1902 wurde die damalige Danziger Brücke an der Mündung der Brückenstraße (ulica Mostowa) umgebaut. Ein Jahr später wurde die Kaiserbrücke an der Kaiserstraße (ulica Bernardyńska) renoviert. 1912 wurde anstelle der bisherigen eine neue Eisenbetonbrücke, die Victoriabrücke (heute Most Królowej Jadwigi — Königin-Hedwig-Brücke) erbaut¹²¹.

Ähnlich wie in der Periode zuvor sind auch in der sakralen Topographie der Stadt wesentlich Veränderungen eingetreten, was vor allem mit dem Bau mehrerer neuer, vorwiegend evangelischer Gotteshäuser verbunden war. Außer diesen sind weitere Kirchen entstanden, u.a. auf dem Gebiet des ehemaligen Brenkenhoffs. Zuerst wurde hier um 1865 eine kleine neugotische Irvingianerkirche in der Elisabethstraße (heute ulica Śniadeckich 36) errichtet, die 1892 um zwei Seitenkapellen erweitert wurde (heute Polnisch-katholische Auferstehungskirche). In den Jahren 1896–1897 wurde nach dem Entwurf von H. Seeling auf dem Terrain des ehemaligen Friedhofs in der Karlstraße die neugotische evangelische Christuskirche erbaut (heute evangelisch-angelsburgische Erlöserkirche). In den Jahren 1913–1914 wurde nach dem Entwurf von Julius Knapfer das Evangelische Vereinshaus in der Elisabethstraße erbaut (heute ulica Śniadeckich 23; nach 1945 abgerissen). Ein weiteres Gotteshaus in diesem Stadtteil war die 1910–1913 im Westteil des Elisabeth-Marktes nach dem Entwurf des bekannten Architekten Friedrich Oskar Hoßfeld erbaute neubarocke römisch-katholische Herz-Jesu-Kirche (heute plac Piastowski, römisch-katholische Herz-Jesu-Kirche). Gleichzeitig mit dem Bau dieser Kirche, die für die deutsche katholische Bevölkerung bestimmt war, ist 1910–1913 eine andere römisch-katholische Kirche entstanden, die Trinitatis-Kirche. Diese modernistisch-neubarocke Kirche, welche an der Stelle der früheren Kirche dieses Namens nach dem Entwurf des Posener Architekten Roger Sławski errichtet wurde, war für die polnischen Einwohner der Stadt bestimmt. Darüber hinaus sind auch einige kleinere Tempel anderer Konfessionen entstanden. Zu Beginn des 20. Jh. wurden weitere evangelische Kirchen in den damaligen Vorortgemeinden, u.a. in Prinzenthal, Jägerhof, Klein-Bartelsee gebaut. Die damals errichteten, freistehenden und grundsätzlich auf neuen Plätzen gelegenen Gotteshäuser: St. Pauli-, Christi-, Hl. Kreuz-, Herz-Jesu- sowie die Trinitatis-Kirche bildeten neue Akzente im Stadtbild Brombergs¹²².

Die Stadt erhielt in dieser Zeit auch mehrere neue Denkmäler, Skulpturen und Springbrunnen. Die wichtigsten wurden auf den repräsentativen Plätzen der Stadt aufgestellt. Im Jahre 1862 wurde auf dem Alten Markt, welcher deswegen in Friedrichsplatz umbenannt wurde, ein Denkmal des Königs von Preußen, Friedrichs II. des Großen, das Werk des Bildhauers Eduard Uhlenhuth aus Berlin enthüllt. Ein weiteres Denkmal, das des Kaisers Wilhelm I. von dem Berliner Alexander Calandrelli, wurde 1893 auf dem Weltzienplatz (heute plac Wolności) aufgestellt. Ein eigenartiges Denkmal war der 1911–1913 nach dem Entwurf des Architekten Paul Walther aus Berlin errichtete Bismarckturm (1920 in „Wieża Wolności“ — „Freiheitsturm“ — umbenannt und 1928 abgerissen). Der Turm wurde am 25. Mai 1913 enthüllt und das umliegende Terrain von etwa 3 ha wurde im gleichen Jahr dem Stadtgebiet angegliedert. Der Hügel, auf dem er sich befand, bekam den Namen Bismarckhöhe (heute Wzgórze Wolności) und bildete im Südostteil Brombergs eine eindrucksvolle Dominante des Stadtpanoramas¹²³.

Die Dörfer und Vorwerke in der Nähe der Stadt entwickelten sich in dieser Zeit im allgemeinen im gleichen Tempo wie die Stadt selbst und wurden allmählich in Vororte und Vorstädte umgewandelt. Es betraf insbesondere die westlich und südwestlich von Bromberg gelegenen Ortschaften Schleusenau, Prinzenthal, Schwedenhöhe und seit dem Anfang des 20. Jh. auch die östlich gelegenen, u.a. Schröttersdorf und Bleichfelde. Seit den letzten Jahrzehnten des 19. Jh. wuchsen sie allmählich und unorganisiert mit dem Bromberger Stadtkomplex zusammen

und bildeten so, hauptsächlich vom Westen und Südwesten, Vororte mit städtischer Bebauung¹²⁴. Die interessanteste Siedlung, sowohl im Hinblick auf die Planung als auch auf die Bauweise, die sich jedoch außerhalb der damaligen Stadtgrenzen befand, war die Beamten-Villensiedlung in Bleichfelde. Hier hat der 1902 gegründete Beamten-Spar- und Bauverein in Bromberg ein Jahr später ein Gelände von 6,5 ha, welches unmittelbar an der Nordostgrenzen des Stadtgebiets gelegen war, aufgekauft. Es wurde dann in Baugrundstücke von 600 bis 1000 qm Fläche eingeteilt. Sie wurden mit tief in den Gärten stehenden einfachen oder Doppelvillen bebaut, die von den örtlichen Architekten Fritz Weidner und Ernst Peters entworfen worden waren. Insgesamt wurden hier in den Jahren 1903–1904 65 Wohnhäuser erbaut. Bis 1914 hat diese Siedlung ein Gasleitungs-, Wasserleitungs- und Kanalisationsnetz mit eigenem kleinen Wasserturm in der Helmboldstraße (ulica Cicha; heute nicht mehr existierend), sowie elektrische Beleuchtung erhalten. Der benötigte Strom wurde von einem kleinem Elektrizitätswerk in der Kurfürstenstraße (heute Ostteil der ulica Chodkiewicza) geliefert¹²⁵.

Der Erste Weltkrieg hat die Entwicklung der Stadt verlangsamt. Zu den wenigen Investitionen aus dieser Periode gehört der im April 1915 abgeschlossene Umbau des Bromberger Kanals. Im Zuge der damit verbundenen Modernisierung des Kanals wurde u.a. erneut die Stadtschleuse umgestaltet¹²⁶.

Aufgrund der Bestimmungen des Versailler Vertrages wurde Bromberg im Januar 1920 in den Polnischen Staat eingegliedert. Die Stadt, die bisher der Sitz des Regierungsbezirks und mehrerer staatlicher Behörden war, hat ihre Verwaltungsfunktionen eingebüßt. Sie wurde zum Rang einer Kreisstadt im Rahmen der Woiwodschaft Poznań (Posen; województwo poznańskie) herabgesetzt. Damit ist einer der bisher wirksamen stadtbildenden Faktoren weggefallen. Es wurden Bemühungen unternommen, Bromberg der Woiwodschaft Pommerellen (województwo pomorskie) anzugliedern und den Sitz der Woiwodschaftsbehörden von Toruń (Thorn) nach Bromberg zu übertragen. Nach verschiedenen Änderungen der Verwaltungsgrenzen wurde Bromberg ab 1. April 1938 in den Bestand der Woiwodschaft Pommerellen aufgenommen. Dabei ist Thorn bis zum Ausbruch des Zweiten Weltkrieges weiterhin Sitz der Woiwodschaftsbehörden geblieben¹²⁷.

Bald nach der Übernahme der Stadt durch die polnischen Behörden wurden am 1. April 1920 18 Vorortgemeinden, die bisher den Status von Landgemeinden hatten, und gleichzeitig in enger kultureller und wirtschaftlicher Verbindung mit Bromberg sich befanden, in die Verwaltungsgrenzen der Stadt eingegliedert. Die größten Gebiete im Osten an beiden Ufern der Brahe bis zur Weichsel umfaßten Skrzetusko (Schröttersdorf), Bielawy (Bleichfelde), Bartodzieje Wielkie (Gross-Bartelsee), Bartodzieje Małe (Klein-Bartelsee), Kapuściska Małe (Hohenholm), Kapuściska Dolne (Karlsdorf), Kapuściska Wielkie (Schönhagen), Czersko Polskie (Brahna) und Fordonek (Deutsch Fordon). Im Süden wurden folgende Gemeinden eingegliedert: Szwederowo (Schwedenhöhe), Bie-daszkowo (Müllershof), Bielice Nowe (Neu-Beelitz) und Rupienica (Schöndorf) und im Westen die beiderseits des Bromberger Kanals gelegenen Gemeinden: Okole (Schleusenau), Wilczak (Prinzenthal), Czyżkówko (Jägerhof) und Miedzyń (Schleusendorf). Im Nordwesten wurde die am linken Braheufer gelegene Gemeinde Jachcice (Jagdschütz) eingegliedert. Insgesamt wurde die Fläche der Stadt um 5687,65 ha vergrößert. Auf diese Weise hat sich die Fläche der Stadt von 845 ha auf 6532,65 ha vergrößert. Dieser Zustand wurde bis 1933 erreicht; in diesem Jahre wurden im Norden 105,50 ha des Danziger Waldes (Las Gdański) eingegliedert, wodurch sich die gesamte Stadtfläche auf 6638,15 ha erweitert hat. Danach wurden bis zum Ausbruch des Zweiten Weltkrieges keine weiteren Eingliederungen vorgenommen. Nach diesen Eingemeindungen gehörte Bromberg in territorialer Hinsicht zu den größten Städten der Zweiten Republik Polen. Im Jahre 1921 nahm es in dieser Hinsicht den dritten Platz und im Jahre 1939 den fünften Platz in Polen ein. Nur Warschau (Warszawa), Wilna (Wilno, Vilnius), Posen (Poznań) und Lemberg (Lwów, Lviv) hatten eine größere Fläche. Die Mehrheit dieses Terrains wurde aber nicht bebaut. Am Ende des Jahres 1920 waren nur etwa 10% der Stadtfläche bebaut; die unbebauten Gebiete: u.a. Ackerboden, Wiesen, Brachland nahmen über 72% der Fläche ein. Bis 1937 hat sich dieses Verhältnis nicht wesentlich geändert. In diesem Jahre nahmen die bebauten Flächen annähernd 14% und die unbebauten ungefähr 68% der Gesamtfläche von Bromberg ein¹²⁸.

In dieser Periode hat sich die nationale und konfessionelle Struktur der Stadt wesentlich verändert. Es wird angenommen, daß vor 1920 die polnische Bevölkerung etwa 17–20% der Gesamtbevölkerung ausmachte. Mit der Eingliederung der Vorortgemeinden, die vorwiegend von Polen bewohnt waren, der fortschreitenden Abwanderung der deutschen Bevölkerung, insbesondere in den Jahren 1919–1920, und der nachfolgenden polnischen Bevölkerung, stieg der Anteil der Polen in der Gesamtbevölkerung Brombergs bereits am Ende 1920 auf über 61%. Ein Jahr später hatte Bromberg — je nach verschiedenen Quellen — 88 119 oder 89 282 Einwohner, davon 63 245 Polen und 24 874 Deutsche. Einen bedeutenden Anteil bildeten die Einwanderer aus Großpolen (der ehemaligen Provinz Posen) und Pommerellen. Die folgenden Jahre brachten ein ständiges Bevölkerungswachstum mit sich, das grundsätzlich mit der wirtschaftlichen Entwicklung der Stadt und der fortschreitenden Einwanderung der Bevölkerung verbunden war. Die Angaben vom 31. August 1939 nannten die Einwohnerzahl 143 237; davon

91,6% Polen, 6,5% Deutsche und 1,4% Juden. Wesentlichen Änderungen unterlag damals auch die Konfessionsstruktur. Bereits 1921 waren über 72% Bevölkerung katholisch und nur etwa 26% evangelisch. Dieser Unterschied vergrößerte sich noch in den folgenden Jahren und im Jahre 1937 waren 91% der Einwohner katholisch und 7,1% evangelisch¹²⁹.

In der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen war der aus gewählten Mitgliedern zusammengesetzte Stadtrat das wichtigste beschlußfassende Organ in der Stadt. Die Zahl der Ratsmitglieder in dieser Zeit variierte (bis 1921 — 42, in den Jahren 1921–1933 — 60, nach 1933 — 48). Zu den Kompetenzen des Stadtrates gehörte u.a. die Wahl des Stadtpräsidenten. Nach zwei früheren kommissarischen Präsidenten wurde als erster Präsident der Stadt Bydgoszcz (Bromberg) am 4. Mai 1922 Bernard Śliwiński gewählt. Zunächst wählte der Rat aus seinen Mitgliedern auch den Ratsvorsitzenden; seit 1933 war der Stadtpräsident gleichzeitig Ratsvorsitzender. Das Verwaltungsorgan in der Stadt war der Magistrat, der von dem Stadtrat kontrolliert wurde. 1933 wurde der Magistrat in Stadtverwaltung (Zarząd Miejski) umbenannt, an deren Spitze der Stadtpräsident stand. Im Jahre 1930 setzte sich der Bromberger Magistrat aus folgenden Mitgliedern zusammen: dem Stadtpräsidenten, dem Vizepräsidenten, fünf Beamten und zwölf Ehrenräten, dem Dezentralen für Gaswerk und für den Tiefbau, sowie drei Referenten¹³⁰.

Nach der anfänglichen Stagnation, die mit dem Abbruch der bisherigen wirtschaftlichen Verbindungen zusammenhing, begann seit Mitte der zwanziger Jahre eine neue Entwicklung der Stadt, die vor allem mit der Steigerung der Industrieproduktion verbunden war; zeitweise wurde diese Entwicklung durch die Weltwirtschaftskrise unterbrochen. Zu dieser Entwicklung hat die günstige Lage Brombergs an wichtigen Verkehrswegen zu Lande und zu Wasser beigetragen. Die bisherige Transitlage an der Ost-West-Achse wurde in die Funktion eines wichtigen Verkehrsknotens an den Routen, die das Zentrum, den Osten und den Süden Polens mit den Ostseehäfen Danzig und Gdingen (Gdynia) verbanden. Die Stadt hat nach dem Bau und der Inbetriebnahme der sog. Kohlenmagistrale, einer Eisenbahnlinie von Ostoberschlesien bis zur Ostseeküste, an Bedeutung zugenommen und als eine Art Kettenglied zwischen dem Süden und dem Norden der damaligen Republik Polen. Zur wirtschaftlichen Entwicklung der Stadt hat auch der Bau des Hafens in Gdingen (Gdynia) beigetragen, für den Bromberg das naturgegebene industrielle Hinterland bildete; eine ähnliche Rolle spielte später die Entstehung des Zentralen Industriebezirks (Centralny Okręg Przemysłowy) in Mittelpolen. Die in den Jahren 1920–1939 am stärksten entwickelten Industriezweige waren die Metall-, Lebensmittel-, elektrotechnische und chemische Industrie. Einen wichtigen Wirtschaftszweig bildeten auch Transport und Handel¹³¹. Trotz des Verlustes der Verwaltungsfunktionen hat die bereits früher gut entwickelte Industrie mit Erfolg die Rolle des prägenden Faktors übernommen und brachte die wirtschaftliche und bevölkerungsmäßige Entwicklung der Stadt mit sich. In dieser Periode fanden beinahe 60% der Stadtbevölkerung Beschäftigung in der Industrie, im Transport und im Handel, und etwa 10% in den öffentlichen Diensten, wobei die zahlenmäßig stärkste Berufsgruppe, beinahe 60%, die Arbeiter bildeten. Darüber hinaus war aufgrund der grenznahen Lage der Stadt während der ganzen Zwischenkriegszeit eine große Garnison stationiert. Bromberg gehörte damals auch zu den wichtigsten Zentren des politischen und kulturellen Lebens der deutschen Minderheit in Polen¹³².

Der Ausbau der Stadt erfolgte damals grundsätzlich rund um die vor 1920 herausgebildete Stadtmitte; einige Baukomplexe sind jedoch in den neueingemeindeten Gebieten entstanden, insbesondere im Osten, Nordwesten und Südwesten Brombergs. Zu den wichtigsten Arbeiten dieser Periode gehörte die Villenbebauung der sog. „Sielanka“ („Idylle“) und von Bielawy (Bleichfelde), der Bau eines neuen städtischen Elektrizitätswerks in Jachcice (Jagdschütz) (1928–1929), eines großen städtischen Krankenhauses in Skrzetusko (Schröttersdorf) (1928–1937, später weiter ausgebaut; heute Antoni-Jurasz-Klinisches Hospital), eines Altersheims an der ulica Grudziądzka 45 (frühere Jakobstraße) (1927–1928; heute Bezirksgericht) und der städtischen Badeanstalt in Szwederowo (Schwedenhöhe) (1927–1928). Große städtische Investitionen (Elektrizitätswerk und Krankenhaus) hatten wiederum die Entstehung von Wohnhäusern in ihrer Nähe zur Folge. Neue Industriebetriebe sind im allgemeinen im West- und Ostteil Brombergs aufgebaut worden. Es war insbesondere die 1920–1923 im Ostteil der Stadt gebaute Fabrik „Kabel Polski S.A.“, die den Anlaß gab für den in der späteren Periode herausgebildeten größten Industriekomplex in Bromberg.

Erst 1928 hat man unter der Leitung des Warschauer Architekten Stanisław Filipkowski mit der Bearbeitung eines Gesamtplans der räumlichen Entwicklung der Stadt begonnen; seit 1931 wurden die Neubauten gemäß diesem Plan realisiert. Es sind damals einige Wohnsiedlungen hauptsächlich in den neu eingemeindeten Gebieten entstanden, u.a. in Wilczak (Prinzenthal) (zwischen den Straßen Stawowa und Czerwonego Krzyża; frühere Teichstraße und Ziegeleistraße), Jachcice (Jagdschütz), Czyżkówko (Jägerhof), Skrzetusko (Schröttersdorf), Kapuściska Wielkie (Schönhagen) und die „Osiedle Leśne“ („Waldsiedlung“), begonnen am Ende dieser Periode im Norden der Stadt auf einem 1933 eingemeindeten Gelände (1936–1939). Bis 1939 konzentrierte sich jedoch die städtische Bautätigkeit auf den bereits früher urbanisierten

Gebieten und rund um die Stadtmitte. In den Jahren 1920–1939 sind in der Stadt 1638 private Wohnhäuser entstanden, der Magistrat hat hingegen nur in dem ersten Jahrzehnt weitere 20 Bauten dieser Art errichtet. Aus den städtischen Fonds wurden 1927 kleine Siedlungen von Doppelhäusern in Biedaszkowo (Müllershof) und Ludwikowo (Ludwigshof) erbaut. Die Bautätigkeit in der Stadt hat sich insbesondere in den dreißiger Jahren 20. Jh. verstärkt. Außer mehreren Wohnhäusern wurde damals einige öffentliche Gebäude errichtet, u.a. in den Jahren 1935–1936 nach dem Entwurf von Julian Puterman–Sadłowski das Postamt in der ulica Zygmunta Augusta 3a (frühere Friedrich–Wilhelm–Straße; heute Postamt Nr. 2) und das Gebäude der Telekommunikation in der ulica Pomorska 6 (frühere Rinkauer–Straße) nach dem Entwurf von Mieczysław Krąkowski (1934). Es wurden auch einige Grundschulen baulich erweitert und vier neue gebaut, darunter diejenige in der ulica Poniatowskiego 12 (frühere Yorkstraße; heute Grundschule Nr. 6) und in der ulica Żeglarska 67 in Jachcice (Jagdschutz; heute Grundschule Nr. 32). Darüber hinaus ist in den Jahren 1935–1939 nach dem Entwurf des damaligen Danziger Architekten Albert Krüger ein großes Gebäude der deutschen Albrecht–Dürer–Schule in der ulica Chodkiewiczza 30 (frühere Bleichfelder–Straße) erbaut worden (heute Pädagogische Hochschule).

Das rasche Wachstum des katholischen Bevölkerungsteils machte den Bau von neuen katholischen Kirchen erforderlich, weil die Mehrheit der Gotteshäuser in der Stadt weiterhin evangelisch blieb. Zunächst wurde jedoch in den Jahren 1920–1922 unter der anfänglichen Leitung des Architekten Kazimierz Ulatowski, dann von Stefan Cybichowski die Restaurierung der Klarissinnenkirche durchgeführt, der dabei ihre sakrale Funktion zurückgegeben wurde. Das erste neue Gotteshaus war die 1923–1925 nach dem Entwurf des örtlichen Architekten Bogdan Raczkowski gebaute kleine Heilige–Familie–Kirche in Siernieczek (Sarnetek, Karsdorf), die in ihrer Bauweise an die Suche nach dem nationalen Stil in der polnischen Architektur in den Anfängen der zwanziger Jahre anknüpfte (heute Hl. Stanislaus–Bischof–und–Martyrer–Kirche). Der größte von den in dieser Periode entstandenen Bauten war die seit 1925 während der ganzen Zwischenkriegszeit gebaute und bis heute nicht gänzlich vollendete monumentale Vincentius–à–Paulo–Kirche mit einem Kloster der Vinzentiner nach dem Entwurf des Posener Architekten Adam Ballenstedt. Damit wurde eine neue architektonische Dominante im Ostteil der Stadt geschaffen. Darüber hinaus wurden nach dem Entwurf von S. Cybichowski aus Posen die Kirche Maria dell' Soccorso in Schwederowo (Schwedenhöhe) (1926–1928) und Hl. Antonius–von–Padua–Kirche in Czyżkówko (Jägerhof) (1936–1938). Es wurden auch einige neue Kirchhöfe angelegt.

Die Stadt erhielt in dieser Periode mehrere Grünanlagen und einige große Sportanlagen, u.a. des städtische Stadion (heute Sportklub „Polonia“), Dr.–Idzi–Świtła–Stadion in der ulica Nakielska (frühere Naklerstraße; heute Sportklub „Gwiazda“) und die Regatta–Ruderbahn in Brdy–ujście (Brahemünde). Auch die kommunale Infrastruktur wurde erweitert, darunter das Gaswerk, der städtische Schlachthof, das Wasserleitungs– und Kanalisationsnetz mit einer neuen Pumpstation (1936–1937), die neuen Straßenbahnlinien; 1936 wurde der städtische Busverkehr in Betrieb genommen. Einige Jahre lang (1929–1933) funktionierte in Bromberg ein ziviler Flughafen und seit 1937 gab es ein Studio des Thorner Rundfunksenders¹³³.

Nach dem Ausbruch des Zweiten Weltkrieges und der Niederschlagung der deutschen Division am 3. September 1939 in der Stadt, wurde Bromberg zwei Tage später von der Wehrmacht besetzt. Mit einem Teil der besetzten polnischen Gebiete wurde es dem Deutschen („Dritten“) Reich eingegliedert. Die Stadt wurde dem „Reichsgau Danzig–Westpreußen“ angeschlossen und ähnlich wie in den Jahren 1815–1920, zum Sitz der Behörden des Regierungsbezirks, der diesmal neun neugeschaffene Kreise umfasste¹³⁴. Die Kriegshandlungen im September 1939 haben nur geringe Schäden verursacht. Während der deutschen Luftangriffe wurden einige Gebäude in der Nähe des Hauptbahnhofs beschädigt und während der Kämpfe am 3. September wurde die evangelische Martin–Luther–Kirche in Brand gesetzt. Die zurückweichenden polnischen Truppen haben einige Brahe–Brücken gesprengt, darunter die damalige Bernhardiner Brücke (Most Bernardyński), die frühere Danziger Brücke und die Brücke bei der Stadtschleuse; sie wurden später provisorisch wiederaufgebaut¹³⁵.

Die deutschen Besatzungsbehörden haben kleine Korrekturen an den Verwaltungsgrenzen der Stadt vorgenommen: im Norden wurde ein Forststreifen und einige Gebiete an den bisherigen Grenzen eingegliedert, insgesamt 1035 ha. Ausgliedert wurden dagegen die Gebiete von Jagdschutz (Jachcice), Jägerhof (Czyżkówko) und Deutsch Fordon (Fordonek) samt dem am rechten Weichselufer gelegenen Gebiet der Schloß–Kampe (Zawisłe) von insgesamt 733,5 ha Fläche. Nach diesen Veränderungen betrug die Fläche von Bromberg etwa 6939,65 ha. Diese Korrekturen wurde jedoch von der polnischen Behörden nicht anerkannt und nach der Befreiung wurden die Grenzen von 1933 wiederhergestellt¹³⁶. Die Zeit der deutschen Okkupation brachte einige Veränderungen in der Urbanistik und in der Bebauung der Stadt, hauptsächlich der Altstadt, mit sich. Die Westseite des Alten Marktes, welcher in General–von–Kluge–Platz umbenannt wurde, mit der ehemaligen Jesuitenkirche und dem nebenan befindlichen Gebäude des Städtischen Museums, wurde abgerissen. Es wurde geplant, hier ein neues Rathaus zu errichten

und einem monumentalen Platz für Paraden und Parteikundgebungen zu schaffen. Gleichzeitig wurden die Bauten in dem Block zwischen der Brücken– (Mostowa), Scharren– (Jatki), und der Burgstraße (Grodzka) sowie dem Alten Markt und der teilweise zerstörte Nordpartie der Brückenstraße verbreitet und ein Aufmarschweg zum Alten Markt über den Theaterplatz (plac Teatralny) bis in die Danziger–Straße (ulica Gdańska), die in Adolf–Hitler–Straße umbenannt wurde, geschaffen. In der gleichen Zeit wurde auch die jüdische Synagoge abgerissen. Alle diese Abrissarbeiten wurden im ersten Jahr der deutschen Okkupation durchgeführt¹³⁷.

Der Krieg hat die Wirtschaftsentwicklung der Stadt erneut aufgehalten. Nur die Rüstungsbetriebe und militärische Objekte wurden ausgebaut. Die Folgen des Krieges wirkten sich auch in der Bevölkerungsstruktur aus, als Resultat der „Eindeutschung“, Ausrottung und Vertreibung der polnischen und des Zuflusses der deutschen Einwohner¹³⁸.

Die Befreiung Brombergs erfolgte nach mehrtägigen Kämpfen vom 23. bis 26. Januar 1945 und brachte nur verhältnismäßig geringfügige Verluste in der Substanz der Stadt mit sich. Es wurden einige Wohnhäuser, vorwiegend in der Stadtmitte zerstört, sowie u.a. der große Speicherkomplex aus dem Jahre 1789 und das daneben stehende Gebäude des ehemaligen Offizierskasinos. Auch wurden wieder einige Brücken gesprengt. Den größten Verlust für die Stadt brachte der Brand des Stadttheaters, das später abgerissen wurde¹³⁹.

Bald nach der Befreiung der Stadt wurde ihr aufgrund der Verordnung vom 2. März 1945 der Sitz der Behörden der Woiwodschaft Pommerellen aus Thorn übertragen. Im Juli 1950 wurde die Woiwodschaft Pommerellen (województwo pomorskie) in Woiwodschaft Bromberg (województwo bydgoskie) umbenannt¹⁴⁰. Die Funktion der Hauptstadt einer Woiwodschaft übt Bromberg auch nach den später erfolgten Veränderungen in der Verwaltungseinteilung des Staates weiterhin aus.

Erst am 5. Oktober 1954 wurde die erste Änderung der Verwaltungsgrenzen von Bromberg durchgeführt. Es wurden diesmal die Siedlungen Oplawiec (Oplawitz), Prądy (Prondy), teilweise Łęgnowo (Langenau) mit dem Hafen und Żółwin (Salwin) eingemeindet, die eine Gesamtfläche von 4339,7 ha umfaßten. Ausgliedert wurde dafür das Gebiet des sog. Zawisłe (Schloß–Kampe) mit 198,5 ha Fläche. Nach geodätischen Korrekturen am Ende des Jahres 1955 wurde die Fläche der Stadt mit 10 770 ha berechnet. Im Dezember 1959 wurde im Westen das Dorf Osowa Góra (Hoheneiche) eingemeindet. Zwei Jahre später wurde im Norden das Gebiet von Janowo und Teile der Forste an der ulica Szubińska (frühere Schubinerstraße) und ulica Grunwaldzka (frühere Berlinerstraße) angeschlossen. Im Mai 1966 betrug die Stadtfläche 11 628,10 ha. Als Folge der industriellen Entwicklung im Ostteil Brombergs wurde eine weitere Änderung der Verwaltungsgrenzen durchgeführt. Am 1. Januar 1973 wurde die Fläche von 830 ha zusammen mit der Kleinstadt Fordon angeschlossen, wodurch die Gesamtfläche Brombergs auf 12 458,10 ha gestiegen ist. Am 1. Juli 1977 wurde die Eingemeindung folgender Dörfer beschlossen: Czarnówko (Czarnowke), Łoskoń (Niederhein), Smukała Dolna (Mühlthal), Łęgnowo (Langenau) und Płatnowo (Flötenau), sowie Teile von Wypaleniska (Feyerland), Mariampol (Marienfelde), Myślęcinek (Myslencinek), Niemcz (Nimtsch) und Zamczysko (Thalheim) mit einer Gesamtfläche von 5632,14 ha. Gleichzeitig wurde ein Terrain von 944,4 ha der Gemeinde Nowa Wieś Wielka (Groß–Neudorf) übereignet. Nach diesen Veränderungen hat Bromberg die Fläche von 17 146,05 ha, dagegen in Jahre 1995 17 448 ha erreicht¹⁴¹.

In der Nachkriegsperiode setzte ein weiteres rasches Wachstum der Bevölkerungszahl der Stadt ein. Trotz bedeutender Bevölkerungsverluste während der Okkupation und trotz der Aussiedlung der Einwohner deutscher Nationalität hatte Bromberg 1946 bereits über 143 Tausend Einwohner. Die Mehrheit bildeten die Zuwanderer aus anderen Teilen Polens. Die Angaben über die nationale Zugehörigkeit vom Ende 1948 nannten 111 Personen als Deutsche und 153 524 als Polen. Die sich dynamisch entwickelnde Stadt hatte 1954 über 200 Tausend Einwohner und 1973 hat sie die Einwohnerzahl 300 Tausend überschritten (308 133). Ende Dezember 1995 hatte Bromberg über 386 Tausend Einwohner und nahm somit unter den Städten Polens den achten Platz ein¹⁴².

Die nach 1945 erfolgte Zunahme der Bevölkerung, war anfangs durch die veränderte geopolitische Lage der Stadt bedingt: von einer Grenzstadt ist Bromberg zu einer in der Landesmitte gelegenen Stadt geworden, wobei auch ihre Verwaltungsfunktionen erweitert wurden. Nach der anfänglichen Stagnation erfolgte seit 1950 eine rasche Entwicklung der örtlichen Industrie, des Handels und des Verkehrs. Die erwähnten Faktoren Lage und Verwaltungsfunktion der Stadt spielten dabei ihre Rolle. Seit Mitte der fünfziger Jahre fand eine rasche Modernisierung, sowie Aus– und Neubau der Bromberger Industriebetriebe statt, die bis in die Mitte der siebziger Jahre fort dauerten. In dieser Zeit hat sich insbesondere die chemische, die Metall–, Elektromaschinen–, elektrotechnische und elektronische Industrie entwickelt. Die Industrie war in dieser Periode der wichtigste Faktor, der das wirtschaftliche, räumliche und demographische Wachstum der Stadt förderte. Die wirtschaftliche Entwicklung und das Anwachsen der Bevölkerungszahl haben ihrerseits zur Entstehung neuer Wohnsiedlungen beigetragen. Anfangs wurden sie in den teilweise noch in den dreißiger Jahren geplanten städtischen Baugebieten („Leśne“ — „Waldsiedlung“; 1953–1960) und im südöstlichen („Kapuściska B“; 1951–1960), sowie im südwestlichen („Btonie“, 1960–1969) Teil Brombergs gebaut. Die in der folgenden Zeit realisierten Wohnsiedlungen wurden im allgemeinen rund um die

Stadtmitte, hauptsächlich in dem südlichen und östlichen Teil der Stadt erbaut, wie z.B. „Wyżyny“, „Wzgórze Wolności“, „Szwederowo“, „Bartodzieje“. Seit Mitte der fünfziger Jahre und insbesondere in den siebziger Jahren wurden die neuen Industriebetriebe in den östlichen Gebieten Brombergs, oder noch weiter außerhalb seiner damaligen Grenzen angesiedelt. In den sechziger Jahren begann man große Industrie- und Lagerhausunternehmen in der Umgebung des Bahnhofs Bydgoszcz–Wschód (Ost–Bromberg) und in Osowa Góra (Hoheneiche) zu errichten. Die Industrie nimmt heute vor allem die südöstlichen, östlichen und westlichen Teile des Stadtgebiets ein. Die in der Nachkriegsperiode erfolgte Lokalisierung mehrerer Industriebetriebe im Osten der Stadt bewirkte ihre weitere Entwicklung in dieser Richtung und die Entstehung eines neuen Wohnensembles, des Nowy Fordon (Neu–Fordon). Es sind nämlich rund um das alte Stadtzentrum von Fordon fächerartig zeitgenössische Wohnsiedlungen für über 100 Tausend Einwohner entstanden: u.a. „Bajka“, „Bohaterów“, „Tatrzańskie“, „Niepodległości“. Im West- und Nordwestteil der Stadt wurden dafür große Einfamilienhaus–Siedlungen erbaut, u.a. in Osowa Góra, Czyżkówko, Jachcice, Jary, Prądy

und Miedzyń. Die räumliche Entwicklung Brombergs nach dem Zweiten Weltkrieg bildet im allgemeinen eine Fortsetzung der historisch ausgebildeten Streifenlage entlang der Brahe und des Kanals. Sie hat sich jedoch weiter verschoben, insbesondere in Richtung Osten, wo sie schließlich in der Nähe von Fordon die Weichsel erreichte¹⁴³.

Außer der in der Wirtschaft der Stadt vorherrschende Industrie ist Bromberg auch ein wichtiges Dienstleistungs- und Verwaltungszentrum, sowie ein bedeutender Mittelpunkt des Kulturlebens, des Schulwesens und der Wissenschaft mit vier nach dem Krieg entstandenen Hochschulen: der Technisch–Landwirtschaftlichen Akademie, der Pädagogischen Hochschule, der Medizinischen Akademie und der Musikakademie. In den letzten Jahren wurde Bromberg auch zum Sitz mehrerer Finanzinstitutionen. In der Stadt befindet sich weiterhin eine große Garnison mit dem hier befindlichen Stab des Pommerellischen Militärbezirks.

Emanuel Okoń, Janusz Tandecki

Übersetzung: Jerzy Serczyk

ANMERKUNGEN

¹ A. T. Jankowski, *Polożenie geograficzne* [Die Geographische Lage], [in:] *Historia Bydgoszczy. Tom I: do roku 1920* [Geschichte Brombergs. Bd. I: bis zum Jahre 1920], hrsg. v. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, S. 28.

² Ebenda, S. 30.

³ Ebenda, S. 40–41.

⁴ G. Wilke, *Pradzieje i wczesne średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych (do początków XII wieku)* [Urgeschichte und Frühmittelalter im Lichte der archäologischen Quellen (bis zum Beginn des 12. Jhs.)], [in:] *Historia Bydgoszczy...*, S. 51 f. Vgl. auch B. Zielonka, *Rejon Gopła w okresie późnolateńskiego i rzymskiego* [Die Gopło–Region in der Spät–La–Tane–Zeit und in der römischen Zeit], *Fontes Archaeologici Posnanienses*, Bd. 20, 1970, S. 170–183.

⁵ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 1, hrsg. v. R. Philippi, C. P. Wölky, A. Seraphin, Königsberg 1882–1909, Nr. 130; R. Kabaciński, *Gród i podgródzie* [Burg und Siedlung], [in:] *Historia Bydgoszczy...*, S. 88–89, wo auch die bisherige Diskussion und das Schrifttum zu dieser Frage dargestellt wurde.

⁶ R. Kabaciński, *Gród...*, S. 85–87; W. Chudziak, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym zespołem osadniczym w Bydgoszczy* [Aus den Forschungen über einen frühmittelalterlichen Siedlungskomplex in Bromberg], *Komunikaty Archeologiczne*, Bd. VI, Bydgoszcz 1994, S. 57–69.

⁷ R. Kabaciński, *Gród...*, S. 84. Ausführlicher über die Bildung und Zugehörigkeit der Bromberger Kastellanei bei J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Kilka uwag o dziejach Bydgoszczy* [Einige Bemerkungen zur Geschichte Brombergs], *Kronika Bydgoska*, Bd. 13, 1991 (Bydgoszcz 1993), S. 150–151.

⁸ A. T. Jankowski, *Polożenie...*, S. 46; G. Wilke, *Pradzieje...*, S. 63 f.; F. Mincer, *Lokacja miasta Bydgoszczy. Geneza — analiza — następstwa* [Die Grundung der Stadt Bromberg. Genese — Analyse — Folgen], *Kronika Bydgoska*, Bd. 10, 1986–1988 (Bydgoszcz 1990), S. 14.

⁹ R. Kabaciński, *Gród...*, S. 84.

¹⁰ S. Zajączkowski, *Polska a zakon krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka* [Polen und der Deutsche Orden in den letzten Jahren der Herrschaft von Władysław Łokietek], *Lwów 1929*, S. 154; R. Kabaciński, *Gród...*, S. 91–92.

¹¹ J. Bieniak, *Odzyskanie zachodnich Kujaw przez Kazimierza Wielkiego w 1337 r.* [Die Wiedergewinnung des westlichen Kujawien durch Kasimir den Großen im Jahre 1337], *Zapiski Historyczne*, Bd. 39, 1974, H. 3, S. 69–97; R. Kabaciński, *Gród...*, S. 96.

¹² Vgl. E. Schmidt, *Aus Brombergs Vorzeit. Die Burg Bydgoszcz — Bromberg*, Bromberg [1902], S. 26; K. Chrośniak, *Z dziejów zamku bydgoskiego* [Aus der Geschichte der Bromberger Burg], *Maschinenschrift in Czytelnia Regionalna Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy* [Der Regionale Lesesaal der Woiwodschafts- und Stadtbibliothek in Bromberg], S. 3; M. Arsyński, *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)* [Wehrbauten des Deutschen Ordens in Preußen (1230–1454)], *Toruń 1995*, S. 149 f. Demgegenüber behauptet L. Łbik, *Zamek w Bydgoszczy* [Die Burg in Bromberg], *Komunikaty Archeologiczne*, Bd. VI, Bydgoszcz 1994, S. 135–136, indem er sich auf die Chroniken von Janko z Czarnkowa und Jan Długosz stützt, daß die Arbeiten an dem Aufbau einer solchen Befestigungsanlage erst nach dem Übergang der Stadt 1337 unter der Herrschaft Kasimirs des Grossen angefangen wurden.

¹³ Die originale Lokationsurkunde Brombergs ist verlorengegangen, wir kennen aber ihren Inhalt u.a. aus späteren Bestatigungen. Diese Urkunde wurde bereits mehrere Male herausgegeben, u.a.: E. Schmidt, *Die Grundung der Stadt Bromberg*, Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg, Bd. 7, 1896 (Festschrift der Stadt Bromberg zur Feier ihres 550 jährigen Bestehens), S. 5–26; J. Wolf, *U progu dziejów miasta Bydgoszcz. Przywilej lokacyjny miasta Bydgoszczy* [An der Schwelle der Geschichte der Stadt Bromberg. Die Handfeste der Stadt Bromberg], *Przegląd Bydgoski*, Jg. 6, 1938, S. 1–16; G. Ohlhoff, *Die Grundung der Stadt Bromberg 1346 nach deutschen und polnischen Darstellungen*, [in:] *650 Jahre Bromberg*, hrsg. v. B. Jahngig und G. Ohlhoff, Munster 1995 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens, Nr. 26), S. 9–24; *Przywilej lokacyjny miasta Bydgoszczy 19 kwietnia 1346* [Die Handfeste der Stadt Bromberg vom 19. April 1346], hrsg. R. Kabaciński, Bydgoszcz [1996], mit einem Kommentar über die früheren Editionen dieser Urkunde. An dieser Stelle sei noch erwähnt, daß B. Rogalski in einer Besprechung: *Recenzja książki Franciszka Mincera pt. „Dzieje Bydgoszczy“*, *Zielona Góra 1992* r. [Rezension des Buches von Franciszek Mincer u.d.T. „Geschichte Brombergs“, Zielona Góra 1992], *Kronika Bydgoska*, Bd. 16, 1994 (Bydgoszcz 1995), S. 287, vorschlägt, den ursprünglichen Namen von Bydgoszcz — Kunigesburg — als *Miasto Króla* zu übersetzen.

¹⁴ Ausführlicher über die Bestimmungen dieser Urkunde bei R. Kabaciński, *Lokacja miasta na prawie magdeburskim* [Stadtgrundung nach magdeburgischem Recht], [in:] *Historia Bydgoszczy...*, S. 98 f.

¹⁵ Ebenda, S. 102.

¹⁶ „Eodem anno [1425] exustio civitatis Bidgostiensis totalis orta est a cive dicto Witakowski, quo tempore omnia privilegia pariter cum ecclesia parochiali conflagrarunt“, zitiert nach Z. Guldón, *Rozwój urbanistyczny i przemiany ludnościowe w latach 1466–1772* [Urbanistische Entwicklung und Bevölkerungswandel in den Jahren 1466–1772], [in:] *Historia Bydgoszczy...*, S. 150, Anm. 26; A. Licznarski, *Rozwój terytorialny Bydgoszczy* [Territoriale Entwicklung Brombergs], *Kronika Bydgoska*, Bd. 2, 1964–1965

(Bydgoszcz 1971), S. 8; ders., *Urbanistyka* [Urbanistik], [in:] *Bydgoszcz. Historia, kultura, życie gospodarcze* [Bromberg. Geschichte, Kultur, Wirtschaftsleben], *Sammelwerk*, Gdynia 1959, S. 26; S. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej* [Historischer Schematismus der Pfarrordnung in der heutigen Erzdiözese Gnesen], *Poznań 1934*, S. 21 f.; R. Kabaciński, *Lokacja...*, S. 102–104; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806* [Geschichte Brombergs bis zum Jahre 1806], *Zielona Góra 1992*, S. 85–89. Etwas andere Größenangaben über die Fläche der Stadt sind zu finden bei B. Rogalski, *Recenzja „Historii Bydgoszczy“ T. I* [Rezension von „Geschichte Brombergs“, Bd. I], *Kronika Bydgoska*, Bd. 14, 1992 (Bydgoszcz 1993), S. 389–391.

¹⁷ F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, S. 85. B. Rogalski, *Recenzja książki Franciszka Mincera...*, S. 289, vertritt die Meinung, daß die Bromberger Stadtmauern mit dem Verteidigungssystem der Burg nicht verbunden waren.

¹⁸ R. Kabaciński, *Lokacja...*, S. 104–105; L. Łbik, *Polsko–krzyżackie zmagania o Bydgoszcz w 1409 r.* [Der Kampf um Bromberg zwischen Polen und dem Deutschen Orden im Jahre 1409], *Kronika Bydgoska*, Bd. 10, 1986–1988 (Bydgoszcz 1990), S. 27.

¹⁹ Siehe auch M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej* [Geschichte der Städte und des Bürgertums in Polen vor der Staatsteilung [1772]], *Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986*, S. 119, wo die Bevölkerung Bromberg zu Beginn des 16. Jhs. auf 1500 bis 3000 Einwohner geschätzt wurde. Vgl. auch T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna* [Die Vorstädte des mittelalterlichen Thorn und Kulm], *Poznań 1992*, S. 62 f., und F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, S. 89 f. Dagegen vertritt B. Rogalski, *Recenzja „Historii Bydgoszczy...“*, S. 392, die Meinung, daß die Stadt im 16. Jh. insgesamt 3500 Einwohner hatte, davon 2100 innerhalb der Stadtmauern und 1400 in den Vorstädten.

²⁰ K. Bartowski, *Mury obronne miasta Bydgoszczy* [Die Wehrmauer der Stadt Bromberg], *Kronika Bydgoska*, Bd. 14, 1992 (Bydgoszcz 1993), S. 9.

²¹ Z. Guldón, R. Kabaciński, *Szkice z dziejów dawnej Bydgoszczy XVI–XVIII w.* [Skizzen aus der Geschichte des alten Bromberg im 16.–18. Jh.], *Bydgoskie Towarzystwo Naukowe* [Bromberger Wissenschaftliche Gesellschaft] (weiter: BTN), *Prace Popularnonaukowe* Nr. 9, Bydgoszcz 1975, S. 87; L. Łbik, *Zamek...*, S. 146.

²² L. Łbik, *Zamek...*, S. 143.

²³ Ebenda, S. 138.

²⁴ Ausführlicher zu dieser Frage siehe K. Kamińska, *Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r.* (*Studium historycznoprawne*) [Stadtgrundungen nach magdeburgischem Recht in den polnischen Gebieten bis zum Jahre 1370 (Rechtsgeschichtliche Studie)], *Toruń 1990*, S. 116 f.

²⁵ Im Gegensatz zu einigen anderen Städten dieser Größe ist es in Bromberg nie zum Abkauf dieses Amtes durch die Stadt gekommen, so daß diese Würde, die seit dem 16. Jh. zur Ausstattung des jeweiligen Starosten gehörte, bis zu den Teilungen Polens aufrechterhalten wurde, Z. Guldón, *Samorząd i gospodarka finansowa miasta w latach 1466–1772* [Selbstverwaltung und Finanzwirtschaft der Stadt in den Jahren 1466–1772], [in:] *Historia Bydgoszczy...*, S. 209; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, S. 91, 144. Siehe auch R. Kabaciński, *Lokacja...*, S. 100–101; K. Kamińska, *Lokacje...*, S. 137, sowie Z. Zyglewski, *Uwagi o dawnej Bydgoszczy. Na marginesie kolejnej monografii miasta* [Bemerkungen über das alte Bromberg. Anlaßlich einer weiteren Stadtmonographie], *Kronika Bydgoska*, Bd. 15, 1993 (Bydgoszcz 1994), S. 100.

²⁶ K. Kamińska, *Lokacje...*, S. 145 f.; J. Tandecki, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej* [Mittelalterliche Bücher preußischer Großstädte als historische Quellen und Denkmäler der Bürgerkultur], *Warszawa–Toruń 1990*, S. 22 f.

²⁷ In der Bestätigung der Satzung der Zunft der Ofensetzer aus dem Jahre 1445 wurden z.B. nur der Bürgermeister und 5 Ratsmänner erwähnt, vgl. F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, S. 91; J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Kilka uwag...*, S. 157.

²⁸ Vgl. J. Tandecki, *Średniowieczne księgi...*, S. 26.

²⁹ Vgl. ebenda, S. 28 f.

³⁰ Z. Zyglewski, *Uwagi o dawnej...*, S. 101.

³¹ Vgl. den Text der von G. Ohlhoff, *Die Grundung...*, S. 16 veröffentlichten Urkunde.

³² *Statuty i przywileje cechów bydgoskich z lat 1434–1770* [Statuten und Privilegien Bromberger Zunft aus den Jahren 1434–1770], hrsg. von T. Esman, Z. Guldón, BTN, *Źródła do dziejów Bydgoszczy* Nr. 1, Bydgoszcz 1963, S. 2 f.

³³ Ausführlicher darüber siehe R. Kabaciński, *Handel Bydgoszczy w XIV i XV wieku* [Der Handel Brombergs im 14. und 15. Jh.], [in:] *Historia Bydgoszczy...*, S. 119.

³⁴ Z. Guldón, *Zaludnienie Bydgoszczy w XVI–XVIII wieku* [Die Bevölkerung Brombergs im 16.–18. Jh.], *BTN, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych*, Reihe C Nr. 3, *Prace Komisji Historii*, Bd. 2, Bydgoszcz 1964, S. 109; ders., *Rozwój...*, S. 155; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, S. 142.

³⁵ Z. Guldón, *Rozwój...*, S. 148; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, S. 210.

³⁶ F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, S. 202; J. Maciejewski, Z. Zyglewski, *Kilka uwag...*, S. 158.

³⁷ F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, S. 139.

³⁸ Z. Guldón, *Rozwój...*, S. 150; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, S. 204 f.; E. Alabrudzińska, *Kolegium jezuitskie w Bydgoszczy w XVII–XVIII w.* [Das Jesuitenkolleg in

S. 16; [I.] Herrmann, *Hochbauten...*, S. 43–46; B. Rogalski, *Recenzja „Historii Bydgoszczy”, T. I Okres II...*, S. 314; S. Łoza, *Architekci i budowniczy w Polsce* [Architekten und Baumeister in Polen], Warszawa 1954, S. 150.

⁹⁶ A. Majchrzak, *Bydgoskie Konserwatorium Muzyczne* [Das Bromberger Konservatorium], Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu, H. 1, Bydgoszcz 1996, S. 41–42.

⁹⁷ G. Meinhard, *Provinzial-Sonderschulen*, [in:] *Aus Brombergs...*, S. 197–199; H. Kaczmarczyk, *Sto lat w służbie niewidomych* [Hundert Jahre im Dienste der Blinden], Kalendarz Bydgoski, Jg. VIII, 1975, S. 192–194; Studium..., cz. 1 [Teil 1], Bd. 6, S. 62.

⁹⁸ S. Kalembka, *Pod jarzmem...*, S. 68.

⁹⁹ [G.] Reichert, *Bromberg...*, S. 41; R. Kuczma, *Zieleń w dawnej Bydgoszczy* [Grunanlagen im alten Bromberg], Bydgoszcz 1995, S. 106; F. Adler, *Die St. Paulus-Kirche zu Bromberg*, Zeitschrift für Bauwesen, Jg. 32, 1882, Sp. 297–302; Z. Hojka, *Bydgoszcz na starej fotografii*, cz. 3 [Bromberg in alten Fotografien, Tl. 3], Bydgoszcz 1994, S. 50.

¹⁰⁰ J. Księżki, W. Michalowski, P. Winter, *Historia poczty bydgoskiej* [Geschichte der Bromberger Post], Bydgoszcz 1995, S. 55–60, Maschinenschrift, PDPZB; Cuno, *Das Königl. Bankgebäude zu Bromberg*, Zeitschrift für Bauwesen, Jg. 17, 1867, Sp. 115; *Polska Bydgoszcz...*, S. 66.

¹⁰¹ J. Wojciak, *Oświata...*, S. 593; H. Seeling, *Das neue Stadttheater in Bromberg*, Deutsche Bauzeitung, Jg. 31, 1897, S. 477–478; [G.] Reichert, *Bromberg...*, S. 42 f.; *Statistische Nachweisungen über bemerkenswerthe, in den Jahren 1886 bis 1892 vollendete Bauten der Garnison-Bauverwaltung des deutschen Reiches*, Zeitschrift für Bauwesen, Jg. 45, 1895, S. 30–31; *Statistische Nachweisungen, betreffend die in den Jahren 1881 bis einschließlich 1885 vollendeten und abgerechneten preußischen Staatsbauten aus dem Gebiete des Hochbaues*, Zeitschrift für Bauwesen, Jg. 41, 1891, S. 238–239.

¹⁰² A. Licznarski, *Trudności budowy ul. Bernardyńskiej w latach 1855–1875* [Schwierigkeiten bei der Errichtung der Bernardyńska-Str. in den Jahren 1855–1875], Kalendarz Bydgoski, Jg. IX, 1976, S. 81–85; I. Glaser, *Urządzenia socjalne...*, S. 190.

¹⁰³ R. Kabaciński, *O dziejowym rozwoju Bydgoszczy* [Über die geschichtliche Entwicklung Brombergs], [in:] *Bydgoszcz wczoraj i dziś 1945–1980* [Bromberg gestern und heute 1945–1980], Sammelwerk, hrsg. v. S. Michalski, Warszawa-Poznań 1988, S. 19–20.

¹⁰⁴ B. Janiszewska-Mincer, *Z dziejów bractwa kurkowego (strzeleckiego) w Bydgoszczy. Cz. 2: Lata 1772–1939* [Aus der Geschichte der Schutzgilde in Bromberg. Tl. 2: 1772–1939], Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu, Historia V, Opole 1966, S. 13–16; *Statistische Nachweisungen über bemerkenswerthe, in den Jahren 1886 bis 1892...*, S. 28–29.

¹⁰⁵ R. Kuczma, *Zieleń...*, S. 64–70; I. Glaser, *Urządzenia socjalne...*, S. 189–190; K. Maludziński, *Urządzenia socjalne i komunalne (1920–1957)* [Sozial- und Kommunaleinrichtungen (1920–1957)], [in:] *Bydgoszcz. Historia...*, S. 196–197; *Polska Bydgoszcz...*, S. 46.

¹⁰⁶ I. Glaser, *Urządzenia socjalne...*, S. 189–190; H. Plasse, *Aus der Geschichte der Stadtverwaltung Bromberg*, [in:] *Aus Brombergs...*, S. 138.

¹⁰⁷ [G.] Reichert, *Bromberg...*, S. 44; G. Meinhardt, *Bromberg als Soldatenstadt*, [in:] *Aus Brombergs...*, S. 167–168.

¹⁰⁸ Oehmcke, *Das neue Amtsgericht in Bromberg*, Zentralblatt der Bauverwaltung, Jg. 27, 1907, S. 277 und 279.

¹⁰⁹ S. Kalembka, *Pod jarzmem...*, S. 84.

¹¹⁰ [T.] Wulff, *Die Maschinenindustrie...*, S. 124; [H.] Bergmann, *Das Eisenbahn-Direktionsgebäude in Bromberg*, Zentralblatt der Bauverwaltung, Jg. 12, 1892, S. 16–17; *Statistische Nachweisungen, betreffend die in den Jahren 1882 bis einschließlich 1891 vollendeten Hochbauten der preußischen Staats-Eisenbahnverwaltung*, Zeitschrift für Bauwesen, Jg. 44, 1894, S. 17.

¹¹¹ Studium..., cz. 2 [Teil 2], Bd. 2–3 und 7, passim; *Statistische Nachweisungen über die in den Jahren 1912 und 1913 vollendeten Hochbauten der Preußischen Staats-Eisenbahnverwaltung*, Zeitschrift für Bauwesen, Jg. 65, 1915, S. 4; [G.] Reichert, *Bromberg...*, S. 43. Vgl.: Uebersichtsplan des Geländes zwischen der Danziger- und Friedrich-Wilhelm-Straße, Maßstab 1 : 1000, 1908, Inv. Nr. MOB H/A-1283, aus den Sammlungen des Leon-Wyczólkowski-Bezirksmuseums in Bromberg (Museum Okręgowe im. Leona Wyczólkowskiego w Bydgoszczy; weiter: MOB).

¹¹² *Katalog zabytków...*, S. 19 f.; A. Saran, *Aus der Friedensarbeit des Vaterländischen Frauenvereins in Bromberg*, Aus dem Posener Lande, Jg. 8, 1913, S. 311. Vgl.: Fluchtliniplan der Burg-, Wall- und Brückenstraße, Maßstab 1 : 500, 1899, Inv. Nr. MOB H/A-1226, aus den Sammlungen des MOB.

¹¹³ [G.] Reichert, *Bromberg...*, S. 41 f.; G. Meinhardt, *Bromberg...*, S. 169–170; KEZAB, *Dawna „Podchorążówka” obecnie obiekty wojskowe POW* [Die ehemalige „Offiziersanwarterschule”, heute militärische Objekte POW], bearb. v. E. Sekula-Tauer, Bydgoszcz 1995, Maschinenschrift, PSOZB; A. Licznarski, *Rozwój terytorialny...*, S. 10.

¹¹⁴ Vgl.: *Bebauungs-Plan der Stadt Bromberg. Nordöstlicher Stadttheil*, Maßstab 1 : 1000, 1896, Inv. Nr. MOB H/A-1293, sowie: *Bebauungs-Plan für die nordöstliche Stadterweiterung von Bromberg mit Ausschluss der Straßenzüge östlich des Viehhofgleises*, Maßstab 1 : 1000, 1903, Inv. Nr. MOB H/A-1289, beide aus den Sammlungen des MOB.

¹¹⁵ A. Dobry, *Aleja Mickiewicza w Bydgoszczy* [Mickiewicz-Allee in Bromberg], Spotkania z Zabytkami, 1991, Nr. 1, S. 17–20; *Kaiser-Wilhelm-Institut für Landwirtschaft in Bromberg*, Zeitschrift für Bauwesen, Jg. 57, 1907, Sp. 323–324.

¹¹⁶ [I.] Herrmann, *Hochbauten...*, S. 46; [E.] von Saltzwedel, *Kreisstandehaus in Bromberg*, Zentralblatt der Bauverwaltung, Jg. 26, 1906, S. 362–363; A. Dobry, *Aleja Mickiewicza...*, S. 20.

¹¹⁷ A. Licznarski, *Urbanistyka...*, S. 33. Vgl.: Fluchtliniplan der Strassen I–XIV für das Gelände zwischen Hohenzollern-, Brasicke- u. Schillerstrasse, Maßstab 1 : 1000, 1912, Inv. Nr. MOB H/A-1232, aus den Sammlungen des MOB.

¹¹⁸ KEZAB, *Budynek Polskiego Radia (Willa Dietza)* [Gebäude des polnischen Radios (Dietz-Villa)], bearb. v. A. Majchrzak, Bydgoszcz 1994, Maschinenschrift, PSOZB;

[I.] Herrmann, *Hochbauten...*, S. 37; KEZAB, *Budynek Polskiego Radia (Willa Blumwego)* [Gebäude des polnischen Radios (Blumwe-Villa)], bearb. v. A. Majchrzak, Bydgoszcz 1994, Maschinenschrift, PSOZB.

¹¹⁹ I. Jastrzębska-Puzowska, *Hotel „Pod Orłem”* [Hotel „Adler”], Kronika Bydgoska, Bd. 14, 1992 (Bydgoszcz 1993), S. 47 f.; Studium..., cz. 1 [Teil 1], Bd. 2, S. 39 und 59.

¹²⁰ Studium..., cz. 1 [Teil 1], Bd. 4, S. 39 und 43; [I.] Herrmann, *Hochbauten...*, S. 37 und 47–48; S. Kalembka, *Rozwój bydgoskiego...*, S. 18.

¹²¹ W. Winid, *Kanal Bydgoski...*, S. 63; Lewe, *Die neue Brahebrücke im Zuge der Viktoriastraße in Bromberg (Zweigelenkrahmen in Eisenbeton)*, [in:] *Neuere...*, S. 25.

¹²² Studium..., cz. 1 [Teil 1], Bd. 11, S. 170; Studium..., cz. 2 [Teil 2], Bd. 9, S. 56; [F.] O. Hoßfeld, *Stadt- und Landkirchen. (Herz-Jesu-Kirche in Bromberg)*, Zentralblatt der Bauverwaltung, Jg. 34, 1914, S. 691–694; W. Kotowski, *Dzieje kościoła...*, S. 140 f.; [I.] Herrmann, *Hochbauten...*, S. 37–40.

¹²³ H. Rasmus, *Vom Kunstsinne der Bromberger Bürger. Denkmale erzählen Stadtgeschichte*, Westpreußen-Jahrbuch, Bd. 46, 1996, S. 27 f.; A. Licznarski, *Rozwój terytorialny...*, S. 10. Die Denkmale Friedrichs II. und Kaiser Wilhelms I. wurden 1919 von der Stadt weggebracht. Das erste wurde in Schneidemühl aufgestellt, 1939 wieder nach Bromberg gebracht und 1941 erneut auf dem Alten Markt placiert, das andere kam nach Meseritz. Beide wurden 1945 zerstört.

¹²⁴ K. Wajda, *Przemiany...*, S. 506.

¹²⁵ S. Hartmann, *Der Beamten-Spar- und Bauverein in Bromberg*, Bromberg, Nr. 88 (Jg. 30), 1988, S. 2–5.

¹²⁶ M. Wojciechowski, *W okresie pierwszej wojny światowej i powstania wielkopolskiego (1914–1920)* [In der Zeit des ersten Weltkrieges und des Aufstandes in Großpolen (1914–1920)], [in:] *Historia Bydgoszczy...*, S. 602–607; W. Winid, *Kanal Bydgoski...*, S. 68–69.

¹²⁷ W. Kotowski, *W latach Drugiej Rzeczypospolitej 1920–1939* [In den Jahren der Zweiten Republik 1920–1939], [in:] R. Kabaciński, W. Kotowski, J. Wojciak, *Bydgoszcz — zarys dziejowy* [Bromberg — ein geschichtlicher Überblick], BTN, Prace Popularnonaukowe Nr. 12, Bydgoszcz 1980, S. 179–180.

¹²⁸ A. Licznarski, *Rozwój terytorialny...*, S. 12–14; Z. Kuras, K. Sienkiewicz, *Ludność Bydgoszczy w latach 1920–1970, cz. 1* [Die Bevölkerung von Bromberg in den Jahren 1920–1970, Tl. 1], BTN, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Reihe C Nr. 16, Prace Komisji Historii, Bd. 15, Warszawa-Poznań 1985, S. 98–102. Anfangs waren andere Bezeichnungen einiger Gemeinden im Gebrauch, z.B. Szretery (Schrottersdorf), Bielawki (Bleichfelde), Ściera (Brahau).

¹²⁹ W. Kotowski, *W latach Drugiej...*, S. 180–181; J. Kutta, *Spoleczeństwo miasta Bydgoszczy w latach 1920–1939, cz. 1* [Die Gesellschaft der Stadt Bromberg in den Jahren 1920–1939, Tl. 1], Kronika Bydgoska, Bd. 12, 1990 (Bydgoszcz 1991), S. 7 f.

¹³⁰ W. Kotowski, *W latach Drugiej...*, S. 186; M. K. Jeleniewski, *Bydgoskie wybory 1920–1939* [Bromberger Wahlen 1920–1939], Bydgoszcz 1994, S. 5–6; *Polska Bydgoszcz...*, S. 67–68.

¹³¹ K. Wróblewska, *Życie gospodarcze w latach 1772–1945* [Das Wirtschaftsleben in den Jahren 1772–1945], [in:] *Bydgoszcz. Historia...*, S. 165–169; W. Kotowski, *W latach Drugiej...*, S. 182–185.

¹³² M. K. Jeleniewski, *Bydgoskie wybory...*, S. 51 f.

¹³³ *Polska Bydgoszcz...*, S. 34 f.; A. Licznarski, *Dorobek budowlany i architektoniczno-urbanistyczny miasta w latach 1920–1945* [Bau-, Architektur- und Stadtebaueintrag der Stadt in den Jahren 1920–1945], [in:] *Bydgoszcz w latach 1920–1970* [Bromberg in den Jahren 1920–1970], BTN, Prace Popularnonaukowe Nr. 6, Bydgoszcz 1972, S. 274 f.; W. Jastrzębski, *Między dwiema wojnami światowymi 1920–1939* [Zwischen zwei Weltkriegen 1920–1939], [in:] *Dzieje Bydgoszczy...*, S. 106 f.

¹³⁴ W. Kotowski, *Wojna niemiecko-polska i okupacja niemiecka* [Der deutsch-polnische Krieg und die deutsche Okkupation], [in:] R. Kabaciński, W. Kotowski, J. Wojciak, *Bydgoszcz...*, S. 205–207.

¹³⁵ A. Licznarski, *Dorobek budowlany...*, S. 286.

¹³⁶ Ders., *Rozwój terytorialny...*, S. 14.

¹³⁷ Ders., *Dorobek budowlany...*, S. 286–287; S. Pastuszewski, *Świątynia...*, S. 46 f. Es sei vermerkt, daß die städtischen Behörden bereits zu Beginn des 20. Jh., wahrscheinlich im Zusammenhang mit dem Umbau der damaligen Danziger Brücke, eine Korrektur der Baufluchtlinie der Brückenstraße planten. Vgl.: Fluchtliniplan der Brücken- u. Burgstraße, Maßstab 1 : 250, 1901, Inv. Nr. MOB H/A-1225, und ein späterer: Fluchtliniplan der Brückenstrasse, Maßstab 1 : 500, 1913, Inv. Nr. MOB H/A-1267, beide in den Sammlungen des MOB.

¹³⁸ K. Wróblewska, *Życie gospodarcze...*, S. 170; W. Kotowski, *Wojna niemiecko-polska...*, S. 209 f.

¹³⁹ W. Kotowski, *W okresie Polski Ludowej* [In der Zeit der Volksrepublik Polen], [in:] R. Kabaciński, W. Kotowski, J. Wojciak, *Bydgoszcz...*, S. 223 f.; A. Licznarski, *Urbanistyka...*, S. 36.

¹⁴⁰ W. Kotowski, *W okresie Polski...*, S. 230.

¹⁴¹ A. Licznarski, *Rozwój terytorialny...*, S. 14–15; W. Kotowski, *Terytorium i ludność [Territorium und Bevölkerung]*, [in:] *Bydgoszcz wczoraj...*, S. 26–27; *Bydgoszcz w statystyce* [Bromberg in der Statistik], Bydgoszcz 1996, S. 15. Fordon erhielt 1382 ein Lokationsprivileg von Wladislaus, dem Herzog von Oppeln und Kujawien, welches 1424 von dem König von Polen Wladislaus Jagiełło bestätigt wurde. Vor der Eingemeindung zu Bromberg hatte es 1969 8369 Einwohner. Vgl. *Miasta polskie w tysiącleciu* [Polnische Städte zur Jahrtausendfeier], Sammelwerk, Bd. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, S. 319; E. Kwiatkowska, *Miasta* [Städte], [in:] *Województwo bydgoskie. Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka* [Woiwodschaft Bromberg. Landschaft, Geschichte, Kultur und Wirtschaft], Poznań [1973], S. 240, Tabelle 1.

¹⁴² W. Kotowski, *Terytorium...*, S. 28–30; *Bydgoszcz w statystyce...*, S. 19; *Bydgoszcz w liczbach* [Bromberg in Zahlen], Kalendarz Bydgoski, Jg. XXX, 1997, S. 84.

¹⁴³ W. Kotowski, *W okresie Polski...*, S. 233 f.; G. Kaczmarek, *Rozwój społeczno-gospodarczy Bydgoszczy w latach 1945–1980* [Die sozial-ökonomische Entwicklung von Bromberg in den Jahren 1945–1980], [in:] *Bydgoszcz wczoraj...*, S. 74 f.

WSKAZÓWKI BIBLIOGRAFICZNE DO HISTORII MIASTA BYDGOSZCZY

HINWEISE ZUM SCHRIFTTUM ÜBER DIE GESCHICHTE DER STADT BROMBERG

1. Bibliografia — Przegląd badań Bibliographien — Forschungsberichte

- Bibliografia* [m.in. województwa bydgoskiego (u.a. Woiwodschaft Bromberg)], oprac. M. Berent, M. Mościcka, B. Podraza, K. Sarnowska, lata 1945–1989, Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza, t. I–XIII, 1963–1964(1965)–1995(1995).
- Bibliografia historii Wielkopolski*, oprac. A. Wojtkowski, t. 1, Poznań 1938, s. 312–322.
- Bibliografia województwa bydgoskiego 1987–1988*, oprac. H. Gajdulewicz, M. Tomczak, Bydgoszcz 1995.
- Bibliographie Bromberg. Verzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums über das Bromberger Land*, bearb. v. H. Rister, Wilhelmshaven 1977.
- Cackowski S., *Przegląd polskiej historiografii z lat 1978–1985 dotyczącej części Pomorza z ziemią chełmińską oraz Kujaw i ziemi dobrzyńskiej do końca XVIII w.*, Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza, t. XI, 1978–1985 (1989), s. 149–161.
- Mincer F., *Bydgoszcz w literaturze naukowej i popularnonaukowej z lat 1960–1966*, Kronika Bydgoska, t. III, 1966–1967 (Bydgoszcz 1970), s. 145–160.
- Mościcka M., *Bibliografia Bydgoszczy 1963–1964*, Kronika Bydgoska, t. IV, 1968–1970 (Bydgoszcz 1974), s. 299–310.
- Sarnowska K., *Bibliografia Bydgoszczy 1958–1962*, Bydgostiana, nr 2, 1962–1963 (Bydgoszcz 1965), s. 77–96.
- Sarnowska K., *Bydgostiana*, [w:] *Bydgoszcz. Historia, kultura, życie gospodarcze*, pr. zb., Gdynia 1959, s. 433–447.
- Schrifttum über Polen 1943–1951 mit besonderer Berücksichtigung des Posener Landes (Auswahl)*, bearb. v. H. Rister, Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, Nr. 10, Marburg 1953.
- Schrifttum über Polen 1952–1953 und Nachtrage (Auswahl) mit besonderer Berücksichtigung des Posener Landes*, bearb. v. H. Rister, H. M. Meyer, Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, Nr. 20, Marburg 1955.
- Schrifttum über Polen mit besonderer Berücksichtigung des Posener Landes 1954–1955 und Nachtrage (Auswahl)*, bearb. v. H. Rister, H. M. Meyer, Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, Nr. 33, Marburg 1958.
- Schrifttum über Polen mit besonderer Berücksichtigung des Posener Landes 1956–1958 und Nachtrage (Auswahl)*, Teil B: *Posener Land*, bearb. v. H. Rister, Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, Nr. 49, Marburg 1960.
- Schrifttum über Polen mit besonderer Berücksichtigung des Posener Landes 1959–1960 und Nachtrage (Auswahl)*, bearb. v. H. Rister, Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, Nr. 75, Marburg 1966.
- Schrifttum über das Posener Land 1961–1970 (Auswahl)*, Bd. 1–2, bearb. v. H. Rister, Marburg 1976–1977; Bd. 3: *Register*, bearb. v. A. Kannegiesser, Marburg 1979, Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, Nr. 103/II–III, Marburg 1976–1979.
- Wojciechowski M., *Przegląd publikacji historycznych z lat 1978–1985 dotyczących dziejów Pomorza, Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIX i XX w. (do 1945 r.)*, Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza, t. XI, 1978–1985 (1989), s. 162–176.

2. Czasopisma Zeitschriften

- Aus dem Posener Lande; od (seit) 1916 r. (J.) Aus dem Ostlande, Jg. 1–14; 1906–1919. Bromberg, Jg. 1–39, 1959–1997, Nr. 1–113.
- Bydgostiana 1963–1988, nr 1–10.
- Historische Monatsblätter für die Provinz Posen, od (seit) 1920 r. (J.) Historische Monatsblätter für Posen, Jg. 1–23, 1900–1922.
- Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt, Bd. 1–2, 1886–1888; od (seit) 1891 r. (J.) Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg, Bd. 3–10, 1891–1899.
- Kalendarz Bydgoski, R. I–XXX, 1968–1997.
- Kronika Bydgoska, t. I–XVII, 1967–1996.
- Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu, 1996, z. 1.
- Przegląd Bydgoski. Czasopismo Regionalne Naukowo–Literackie, R. 1–7, 1933–1996, od (seit) 1996 r. (J.) Przegląd Bydgoski. Humanistyczne Czasopismo Naukowe.
- Westpreußen-Jahrbuch, Bd. 1–47, 1950–1997.
- Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen, Jg. 1–30, 1885–1918.

3. Wydawnictwa źródłowe Quellenwerke

- Acta consularia civitatis Bidgostiensis. Księga bydgoskiej rady miejskiej 1671–1675*, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński, cz. 1, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 4, Bydgoszcz 1967; cz. 2, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 5, Bydgoszcz 1969.
- Czaplicka–Niedbalska M., *Nazwiska mieszkańców Bydgoszczy od II poł. XV w. do I poł. XVIII w.*, Bydgoszcz 1996.
- Documenta Ecclesias civitatis Bidgostiensis (Bromberg) concernentia*, hrsg. v. [E.] Becker, Berlin 1918.
- Firchau O., *Parochia Bidgostiensis. Werden und Wachsen von Bromberg und den umliegenden Dörfern im 17. und 18. Jahrhundert. Untersuchungen und Darstellungen nach den Kirchenbüchern der Kath. St.–Martini– und Nicolai–Kirche von Bromberg im östlichen Netzedistrikt. 2 Quellendband, 1 Teil: (libri copulatorum 1735–1772)*, Veröffentlichungen der Ostdeutschen Forschungsstelle im Lande Nordrhein–Westfalen, Reihe B, Nr. 12, Bad Salzuflen (Lippe) 1969; 2 Teil: (libri bapstisatorum 1706–1772), Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ostmitteleuropa im Lande Nordrhein–Westfalen, Reihe B, Nr. 27, Bad Salzuflen (Lippe) 1976.
- Inwentarz wójtostwa bydgoskiego z 1744 roku*, wyd. R. i Z. Guldon, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria C nr 10, Prace Komisji Historii, t. VII, Bydgoszcz 1970, s. 63–101.

- Inwentarze starostwa i wójtostwa bydgoskiego z lat 1753–1766*, wyd. R. Kabaciński, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 9, Warszawa–Poznań 1977.
- Kronika bernardynów bydgoskich*, wyd. K. Katak, Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, t. XXXIII, 1906 (Poznań 1907), s. 1–333.
- Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765*, wyd. Z. Guldon, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 2, Bydgoszcz 1966.
- Raport wojskowo–statystyczny departamentu bydgoskiego z 1813 r.*, wyd. M. Kallas, J. Wojciak, [w:] *Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej XIV–XIX w.*, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński, M. Kallas, J. Wojciak, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 8, Warszawa–Poznań 1974, s. 61–87.
- Rejestry ekonomiczne miasta Bydgoszczy z lat 1742–1761–1765*, wyd. R. Kabaciński, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 6, Bydgoszcz 1970.
- Statuty i przywileje cechów bydgoskich z lat 1434–1770*, wyd. T. Esman, Z. Guldon, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 1, Bydgoszcz 1963.
- Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku*, wyd. M. Kallas, J. Wojciak, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 7, Warszawa–Poznań 1972.

4. Ogólne opracowania dotyczące historii miasta Städtische Gesamtgeschichte

- Aus Brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für den Stadt– und Landkreis*, zusammengestellt v. G. Meinhardt, Wilhelmshaven 1973.
- Biażewski S., Kutta J., Romaniuk M., *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 1–3, Bydgoszcz 1994–1996
- Bydgoszcz. Historia, kultura, życie gospodarcze*, pr. zb., Gdynia 1959.
- Bydgoszcz — 650 lat praw miejskich*, pr. zb. pod red. M. Grzegorza i Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1996.
- Bydgoszcz wczoraj i dziś 1945–1980*, pr. zb. pod red. S. Michalskiego, Warszawa–Poznań 1988.
- Bydgoszcz w dobie powstania wielkopolskiego*, pr. zb. pod red. Z. Grota, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Popularnonaukowe nr 5, Bydgoszcz 1970.
- Bydgoszcz w latach 1920–1970. Materiały z sesji popularnonaukowej. Historia, literatura, oświata, sztuka, prawo*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Popularnonaukowe nr 6, Bydgoszcz 1972.
- Dzieje Bydgoszczy. Calendarium*, pr. zb. pod red. Z. Guldona, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Popularnonaukowe nr 3, Bydgoszcz 1968.
- Guldon Z., Kabaciński R., *Szkice z dziejów dawnej Bydgoszczy XVI–XVIII w.*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Popularnonaukowe nr 9, Bydgoszcz 1975.
- Historia Bydgoszczy. Tom I do roku 1920*, pod red. M. Biskupa, Warszawa–Poznań 1991.
- Kabaciński R., Kotowski W., Wojciak J., *Bydgoszcz — zarys dziejów*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Popularnonaukowe nr 12, Bydgoszcz 1980.
- Kowalkowski A., *Bydgoszcz dawna i dzisiejsza 1346–1946*, Bydgoszcz [1946].
- Kuhnast L., *Historische Nachrichten über die Stadt Bromberg. Von der Gründung der Stadt bis zur preußischen Besitznahme*, Bromberg–Berlin–Posen 1837.
- Mincer F., *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992.
- Pawłowski E., *Bydgoszcz w historycznym rozwoju od początków aż po dzień dzisiejszy*, Bydgoszcz 1937.
- Polkowski I., *Bydgoszcz. Kilka historycznych wspomnień o zamku i mieście*, Poznań 1871.
- Polska Bydgoszcz 1920–1930. Dziesięć lat pracy twórczej*, Bydgoszcz 1930.
- Schmidt E., *Aus Brombergs Vorzeit. Die Burg Bydgoszcz–Bromberg*, Bromberg [1902].
- 650 Jahre Bromberg*, hrsg. v. B. Jahning und G. Ohlhoff, Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens, Nr. 26, Munster 1995.

5. Historia budownictwa i przestrzeń miejska Baugeschichte und Stadtraum

- Bartoszyńska–Potemska A., *Dzieje i architektura kościoła i klasztoru Klarysek w Bydgoszczy*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria D nr 3, Prace Komisji Sztuki, t. I, Bydgoszcz 1965, s. 5–42.
- Bartowski K., *Mury obronne miasta Bydgoszczy*, Kronika Bydgoska, t. XIV, 1992 (Bydgoszcz 1993), s. 9–15.
- Chmarzyński G., *Fara bydgoska*, Arkona, R. 1, 1945–1946, nr 6–7, s. 5–6.
- Czajkowski E., *Synagoga w Bydgoszczy*, Kalendarz Bydgoski, R. XVII, 1984, s. 89–94.
- Jastrzębska–Puzowska I., *Hotel „Pod Orłem”*, Kronika Bydgoska, t. XIV, 1992 (Bydgoszcz 1993), s. 45–54.
- Kuczma R., *Zieleń w dawnej Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1995.
- Licznernski A., *Dorobek budowlany i architektoniczno–urbanistyczny miasta w latach 1920–1945*, [w:] *Bydgoszcz w latach 1920–1970. Materiały z sesji popularnonaukowej. Historia, literatura, oświata, sztuka, prawo*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Popularnonaukowe nr 6, Bydgoszcz 1972, s. 272–288.
- Licznernski A., *O starym ratuszu bydgoskim*, Kalendarz Bydgoski, R. IV, 1971, s. 134–138.
- Licznernski A., *Rozwój terytorialny Bydgoszczy*, Kronika Bydgoska, t. II, 1964–1965 (Bydgoszcz 1971), s. 7–16.
- Licznernski A., *Trudności budowy ul. Bernardyńskiej w latach 1855–1875*, Kalendarz Bydgoski, R. IX, 1976, s. 81–85.
- Łbik L., *Zamek w Bydgoszczy*, Komunikaty Archeologiczne, t. VI, Bydgoszcz 1994, s. 135–156.
- Malewski Z., *Topografia dawnej Bydgoszczy*, Przegląd Bydgoski, R. 1, 1933, z. 2, s. 14–23.
- Obremski M., *Wyspa Młyńska — mennica bydgoska*, Komunikaty Archeologiczne, t. VI, Bydgoszcz 1994, s. 105–110.
- Pastuszewski S., *Świątynia — wotum*, Bydgoszcz 1990.
- Posadzy W., *Bydgoszcz*, [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, R. VI, 1957, z. 2, s. 81–120.

Puzowska I., *Bydgoskie domy towarowe z początku XX w.*, Kronika Bydgoska, t. X, 1986–1988 (Bydgoszcz 1990), s. 199–204.

Rogalski B., *Architektura sakralna Bydgoszczy — dawniej i dziś*, Kronika Bydgoska, t. XII, 1990 (Bydgoszcz 1991), s. 51–77.

Rogalski B., *Przegląd współczesnej architektury publicznej i urbanistyki Bydgoszczy*, Kronika Bydgoska, t. XIV, 1992 (Bydgoszcz 1993), s. 151–175.

Schmidt E., *Der Stadtplan Brombergs um 1600. (Mit Karte)*, Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt, Bd. 2, 1888, s. 39–51.

Wiewióra M., *Ze studiów nad kościołem św. Idziego w Bydgoszczy*, Komunikaty Archeologiczne, t. VI, Bydgoszcz 1994, s. 71–103.

6. Historia społeczno–gospodarcza Sozial– und Wirtschaftsgeschichte

Balachowska M., *Bydgoszcz w latach siedemdziesiątych (życie społeczno–gospodarcze)*, Kronika Bydgoska, t. VII, 1976–1979 (Bydgoszcz 1986), s. 9–27.

Balachowska M., Gołębiewski J., *Rozwój gospodarczy i przestrzenny Bydgoszczy w latach 1945–1970*, Kronika Bydgoska, t. IV, 1968–1970 (Bydgoszcz 1974), s. 28–53.

Bartnicki J., *180 lat Zakładów Graficznych w Bydgoszczy na tle dziejów miasta Bydgoszczy 1806–1986*, Warszawa 1986.

Bartnicki J., *150 lat Zakładów Graficznych w Bydgoszczy na tle dziejów drukarstwa pomorskiego*, Bydgoszcz 1965.

Bartnicki J., *Zakłady Mięsne w Bydgoszczy 1890–1980*, Bydgoszcz 1980.

Baszyński Cz., *Handel w Bydgoszczy w latach 1851–1914*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria C nr 20, Prace Komisji Historii, t. XIII, Warszawa–Poznań 1978, s. 3–21.

Bydgoska gospodarka komunalna, pr. zb., Bydgoszcz 1996.

Chamot J., *Bydgoska Fabryka Kabli 1923–1973. Zarys historyczno–socjologiczny*, Bydgoszcz 1973.

400–lecie mennicy bydgoskiej 1594–1994 Referaty z sesji numizmatycznej 23 września 1994, Bydgoszcz 1994.

Dzieje Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego w Bydgoszczy 1851–1975, pr. zb. pod red. K. Wajdy, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Popularnonaukowe nr 10, Bydgoszcz 1976.

Garbe H., *Der Bromberger Kanal*, Bromberg 1874.

Gaswerk der Stadt Bromberg von 1860 bis 1910. Denkschrift zur Erinnerung an die Einführung der Gasbeleuchtung in Bromberg am 1. Oktober 1860, bearb. v. H. Metzger, Bromberg 1910.

Gruenauersche Buchdruckerei 1806–1906. Jahrhundertfeier Bromberg, den 5. Oktober 1906, Bromberg [1906].

Guldon Z., *Rozwój uprawnień handlowych Bydgoszczy w XVI–XVII w.*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria C nr 4, Prace Komisji Historii, t. III, Bydgoszcz 1966, s. 91–103.

Guldon Z., *Zaludnienie Bydgoszczy w XVI–XVIII wieku*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria C nr 3, Prace Komisji Historii, t. II, Bydgoszcz 1964, s. 99–126.

Gumowski M., *Mennica bydgoska*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R. 58, 1953, z. 2 (Toruń 1955).

Heinz H., *Geschichte der Bromberger Schutzengilde*, Bromberg 1853.

Herzberg I., *Geschichte der Juden in Bromberg*, Frankfurt am Main 1903.

Industrie und Gewerbe in Bromberg. Eine Darstellung der industriellen Entwicklung Brombergs vom technisch–wirtschaftlichen Standpunkte unter besonderer Berücksichtigung der letzten 50 Jahre. Festschrift zum 50–jährigen Bestehen des Technischen Vereins [...] zu Bromberg, Bromberg [1907].

Jastrzębski W., *Przeobrażenia ludnościowe i narodowościowe Bydgoszczy w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria C nr 4, Prace Komisji Historii, t. III, Bydgoszcz 1966, s. 135–150.

Jeleniewski M. K., *Bydgoskie wybory 1920–1939*, Bydgoszcz 1994.

Kabaciński R., *Udział Bydgoszczy w splawie wiślanym i pośrednictwie w handlu łądowym z Gdańskiem w latach 1588–1595 i 1660–1670*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria C nr 16, Prace Komisji Historii, t. XI, Warszawa–Poznań 1975, s. 143–175.

Keckowa A., *Wazelnia soli krakowskiej w Bydgoszczy (1579–1612)*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. XXXV, 1987, nr 2, s. 235–249.

Koch F., *Bromberg und seine Bürger im Jahre 1794*, Historische Monatsblätter für die Provinz Posen, Jg. 13, 1912, s. 81–89.

Kuras Z., Sienkiewicz K., *Ludność Bydgoszczy w latach 1920–1970. Cz. 1*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria C nr 26, Prace Komisji Historii, t. XV, Warszawa–Poznań 1985, s. 97–158.

Kutta J., *Prezydenci miasta Bydgoszczy 1920–1939*, Bydgoszcz 1991.

Kutta J., *Spółczesność Bydgoszczy w latach 1920–1939*, Kronika Bydgoska, cz. 1: t. XII, 1990 (Bydgoszcz 1991), s. 7–20; cz. 2: t. XIII, 1991 (Bydgoszcz 1993), s. 67–87; cz. 3: t. XIV, 1992 (Bydgoszcz 1993), s. 121–135.

Lesiewski W., *Rozwój społeczno–gospodarczy Bydgoszczy w latach 1971–1975*, Kronika Bydgoska, t. VI, 1974–1975 (Bydgoszcz 1982), s. 9–27.

Neuere Bauwerke und Bauten in Bromberg und Historischer Rückblick: Zur Geschichte des Netzedistrikts und des Bromberger Kanals. Festschrift zur 42. Abgeordneten–Versammlung des Verbandes Deutscher Architekten– und Ingenieurvereine, Bromberg 21.–24. August 1913, Bromberg [1913].

50 lat Zakładów Radiowych „Eltra” w Bydgoszczy, pr. zb., Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Popularnonaukowe nr 7, Bydgoszcz 1973.

Rochnowski H., *Przemysł bydgoski w latach 1945–1980*, Pomorze Nadwiślańskie, cz. 1: nr 8, Toruń 1994, s. 5–44; cz. 2: nr 9, Toruń 1994, s. 68–115.

Romaniuk M., *Burmistrzowie miasta Bydgoszczy 1815–1919*, Kronika Bydgoska, t. XI, 1989 (Bydgoszcz 1991), s. 279–291.

70 lat komunikacji miejskiej miasta Bydgoszczy 1888–1958, oprac. H. Kaczmarczyk, Bydgoszcz 1958.

Sławińska K., *Przemysł budowlany w Bydgoszczy i okolicy w latach 1871–1914*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria C nr 10, Prace Komisji Historii, t. VII, Bydgoszcz 1970, s. 135–148.

Sławińska K., *Przemysł drzewny w Bydgoszczy i okolicy w latach 1871–1914*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria C nr 9, Prace Komisji Historii, t. VI, Bydgoszcz 1969, s. 95–118.

125 lat gazowni w służbie społeczeństwa miasta Bydgoszczy 1860–1985, [Bydgoszcz 1985].

Winid W., *Kanał Bydgoski*, Warszawa 1928.

7. Historia sztuki, kultury i kościoła Kunst– Kultur– Kirchengeschichte

Alabrudzińska E., *Kolegium jezuickie w Bydgoszczy w XVII–XVIII w.*, Kronika Bydgoska, t. XI, 1989 (Bydgoszcz 1990), s. 179–193.

Alabrudzińska E., *Mniejszości wyznaniowe w Bydgoszczy w latach 1920–1939*, Toruń 1995.

Borucki K., *Pomniki w Bydgoszczy zniszczone przez okupanta w latach 1939–1945*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria D nr 3, Prace Komisji Sztuki, t. I, Bydgoszcz 1965, s. 43–51.

Borucki K., *Tablice pamiątkowe Bydgoszczy*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria D nr 2, Bydgoszcz 1963.

Fechner J., *Geschichte des evangelischen Kirchspiels Bromberg*, Bromberg 1887.

Festschrift zur Weihe des Bismarckturms in Bromberg, Bromberg am 25. Mai 1913, Bromberg [1913].

Formanowicz J., *Historia Teatru Miejskiego w Bydgoszczy w latach 1920–1939*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria C nr 19, Warszawa–Poznań–Toruń 1978.

Guzek M., *Początki bydgoskich kin (1908–1914)*, Kronika Bydgoska, t. XV, 1993 (Bydgoszcz 1994), s. 73–84.

Janiszewska–Mincer B., *Z dziejów bractwa kurkowego (strzeleckiego) w Bydgoszczy*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu, cz. 1: *Okres staropolski*: Historia, t. III–IV, Opole 1963, s. 49–73; cz. 2: *Lata 1772–1939*, Historia, t. V, Opole 1966, s. 3–39.

Kantak K., *Die Geschichte des Bernhardiner–Klosters zu Bromberg*, Posen 1909.

Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. XI: *Dawne województwo bydgoskie*, pod red. T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego, z. 3: *Bydgoszcz i okolice*, oprac. T. Chrzanowski i M. Kornecki, Warszawa 1977, s. 1–32.

Knop Z., *Parafie bydgoskie*, Bydgoszcz 1996.

Kohte J., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, Bd. IV: *Die Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Bromberg*, Berlin 1897, s. 1–15.

Kotowski W., *Dzieje kościoła i parafii św. Trójcy w Bydgoszczy*, Studia Gnesnensia, cz. 1: t. VII, 1982–1983, s. 129–176; cz. 2: t. VIII, 1984–1985, s. 39–65.

Kultura bydgoska 1945–1984, pod red. K. Kwaśniewskiej, Bydgoszcz 1984.

Markowski D., *Przyczynek do badań nad obrazem „Madonna z różą” z kościoła farnego w Bydgoszczy*, Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu, z. 1, Bydgoszcz 1996, s. 44–51.

Meyer M., *Die Sakularisation der Klöster im Regierungsbezirk Bromberg*, Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen, Jg. 15, 1900, s. 161–202.

Minde–Pouet G., *Neue Kunstwerke in Bromberg*, Aus dem Posener Lande, Jg. 6, 1911, s. 69–75.

Pastuszewski S., *Pierwsze świątynie ewangelickie*, Kalendarz Bydgoski, R. XXV, 1992, s. 196–200.

Sroka Z., *Z dziejów parafii i kościoła św. Wincentego a Paulo w Bydgoszczy (1924–1975)*, Nasza Przyszłość, t. 53, Kraków 1980, s. 133–272.

Winter P., Derenda J., *Bydgoska „Łuczniczka” i jej kopie*, Biblioteka Bydgoska, z. 2, Bydgoszcz 1996.

8. Historia prawa i administracji Rechts– und Verwaltungsgeschichte

Berger I., *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Bromberg 1815–1847*, Studien zur Geschichte Preussens, Bd. 10, Köln–Berlin 1966.

Gey T., *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Bromberg 1871–1920*, Studien zur Geschichte Preussens, Bd. 27, Köln–Berlin 1976.

Guldon Z., *Walka pospólstwa bydgoskiego o udział w rządach miasta w drugiej połowie XVI wieku*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria C nr 5, Prace Komisji Historii, t. IV, Bydgoszcz 1967, s. 109–120.

Guttmann W., *Die Einnahme Brombergs durch die Polen 1794*, Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg, Bd. 3, 1891, s. 66–77.

Holsche A. C., *Der Netzedistrikt. Ein Beitrag zur Lander– und Völkerkunde mit statistischen Nachrichten*, Königsberg 1793.

Kotze O., *Die Baupolizei in der Regierungs–Hauptstadt Bromberg*, Bromberg 1906.

Meisner J., *Gerichtsverfassung und Rechtspflege im Netze–Distrikt unter Friedrich dem Großen*, Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen, Jg. 7, 1892, s. 263–336.

Provinz (Großherzogtum) Posen, bearb. v. D. Stuttgart, Grundriß zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1815–1945, Reihe A: *Preußen*, Bd. 2, Teil I, Marburg 1975.

Rehfeld K. H., *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Bromberg 1848–1871*, Studien zur Geschichte Preussens, Bd. 11, Köln–Berlin 1968.

9. Kartografia i ikonografia Kartographie und Ikonographie

Bromberg in alten Ansichtskarten, hrsg. v. G. Ohlhoff, W. Samel, Frankfurt am Main 1979.

Bydgoskie świątynie na dawnych widokówkach z kolekcji Wojciecha Banacha, Bydgoszcz 1997.

Bydgoszcz 1897–1920. Z kolekcji widokówek Wojciecha Banacha, Bydgoszcz [1995].

Bydgoszcz 1900–1918. Z kolekcji widokówek Wojciecha Banacha, Bydgoszcz 1996.

Czajkowska R., Dmochowska M., *Bydgostiana kartograficzne w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy. Katalog*, Bydgoszcz 1980.

Die Plankammer der Regierung Bromberg. Spezialinventar 1772 bis 1912, bearb. v. W. Bliss, Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 16, Köln–Wien 1978.

Frycz J., *Plany i ikonografia miasta Bydgoszczy*, Biuletyn Historii Sztuki, R. XVIII, 1956, nr 4, s. 507–508.

Hojka Z., *Bydgoszcz na starej fotografii*, cz. 1–3, Bydgoszcz 1992–1994.

Mietz A., *Polskie zbiory źródeł kartograficznych do studiów nad rozwojem i dziejami Bydgoszczy z lat 1772–1806*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria C nr 22, Prace Komisji Historii, t. XIV, Warszawa–Poznań 1980, s. 109–150.

Nowak Z., Tomczak A., *Rękopiśmienne plany dawnych miast Rzeczypospolitej w zbiorach Biblioteki Królewskiej w Kopenhadze*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. XVI, 1971, z. 2–3, s. 225–232.

Tomkiewicz W., *Weduty polskie z albumu J. R. Storna*, Rocznik Historii Sztuki, t. III, 1962, s. 262–288.

Widoki Bydgoszczy, oprac. B. Chojnacka, Bydgoszcz 1996.

Zyglewski Z., *Dwa najstarsze plany Bydgoszczy z roku 1657*, Kronika Bydgoska, t. XVI, 1994 (Bydgoszcz 1995), s. 120–130.

OPIS PLANÓW I REPRODUKCJI

1. Plan katastralny miasta Bydgoszczy z ok. 1875 r., skala 1 : 2500

Powstały na podstawie planu: Uebersichtsplan der Gemarkung Stadt Bromberg, Blatt 1–6, skala 1 : 2500, niedatowany, z późniejszym dopiskiem rewizyjnym mierniczego pruskiego Louisa Heymera potwierdzającym zgodność planu sprawdzoną w terenie w latach 1876–1877 (Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, sygn. C IV 463), oraz z niewielkimi uzupełnieniami, głównie w stosunku do budynków użyteczności publicznej, z planów: Uebersichtsplan der Gemarkung Stadt Bromberg, skala 1 : 5000, niedatowany, z analogicznym dopiskiem rewizyjnym L. Heymera (Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, sygn. C IV 461), i Plan der Stadt Bromberg 1876, skala 1 : 5000, wykonany przez P. B. Jaekela (Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, sygn. C IV 634).

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, sygn. C IV 463, 461, 634.

Opracowanie historyczne: Emanuel Okoń i Janusz Tandecki; opracowanie i wykonanie kartograficzne: Zenon Kozieł przy współpracy Elżbiety Grzelak, Anny Jaworskiej.

2. Bydgoszcz. Rozwój przestrzenny miasta XIII–XX w., skala 1 : 3300 i 1 : 50 000

Opracowanie historyczne: Emanuel Okoń i Janusz Tandecki; opracowanie kartograficzne: Zenon Kozieł.

3. Bydgoszcz. Okolice miasta z lat 1796–1802

Fragment Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch-Litthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict aufgenommen unter Leitung des Königl. Preuss. Staats Ministers Frey Herrn von Schroetter in den Jahren von 1796 bis 1802. Jack Scripsit et Sculptit. Skala: 1 : 50 000.

Staatsbibliothek zu Berlin — Stiftung Preußischer Kulturbesitz, sygn. N 8° N 9798.

4. Bydgoszcz. Okolice miasta w 1876 r.

Fragment mapy topograficznej, arkusze: „Bromberg” i „Ossowitz”. Druk, papier na płótnie. Pomiar (1876) i wydanie (1878) Königliche Preußischen Landesaufnahme. Wydanie późniejsze z ok. 1901 r. z pojedynczymi uzupełnieniami arkuszy z lat 1900 („Bromberg”) i 1899 („Ossowitz”). Skala: 1 : 25 000.

Instytut Geografii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, sygn. IV 12452–12453.

5. Panorama Bydgoszczy wraz z planem miasta z 1657 r.

Miedzioryt, papier, wymiary całkowite razem z panoramą Pułtusa 29,5 × 38,6 cm; samej Bydgoszczy 16,5 × 38,6 cm. Skala planu: ok. 1 : 18 000; orientacja planu: południe. W kartuszu literowa legenda najważniejszych budowli miejskich.

Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, nr inw. MOB H–1725.

Autor: Eryk Jönson Dahlbergh (1625–1703), inżynier i oficer szwedzki.

Tytuł: *Situs Oppidi Brombergae ubi S. R. M. Sveciae, decreta in Daniam expeditione Copias suas Congregavit d. 23 Junij A. 1657.*

Oryginał stanowił ilustrację dzieła S. Pufendorfa *De rebus a Carolo Gustavo Sveciae Rege gestis commentariorum libri septem elegantissimis tabulis aeneis exornati cum triplici indice*, Norimbergae 1696, ryc. nr 55, i jego późniejszych przekładów, m.in. niemieckiego z 1697 r.

Reprodukcje: wielokrotnie publikowany w części lub w całości, m.in.: E. Schmidt, *Historische Einleitung*, [w:] *Industrie und Gewerbe in Bromberg. Eine Darstellung der industriellen Entwicklung Brombergs vom technisch-wirtschaftlichen Standpunkte unter besonderer Berücksichtigung der letzten 50 Jahre. Festschrift zum 50-jährigen Bestehen des Technischen Vereins [...]* zu Bromberg, Bromberg [1907], s. 1; Przegląd Bydgoski, R. 1, 1933, z. 2, s. 2; W. Rzeźniacki, *Bydgoszcz i powiaty: bydgoski, szubiński i wyrzyski. Mała encyklopedia turystyczna*, Bydgoszcz [1938], s. 243; J. Frycz, *Plany i ikonografia miasta Bydgoszczy*, Biuletyn Historii Sztuki, R. XVIII, 1956, nr 4, s. 507; W. Posadzy, *Bydgoszcz*, [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, R. VI, 1957, z. 2, s. 88; S. Herbst, *Dzieje miast polskich od końca XV wieku do początku XVIII wieku*, [w:] *Miasta polskie w tysiącleciu*, pr. zb., t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 61; B. Heyduk, *Dahlbergh w Polsce. Dziennik i ryciny szwedzkie z dziejów „potopu” 1656–1657*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 136; *Widoki Bydgoszczy*, oprac. B. Chojnacka, Bydgoszcz 1996, s. 31.

6. Plan miasta Bydgoszczy z 1774 r.

Rysunek kolorowany, papier na płótnie, wymiary arkusza: 43,7 × 67,6 cm. Skala: „320 Fuss Rhein[andisch]”, podziałka liniowa 3[2]0 stóp reńskich = 12,05 cm (1 : 1000); orientacja: północ. Legenda dotyczy stanu zabudowy. Zdjęcie z kopii (rysunek kolorowany, papier na płótnie; wymiary arkusza: 44,4 × 68,0 cm; planu: 43,5 × 66,7 cm) wykonanej zapewne w I połowie XIX w.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Kartografia bydgoskie, sygn. 1; kopia — sygn. 2.

Autor: P. J. Greth, być może identyczny z Paulem Johannem Grethem, mierniczym i budowniczym pruskim, autorem m.in. projektu wzniesionego w latach 1784–1787 ewangelickiego zboru parafialnego w Bydgoszczy, rozebranego w 1903 r.

Tytuł: *Plan von der Stadt Bromberg.*

Reprodukcje: W. Posadzy, op.cit., s. 91; Z. Guldon, R. Kabaciński, *Szkice z dziejów dawnej Bydgoszczy XVI–XVIII w.*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Popularnonaukowe nr 9, Bydgoszcz 1975, załącznik (przerys planu); A. Mietz, *Polskie zbiory źródeł kartograficznych do studiów nad rozwojem i dziejami Bydgoszczy z lat 1772–1806*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria C nr 22, Prace Komisji Historii, t. 14, Warszawa-Poznań 1980, s. 126; *Widoki Bydgoszczy...*, s. 27.

7. Plan miasta Bydgoszczy z 1789 r.

Światłokopia kolorowana, papier na kartonie, wymiary arkusza: 43,7 × 60,7 cm; planu: 42,0 × 59,0 cm. Skala: „60 Rheinlaender decimal Ruthen”, podziałka liniowa 50 prętów reńskich = 9,3 cm (ok. 1 : 2000); orientacja planu: południe. Kopia wykonana w 1936 r. przez rysownika Zygmunta Myszkorowskiego z Bydgoszczy; oryginał zaginął.

Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, nr inw. MOB H/A–911

Autor: Steermann, mierniczy pruski.

Tytuł: *Plan von der Stadt Bromberg gezeichnet in Monat Juny 1789 von Steermann.*

Reprodukcje: W. Posadzy, op.cit., s. 92.

8. Plan miasta i okolic Bydgoszczy z 1800 r.

Miedzioryt, papier na kartonie, wymiary planu: 48,6 × 68,7 cm. Skala: „Ein halber Zoll Rheinlandisch zu 100 Schritt angenommen”, podziałka liniowa [100 prętów reńskich] = 6,5 cm (ok. 1 : 5800); orientacja planu: południe. W górnym kartuszu krótki zarys historii miasta, w dolnym aktualne dane topograficzno-demograficzne dotyczące zabudowy i zaludnienia Bydgoszczy wraz z przedmiesciami oraz legenda przyjętych oznaczeń, m.in. wykaz ulic i głównych budowli.

Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, nr inw. MOB H–1726.

Autor: porucznik von Lindner z Bydgoszczy, zapewne oficer pruski miejscowego garnizonu (pomiar i rysunek); Ludwig Schmidt (miedzioryt), sztycharz map z Berlina.

Tytuł: *Specieller Plan Der Königl. Preuss. an der Brahe-Flus liegenden Handlungs und Haupt-Stadt Bromberg im Netzdistrict, nebst ihrer umliegenden Gegend, im Jahr 1800. Mit der Busole nach Schritte aufgenommen und gezeichnet durch den Lieutenant von Lindner.*

Reprodukcje: Cz. Frankiewicz, *Dzieje miast Rzeczypospolitej Polskiej. Polska w słowie i obrazach*, t. IV: *Dzieje Torunia, Bydgoszczy i miast okolicznych*, Poznań 1930, s. 71; J. Frycz, op.cit., s. 507; W. Posadzy, op.cit., s. 94; A. Mietz, op.cit., s. 127; *Widoki Bydgoszczy...*, s. 28.

9. Plan miasta Bydgoszczy z 1816 r.

Rysunek kolorowany, papier na kartonie, wymiary arkusza (dwie części): 77,8 × 111,0 cm; planu: 72,0–73,0 × 107,5 cm. Skala: „80 Ruthen Rheinlandisch derer 25 auf einen Decimal Zoll gehen”, podziałka liniowa 70 prętów reńskich = 10,5 cm (1 : 2500); orientacja: północ.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Kartografia bydgoskie, sygn. 5.

Autor: Neumann, mierniczy pruski.

Tytuł: *Plan von der Stadt Bromberg aufgenommen und gezeichnet im Jahr 1816 durch Neumann Reg[erungs] Cond[ucteur].*

Reprodukcje: nie publikowany.

10. Panorama Bydgoszczy z 1830 r. od strony południowo-wschodniej

Litografia kolorowana, papier na kartonie; wymiary rysunku: 32,4 × 45,5 cm.

Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, nr inw. MOB H–1453.

Autor: J. C. Cederholm (rysunek); L. Sachse z Berlina (litografia), litograf, właściciel, a następnie współwłaściciel berlińskiego zakładu litograficznego czynnego około 1830 r.; wydał H. L. Muller, właściciel księgarni w Bydgoszczy, wydawca ukazującego się w latach 1832–1835 pierwszego tygodnika bydgoskiego: „Sonntagsblatt für Stadt und Land nebst Bromberger Allgemeiner Anzeiger”.

Tytuł: *Bromberg von der Morgenseite.*

Reprodukcje: K. Fiedler, J. Mozolewski, *Bydgoszcz. Przewodnik krajoznawczy*, Bydgoszcz 1929, s. 60; Cz. Frankiewicz, op.cit., s. 73; S. Kalembka, *Pod jarzmem pruskim 1815–1920*, [w:] *Dzieje Bydgoszczy. Calendarium*, pr. zb. pod red. Z. Guldon, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Popularnonaukowe nr 3, Bydgoszcz 1968, s. 71; Kronika Bydgoska, t. 11, 1989 (Bydgoszcz 1991), s. 4; R. Kuczma, *Zieleń w dawnej Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1995, s. 17.

11. Plan miasta Bydgoszczy z 1834 r.

Rysunek kolorowany, papier na kartonie; wymiary arkusza (dwie części): 68,0 × 120,0 cm; planu: 64,0 × 116,0 cm. Skala: „100 Ruthen Rheinlandisch deren 25 auf einen Decimal Zoll gehen”, podziałka liniowa 100 prętów reńskich = 15,05 cm (1 : 2500); orientacja: północ. Legenda literowa dotyczy najważniejszych budowli miejskich.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Kartografia bydgoskie, sygn. 6.

Autor: Breitherr, mierniczy pruski (przerys i aktualizacja planu Neumanna).

Tytuł: *Plan von der Stadt Bromberg. Aufgenommen und gezeichnet im Jahr 1816 durch Neumann. Copirt und die Veränderungen nachgetragen im Jah[r] 1834, durch Breitherr.*

Reprodukcje: nie publikowany.

12. Tableau z panoramą Bydgoszczy oraz widokami wybranych miejsc i budowli z lat ok. 1848–1853

Litografia barwna, papier na płótnie; wymiary: 44,0 × 56,0 cm.

Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, nr inw. MOB H/A–687.

Autor: Julius Greth, malarz, grafik i litograf, również autor prac o tematyce gdańskiej; druk: wydawnictwo braci Delius z Berlina.

Tytuł: *Bromberg gezeichnet, [lithographirt u. herausgegeben von Julius Greth.*

Reprodukcje: *Widoki Bydgoszczy...*, s. 36–37; kilkakrotnie wcześniej tylko wybrane fragmenty.

13. Plan miasta i okolic Bydgoszczy z 1854 r.

Litografia, papier, wymiary arkusza: 31,0 × 37,5 cm, planu: 24,5 × 31,8 cm. Skala: 1 : 10 000, podziałka liniowa 210° pruskich = 7,8 cm; orientacja: północ.

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, sygn. C I 360.

Autor: porucznik Gustav Adolf Richard(?) von Arnim, oficer pruski stacjonujący w latach ok. 1848–1858 w Bydgoszczy, m.in. w 9 kompanii batalionu fizylierów 14 pułku piechoty, pełniący także okresowo funkcję adiutanta dowódcy 2 batalionu 14 pułku obrony krajowej, jednostek wchodzących w skład miejscowego garnizonu; Hermann Kuhn (litografia i druk), litograf i właściciel zakładu litograficznego działający w latach ok. 1849–1862 w Bydgoszczy; wydał Moritz Aronsohn, właściciel księgarni w Bydgoszczy, wydawca pierwszych bydgoskich ksiąg adresowych.

Tytuł: *Plan von Bromberg und Umgegend.* Pośrodku u dołu, poza planem: „Gefertigt von v. Arnim im Juni 1854”.

Pierwotnie stanowiąca dodatek do wydawnictwa: *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger für Bromberg auf das Jahr 1855. Nebst geschichtlichen und statistischen Nachrichten über die Stadt Bromberg. Mit einem lithographirten Plane von Bromberg und Umgegend*, hrsg. M. Aronsohn, Bromberg 1855, oraz prawdopodobnie *Grund-Gesetz des Verschönerungs-Vereins zu Bromberg*, Bromberg 1855.

Reprodukcje: *Widoki Bydgoszczy...*, s. 29.

14. Panorama Bydgoszczy z 1854 r. od strony południowo-wschodniej

Litografia, papier na kartonie, wymiary rysunku: 45,0 × 76,5 cm.

Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, nr inw. MOB H–1804.

Autor: H. Triest, nauczyciel rysunku i malarz z Bydgoszczy (rysunek); Adolf Gunther z Berlina (litografia), litograf, wyróżniony na wystawie Akademii Berlińskiej w 1844 r.; A. Hölzer z Berlina (wydanie i druk).

Tytuł: *Bromberg von der Süd-Ost-Seite gesehen 1854.*

Reprodukcje: *Widoki Bydgoszczy...*, s. 34.

15. Plan miasta i okolic Bydgoszczy z 1861 r.

Litografia kolorowana, papier na tekturze, wymiary arkusza: 61,0 × 74,0 cm, planu: 51,0 × 64,0 cm. Skala: 1 : 5000, podziałka liniowa 150° pruskich = 11,15 cm; orientacja: północ.

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, sygn. C III 459.

Autor: Alfred Urban.

Tytuł: *Situationsplan von Bromberg und Umgegend, gezeichnet und vollständig im Jahre 1861 durch Alfred Urban.*

Reprodukcje: nie publikowany.

16. Panorama Bydgoszczy z 1860 r. od strony południowej

Staloryt, papier na płótnie, wymiary rysunku: 24,0 × 45,5 cm.

Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, nr inw. MOB H–1451.

Autor: Carl Wolff, nauczyciel rysunku i malarz portretowy z Bydgoszczy (rysunek); August Weger, stalorytnik (staloryt i druk), ur. 28 VII 1823 r. w Norymberdze, w 1840 r. założył i prowadził zakład graficzny w Lipsku, gdzie zm. 27 V 1892 r.

Tytuł: *Bromberg im Jahre 1860.*

Reprodukcje: E. Wolff, *Historischer Führer durch Bromberg und Umgegend*, Bromberg 1914, s. 51; J. Wojciak, *Pod pruskim zaborem (1815–1920)*, [w:] R. Kabaciński, W. Kotowski, J. Wojciak, *Bydgoszcz — zarys dziejów*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Popularnonaukowe nr 12, Bydgoszcz 1980, s. 94; *Historia Bydgoszczy. Tom I: do roku 1920*, pod red. M. Biskupa, Warszawa–Poznań 1991, il. 77; Z. Hojka, *Bydgoszcz na starej fotografii, cz. 1*, Bydgoszcz 1992 (wewnętrzna strona okładki).

17. Plan miasta Bydgoszczy z 1876 r.

Litografia kolorowana, papier, wymiary: 65,0 × 80,5 cm. Skala: 1 : 5000, podziałka liniowa 10 cm = 500 m; orientacja: północ.

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, sygn. C IV 634.

Autor: Paul Berthold Jaekel, malarz, grafik i litograf czynny w Bydgoszczy w latach 1857–1913, zarazem właściciel zakładu litograficznego przejętego w 1863 r. po Hermannie Kuhnie oraz działającej w latach 1874–1904 niewielkiej drukarni w Bydgoszczy, wykupionej następnie przez inną miejscową drukarnię Augusta Dittmanna.

Tytuł: *Plan der Stadt Bromberg 1876.*

Reprodukcje: nie publikowany.

18. Plan miasta Bydgoszczy z przedmieściami z ok. 1915 r.

Druk barwny, papier, wymiary arkusza: 47,5 × 67,0 cm, planu: 44,0 × 65,0 cm. Skala: 1 : 10 000, podziałka liniowa 5 cm = 500 m; orientacja: północ. Legenda dotyczy granic miasta i przedmieść, linii tramwajowych, projektowanych ulic oraz lasów i terenów zielonych. Na odwrocie wykaz ulic i spis budynków publicznych.

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, sygn. C III 430.

Autor: August Dittmann (1833–1915) — druk i wydanie, właściciel drukarni, czynny w Bydgoszczy od roku 1869, gdzie początkowo założył niewielką intro-ligatorknię, a następnie otworzył również sklep papirniczy, w 1875 r. zaś uruchomił działającą do 1939 r. drukarnię, przejętą po jego śmierci przez synów Hermanna i Emila, drukującą w okresie międzywojennym m.in. najpoczytniejszą gazetę niemiecką w Polsce: „Deutsche Rundschau in Polen”.

Tytuł: *Plan der Stadt Bromberg mit Vororten.*

Reprodukcje: nie publikowany.

19. Plan miasta Bydgoszczy z 1939 r.

Druk barwny, papier, wymiary arkusza: 45,0 × 68,5 cm, planu: 40,0 × 66,0 cm. Skala: 1 : 25 000, podziałka liniowa 4 cm = 1000 m; mapa poboczna Śródmieścia: skala 1 : 10 000, podziałka liniowa 5 cm = 500 m; orientacja: północ. Na odwrocie spis ulic i wykaz ważniejszych obiektów oznaczonych na planie.

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, sygn. C III 1060.

Autor: Alfons Sułkowski, urzędnik miejski w Bydgoszczy (rysunek); Zakłady Graficzne Instytutu Wydawniczego „Biblioteka Polska” w Bydgoszczy (druk), najstarsza nieprzerwanie działająca drukarnia w mieście założona w 1806 roku przez przybyłego z Torunia Andreasa Friedricha Gruenauera, w kwietniu 1920 r. wykupiona przez Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska” S.A. i przemianowana, obecnie Zakłady Graficzne im. Komisji Edukacji Narodowej S.A.; wydał Związek Popierania Turystyki w Bydgoszczy.

Tytuł: *Plan miasta Bydgoszczy.*

Reprodukcje: R. Czajkowska, M. Dmochowska, *Bydgosztiana kartograficzne w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy. Katalog*, Bydgoszcz 1980, s. [35].

20. Bydgoszcz. Plan miasta z 1997 r., skala 1 : 20 000

21. Bydgoszcz z „lotu ptaka”. 1997 r.

Autor fotografii: Wiesław Stępień. Ze zbiorów Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Łodzi.

Ilustracja na obwolucie i stronie tytułowej:

Panorama Bydgoszczy z 1860 r. od strony południowej

Litografia barwna, karton, wymiary rysunku: 8,2 × 18,0 cm. Powstała w latach 1860–1862, wzorowana na panoramie miasta wykonanej przez C. Wolffa (rysunek) i stalorycie A. Wegera z 1860 r.

Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, nr inw. MOB H–1456.

Autor: Hermann Kuhn (litografia), litograf i właściciel zakładu litograficznego działającego w Bydgoszczy w latach ok. 1849–1862, przejętego następnie przez P. B. Jaekela; F. Fischersche (wydanie i druk), księgarnia i czynna w latach 1845–1883 drukarnia bydgoska założona przez radcę miejskiego oraz wydawcę lokalnej gazety „Bromberger Wochenblatt” Friedricha Fischera, przejęta po jego śmierci przez syna, a następnie wykupiona przez drukarnię Gruenauera.

Tytuł: *Bromberg.*

Reprodukcje: W. Posadzy, op.cit., s. 106.

BESCHREIBUNG DER PLÄNE UND REPRODUKTIONEN

1. Katasterplan der Stadt Bromberg um 1875, Maßstab 1:2500

Entstanden auf der Grundlage des Plans: Uebersichtsplan der Gemarkung Stadt Bromberg, Blatt 1–6, Maßstab 1:2500, nicht datiert, mit einem späteren Revisionsvermerk des preußischen Vermessungsbeamten Louis Heymer, der die Übereinstimmung des Plans mit dem tatsächlichen Zustand im Terrain in den Jahren 1876–1877 prüfte; aus den Sammlungen der Woiwodschafts- und Stadtbibliothek in Bromberg (Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy), Signatur C IV 463, und mit kleinen Ergänzungen, hauptsächlich in Bezug auf öffentliche Bauten, aus den Planen: Uebersichtsplan der Gemarkung Stadt Bromberg, Maßstab 1:5000, nicht datiert, mit einem ähnlichen Revisionsvermerk von L. Heymer, ebenfalls aus den Sammlungen der Woiwodschafts- und Stadtbibliothek in Bromberg, Signatur C IV 461, und: Plan der Stadt Bromberg 1876, Maßstab 1:5000, ausgeführt von P. B. Jaekel, aufbewahrt ebenfalls in den Sammlungen der Woiwodschafts- und Stadtbibliothek in Bromberg, Signatur C IV 634.

Woiwodschafts- und Stadtbibliothek in Bromberg (Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy), Signatur C IV 463, 461, 634.

Historische Bearbeitung: Emanuel Okoń und Janusz Tandecki; kartographische Bearbeitung und Ausfertigung: Zenon Koziel in Zusammenarbeit mit Elżbieta Grzelak, Anna Jaworska.

2. Bromberg. Die räumliche Entwicklung der Stadt vom 13. bis zum 20. Jh., Maßstab 1:3300 und 1:50 000

Historische Bearbeitung: Emanuel Okoń und Janusz Tandecki; kartographische Bearbeitung: Zenon Koziel.

3. Bromberg. Umgebung der Stadt in den Jahren 1796–1802

Ausschnitt aus der Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict aufgenommen unter Leitung des Königl. Preuss. Staats Ministers Frey Herrn von Schroetter in den Jahren von 1796 bis 1802. Jack Scripsit et Sculpit Maßstab 1:50 000

Staatsbibliothek zu Berlin — Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Signatur N 8° N 9798

4. Bromberg. Umgebung der Stadt in dem Jahre 1876

Ausschnitt aus der topographischen Karte; Die Bögen: „Bromberg“ und „Ossowitz“. Druck, Papier auf Leinen. Vermessung (1876) und Herausgabe (1878) von der Königlichen Preußischen Landesaufnahme. Die spätere Veröffentlichung um 1901 mit den einzelnen Nachträgen auf den Bögen „Bromberg“ (1900) und „Ossowitz“ (1899). Maßstab 1:25 000.

Geographisches Institut der Nicolaus-Copernicus-Universität in Thorn (Institut Geografii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu), Signatur IV 12452–12453.

5. Panorama von Bromberg mit einem Stadtplan aus dem Jahre 1657

Kupferstich, Papier, Gesamtausmaße zusammen mit Panorama von Putusk 29,5 × 38,6 cm; Bromberg allein 16,5 × 38,6 cm. Maßstab des Plans: etwa 1:18 000; Orientierung des Plans nach Süden. In der Kartusche eine Buchstabenlegende, die sich auf die wichtigsten Bauten der Stadt bezieht.

Leon-Wyczółkowski-Bezirksmuseum in Bromberg (Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy), Inv. Nr. MOB H–1725.

Autor: Eryk Jönson Dahlbergh (1625–1703), ein schwedischer Ingenieur und Offizier.

Titel: *Situs Oppidi Brombergae ubi S. R. M. Sveciae, decreta in Daniam expeditione Copias suas Congregavit d. 23 Junij A. 1657.*

Das Original war eine Illustration zu dem Werk von S. Pufendorf *De rebus a Carolo Gustavo Sveciae Rege gestis commentariorum libri septem elegantissimis tabulis aeneis exornati cum triplici indice*, Norimbergae 1696, Abb. Nr. 55, und zu seinen späteren Übersetzungen, u.a. der deutschen aus dem Jahre 1697.

Reproduktionen: mehrmals teilweise oder als Ganzes wiedergegeben, u.a. in: E. Schmidt, *Historische Einleitung*, [in:] *Industrie und Gewerbe in Bromberg. Eine Darstellung der industriellen Entwicklung Brombergs vom technisch-wirtschaftlichen Standpunkte unter besonderer Berücksichtigung der letzten 50 Jahre. Festschrift zum 50-jährigen Bestehen des Technischen Vereins [...] zu Bromberg*, Bromberg [1907], S. 1; *Przegląd Bydgoski*, Jg. 1, 1933, H. 2, S. 2; W. Rzeźniacki, *Bydgoszcz i powiaty: bydgoski, szubiński i wyrzyski. Mała encyklopedia turystyczna* [Bromberg und die Kreise Bromberg, Schubin und Wirsitz. Kleine Enzyklopädie des Fremdenverkehrs], Bydgoszcz [1938], S. 243; J. Frycz, *Plany i ikonografia miasta Bydgoszczy* [Karten und Ikonographie der Stadt Bromberg], Biuletyn Historii Sztuki, Jg. XVIII, 1956, Nr. 4, S. 507; W. Posadzy, *Bydgoszcz* [Bromberg], [in:] *Studia z historii budowy miast polskich* [Studien aus der Baugeschichte polnischer Städte], Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, Jg. VI, 1957, H. 2, S. 88; S. Herbst, *Dzieje miast polskich od końca XV wieku do początku XVIII wieku* [Geschichte der polnischen Städte vom Ende des 15. Jhs. bis zum Beginn des 18. Jhs.], [in:] *Miasta polskie w tysiącleciu* [Polnische Städte zur Jahrtausendfeier], Sammelwerk, Bd. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, S. 61; B. Heyduk, *Dahlbergh w Polsce. Dziennik i ryciny szwedzkie z dziejów „potopu” 1656–1657* [Dahlbergh in Polen. Tagebuch und schwedische Stiche aus der Geschichte des 1. Nordischen Krieges (sog. „Sintflut“)], Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, S. 136; *Widoki Bydgoszczy* [Ansichten von Bromberg], bearb. v. B. Chojnacka, Bydgoszcz 1996, S. 31.

6. Plan der Stadt Bromberg aus dem Jahre 1774

Eine kolorierte Zeichnung, Papier auf Leinen, Ausmaße des Bogens: 43,7 × 67,6 cm. Maßstab: „320 Fuss Rhein[andisch]“, Linienmaßstab 3[2]0 rheinländische Fuss = 12,05 cm (1:1000); Orientierung nach Norden. Die Legende bezieht sich auf den Bebauungszustand. Aufnahme nach einer Kopie (kolorierte Zeichnung, Papier auf Leinen; Ausmaße des Bogens: 44,4 × 68,0 cm; Ausmaße des Plans: 43,5 × 66,7 cm), die wahrscheinlich in der ersten Hälfte des 19. Jhs. ausgeführt wurde.

Staatsarchiv in Bromberg (Archiwum Państwowe w Bydgoszczy), Abteilung: Kartografika bydgoskie, Signatur 1; Kopie — Signatur 2.

Autor: P. J. Greth, wahrscheinlich identisch mit Paul Johann Greth, einem preußischen Vermessungsbeamten und Baumeister, dem Schöpfer u.a. des Entwurfs für die in den Jahren 1784–1787 erbaute evangelische Pfarrkirche in Bromberg, die 1903 abgerissen wurde.

Titel: *Plan von der Stadt Bromberg.*

Reproduktionen: W. Posadzy, *Bydgoszcz...*, S. 91; Z. Guldon, R. Kabański, *Szkice z dziejów dawnej Bydgoszczy XVI–XVIII w.* [Skizzen aus der Geschichte des alten Bromberg im 16.–18. Jh.], Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Popularnonaukowe Nr. 9, Bydgoszcz 1975, Beilage (Nachzeichnung des Plans); A. Mietz, *Polskie zbiory źródeł kartograficznych do studiów nad rozwojem i dziejami Bydgoszczy z lat 1772–1806* [Polnische Sammlungen kartographischer Quellen zu Studien über Entwicklung und Geschichte Brombergs in den Jahren 1772–1806], Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Reihe C Nr. 22, Prace Komisji Historii, Bd. 14, Warszawa-Poznań 1980, S. 126; *Widoki Bydgoszczy...*, S. 27.

7. Plan der Stadt Bromberg aus dem Jahre 1789

Kolorierte Lichtpauskopie, Papier auf Pappe, Ausmaße des Bogens: 43,7 × 60,7 cm; Ausmaße des Plans: 42,0 × 59,0 cm. Maßstab: „60 Rheinlaender decimal Ruthen“, Linienmaßstab 50 rheinländische Ruthen = 9,3 cm (etwa 1:2000); Orientierung des Plans nach Süden. Eine 1936 von dem Zeichner Zygmunt Myszkowski aus Bromberg gefertigte Kopie; das Original ist verlorengegangen.

Leon-Wyczółkowski-Bezirksmuseum in Bromberg, Inv. Nr. MOB H/A–911.

Autor: Steermann, ein preußischer Vermessungsbeamter.

Titel: *Plan von der Stadt Bromberg gezeichnet in Monat Juny 1789 von Steermann.*

Reproduktionen: W. Posadzy, *Bydgoszcz...*, S. 92.

8. Plan der Stadt und der Umgebung von Bromberg aus dem Jahre 1800

Kupferstich, Papier auf Pappe, Ausmaße des Plans: 48,6 × 68,7 cm. Maßstab: „Ein halber Zoll Rheinländisch zu 100 Schritt angenommen“, Linienmaßstab [100 rheinländische Ruthen] = 6,5 cm (etwa 1:5800); Orientierung des Plans nach Süden. In der oberen Kartusche ein kurzer Abriss der Geschichte der Stadt, in der unteren Kartusche die damals aktuellen Daten über die Bebauung und Bevölkerung von Bromberg und Umgebung, sowie eine Legende, in der u.a. ein Straßenverzeichnis und ein Verzeichnis der wichtigsten Bauten enthalten ist.

Leon-Wyczółkowski-Bezirksmuseum in Bromberg, Inv. Nr. MOB H–1726.

Autor: Leutnant von Lindner aus Bromberg, wahrscheinlich ein Offizier der preußischen Garnison (Vermessung und Zeichnung); Ludwig Schmidt (Kupferstich), ein Kartenstecher aus Berlin.

Titel: *Spezieller Plan Der Königl. Preuss. an der Brahe-Flus liegenden Handlungs und Haupt-Stadt Bromberg im Netzdistrict, nebst ihrer umliegenden Gegend, im Jahr 1800. Mit der Busole nach Schritte aufgenommen und gezeichnet durch den Lieutenant von Lindner.*

Reproduktionen: Cz. Frankiewicz, *Dzieje miast Rzeczypospolitej Polskiej. Polska w słowie i obrazach* [Stadtgeschichte der Republik Polen. Polen in Wort und Bild], Bd. IV: *Dzieje Torunia, Bydgoszczy i miast okolicznych* [Geschichte von Thorn, Bromberg und der benachbarten Städte], Poznań 1930, S. 71; J. Frycz, *Plany...*, S. 507; W. Posadzy, *Bydgoszcz...*, S. 94; A. Mietz, *Polskie zbiory...*, S. 127; *Widoki Bydgoszczy...*, S. 28.

9. Plan der Stadt Bromberg aus dem Jahre 1816

Kolorierte Zeichnung, Papier auf Pappe, Ausmaße der Bögen (zwei Teile): 77,8 × 111,0 cm; Ausmaße des Plans: 72,0–73,0 × 107,5 cm. Maßstab: „80 Ruthen Rheinländisch derer 25 auf einen Decimal Zoll gehen“, Linienmaßstab 70 rheinländische Ruthen = 10,5 cm (1:2500); Orientierung nach Norden.

Staatsarchiv in Bromberg, Abteilung: Kartografika bydgoskie, Signatur 5.

Autor: Neumann, ein preußischer Vermessungsbeamter.

Titel: *Plan von der Stadt Bromberg aufgenommen und gezeichnet im Jahr 1816 durch Neumann Reg[erungs] Cond[ucteur].*

Reproduktionen: nicht veröffentlicht.

10. Panorama von Bromberg aus dem Jahre 1830 von Südosten

Kolorierter Steindruck, Papier auf Pappe; Ausmaße der Zeichnung: 32,4 × 45,5 cm.

Leon-Wyczółkowski-Bezirksmuseum in Bromberg, Inv. Nr. MOB H–1453.

Autor: J. C. Cederholm (Zeichnung); L. Sachse aus Berlin (Steindruck), Steindruckerei, Inhaber, später Mitinhaber einer Berliner Steindruckanstalt um 1830; herausgegeben von H. L. Müller, einem Buchhändler in Bromberg, dem Herausgeber der ersten in Bromberg in den Jahren 1832–1835 erscheinenden Wochenschrift: „Sonntagsblatt für Stadt und Land nebst Bromberger Allgemeiner Anzeiger“.

Titel: *Bromberg von der Morgenseite*.

Reproduktionen: K. Fiedler, J. Mozolewski, *Bydgoszcz. Przewodnik krajoznawczy* [Bromberg. Landeskundlicher Führer], Bydgoszcz 1929, S. 60; Cz. Frankiewicz, *Dzieje miast...*, S. 73; S. Kalembka, *Pod jarzmem pruskim 1815–1920* [Unter preußischem Joch 1815–1920], [in:] *Dzieje Bydgoszczy. Calendarium* [Geschichte Brombergs. Kalendarium], Sammelwerk, hrsg. v. Z. Guldón, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Popularnonaukowe Nr. 3, Bydgoszcz 1968, S. 71; Kronika Bydgoska, Bd. 11, 1989 (Bydgoszcz 1991), S. 4; R. Kuczma, *Zieleń w dawnej Bydgoszczy* [Grunanlagen im alten Bromberg], Bydgoszcz 1995, S. 17.

11. Plan der Stadt Bromberg aus dem Jahre 1834

Kolorierte Zeichnung, Papier auf Pappe; Ausmaße der Bögen (zwei Teile): 68,0 × 120,0 cm, Ausmaße des Plans: 64,0 × 116,0 cm. Maßstab: „100 Ruthen Rheinlandisch deren 25 auf einen Decimal Zoll gehen“, Linienmaßstab 100 rheinlandische Ruthen = 15,05 cm (1 : 2500); Orientierung nach Norden. Die Buchstaben–Legende bezieht sich auf die wichtigsten Bauten der Stadt.

Staatsarchiv in Bromberg, Abteilung: Kartografika bydgoskie, Signatur 6.

Autor: Breitherr, ein preußischer Vermessungsbeamter (Nachzeichnung und Aktualisierung des Plans von Neumann).

Titel: *Plan von der Stadt Bromberg. Aufgenommen und gezeichnet im Jahr 1816 durch Neumann. Copirt und die Veränderungen nachgetragen im Jah[r] 1834, durch Breitherr.*

Reproduktionen: nicht veröffentlicht.

12. Ein Tableau mit dem Panorama von Bromberg und Ansichten der ausgewählten Örtlichkeiten und Bauten aus den Jahren um 1848–1853

Farbiger Steindruck, Papier auf Leinen; Ausmaße: 44,0 × 56,0 cm.

Leon–Wyczółkowski–Bezirksmuseum in Bromberg, Inv. Nr. MOB H/A–687.

Autor: Julius Greth, ein Maler, Graphiker und Steindrucker, gleichzeitig Verfasser von Arbeiten über Danzig; Druck des Verlags Gebrüder Delius in Berlin.

Titel: *Bromberg gezeichnet, [i]thographirt u. herausgegeben von Julius Greth.*

Reproduktionen: *Widoki Bydgoszczy...*, S. 36–37; früher mehrmals nur ausgewählte Ausschnitte.

13. Plan der Stadt und der Umgebung von Bromberg aus dem Jahre 1854

Steindruck, Papier, Ausmaße des Bogens: 31,0 × 37,5 cm, Ausmaße des Plans: 24,5 × 31,8 cm. Maßstab: 1 : 10 000, Linienmaßstab 210 preußische Grade = 7,8 cm; Orientierung nach Norden.

Woiwodschafts– und Stadtbibliothek in Bromberg, Signatur C I 360.

Autor: Leutnant Gustav Adolf Richard(?) von Arnim, ein preußischer Offizier, um 1848–1858 in Bromberg stationiert, in der 9. Kompanie des Fusilierbataillons des 14. Infanterie–Regiments, der zeitweise auch Adjutant des Kommandeurs des 2. Bataillons des 14. Regiments der Landwehr war, der Einheiten, welche Bestandteile der örtlichen Garnison bildeten; Hermann Kuhn (Steindruck und Druck), Steindrucker und Inhaber einer Steindruckanstalt, der um 1849–1862 in Bromberg wirkte; herausgegeben von Moritz Aronsohn, Buchhändler in Bromberg, Herausgeber der ersten Bromberger Adreßbücher.

Titel: *Plan von Bromberg und Umgegend*. In der Mitte unten, außerhalb des Planes: „Gefertigt von v. Arnim im Juni 1854“.

Ursprünglich eine Beilage zur Publikation: *Allgemeiner Wohnungs–Anzeiger für Bromberg auf das Jahr 1855. Nebst geschichtlichen und statistischen Nachrichten über die Stadt Bromberg. Mit einem lithographirten Plane von Bromberg und Umgegend*, hrsg. M. Aronsohn, Bromberg 1855, und wahrscheinlich *rund–Gesetz des Verschönerungs–Vereins zu Bromberg*, Bromberg 1855.

Reproduktionen: *Widoki Bydgoszczy...*, S. 29.

14. Panorama von Bromberg aus dem Jahre 1854 von der Südostseite

Steindruck, Papier auf Pappe, Ausmaße der Zeichnung: 45,0 × 76,5 cm.

Leon–Wyczółkowski–Bezirksmuseum in Bromberg, Inv. Nr. MOB H–1804.

Autor: H. Triest, Zeichenlehrer und Maler aus Bromberg (Zeichnung); Adolf Günther aus Berlin (Steindruck), Steindrucker, ausgezeichnet auf der Ausstellung der Berliner Akademie 1844; A. Hölzer aus Berlin (Herausgabe und Druck).

Titel: *Bromberg von der Süd–Ost–Seite gesehen 1854.*

Reproduktionen: *Widoki Bydgoszczy...*, S. 34.

15. Plan der Stadt und der Umgebung von Bromberg aus dem Jahre 1861

Kolorierter Steindruck, Papier auf Pappe, Ausmaße des Bogens: 61,0 × 74,0 cm, Ausmaße des Plans: 51,0 × 64,0 cm. Maßstab: 1 : 5000, Linienmaßstab 150 preußische Grade = 11,15 cm; Orientierung nach Norden.

Woiwodschafts– und Stadtbibliothek in Bromberg, Signatur C III 459.

Autor: Alfred Urban.

Titel: *Situationsplan von Bromberg und Umgegend, gezeichnet und vervollständigt im Jahre 1861 durch Alfred Urban.*

Reproduktionen: nicht veröffentlicht.

16. Panorama von Bromberg aus dem Jahre 1860 von der Südseite

Stahlstich, Papier auf Leinen, Ausmaße der Zeichnung: 24,0 × 45,5 cm.

Leon–Wyczółkowski–Bezirksmuseum in Bromberg, Inv. Nr. MOB H–1451.

Autor: Carl Wolff, Zeichenlehrer und Porträtmaler aus Bromberg (Zeichnung); August Weger, Stahlstecher (Stahlstich und Druck), geboren am 28. 07. 1823 in Nürnberg, gründete 1840 eine graphische Anstalt in Leipzig, wo er am 27. 05. 1892 gestorben ist.

Titel: *Bromberg im Jahre 1860.*

Reproduktionen: E. Wolff, *Historischer Führer durch Bromberg und Umgegend*, Bromberg 1914, S. 51; J. Wojciak, *Pod pruskim zaborem (1815–1920)* [Unter der preußischen Besetzung (1815–1920)], [in:] R. Kabaciński, W. Kotowski, J. Wojciak, *Bydgoszcz — zarys dziejów* [Bromberg — ein geschichtlicher Überblick], Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Popularnonaukowe Nr. 12, Bydgoszcz 1980, S. 94; *Historia Bydgoszczy. Tom I: do roku 1920* [Geschichte Brombergs. Bd. I: bis zum Jahre 1920], hrsg. v. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, Abb. 77; Z. Hojka, *Bydgoszcz na starej fotografii, cz. 1* [Bromberg in alten Fotografien, Tl. 1], Bydgoszcz 1992 (innere Seite des Einbandes).

17. Plan der Stadt Bromberg aus dem Jahre 1876

Kolorierter Steindruck, Papier, Ausmaße: 65,0 × 80,5 cm. Maßstab: 1 : 5000, Linienmaßstab 10 cm = 500 m; Orientierung nach Norden.

Woiwodschafts– und Stadtbibliothek in Bromberg, Signatur C IV 634.

Autor: Paul Berthold Jaekel, Maler, Graphiker und Steindrucker, tätig in Bromberg in den Jahren 1857–1913, gleichzeitig Inhaber einer Steindruckanstalt, die er 1863 von Hermann Kuhn übernommen hat und einer in den Jahren 1874–1904 wirkenden kleinen Druckerei in Bromberg. Diese Druckerei wurde dann von dem Inhaber einer anderen Druckerei, August Dittmann, aufgekauft.

Titel: *Plan der Stadt Bromberg 1876.*

Reproduktionen: nicht veröffentlicht.

18. Plan der Stadt Bromberg mit Vorstädten um 1915

Farbendruck, Papier, Ausmaße des Bogens: 47,5 × 67,0 cm, Ausmaße des Plans: 44,0 × 65,0 cm. Maßstab: 1 : 10 000, Linienmaßstab 5 cm = 500 m; Orientierung nach Norden. Die Legende umfaßt die Grenzen der Stadt und der Vorstädte, die Straßenbahnlinien, projektierte Straßen, Wald– und Grünflächen. Umseitig Straßenverzeichnis und eine Zusammenstellung der öffentlichen Gebäude.

Woiwodschafts– und Stadtbibliothek in Bromberg, Signatur C III 430.

Autor: August Dittmann (1833–1915) — Druck und Herausgabe; Inhaber einer Druckerei, tätig in Bromberg seit 1869, wo er zunächst eine kleine Buchbinderei, dann einen Papierladen eröffnete; 1875 hat er eine bis 1939 funktionierende Druckerei in Betrieb gesetzt, die nach seinem Tode von seinen Söhnen Hermann und Emil übernommen wurde. In der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen wurde dort u.a. die meistgelesene deutsche Zeitung in Polen, die „Deutsche Rundschau in Polen“, gedruckt.

Titel: *Plan der Stadt Bromberg mit Vororten.*

Reproduktionen: nicht veröffentlicht.

19. Plan der Stadt Bromberg aus dem Jahre 1939

Farbendruck, Papier, Ausmaße des Bogens: 45,0 × 68,5 cm, Ausmaße des Plans: 40,0 × 66,0 cm. Maßstab: 1 : 25 000, Linienmaßstab 4 cm = 1000 m; Nebenkarte Stadtmitte Maßstab 1 : 10 000, Linienmaßstab 5 cm = 500 m; Orientierung nach Norden. Umseitig Straßenverzeichnis und eine Zusammenstellung der wichtigeren auf dem Plan verzeichneten Objekte.

Woiwodschafts– und Stadtbibliothek in Bromberg, Signatur C III 1060.

Autor: Alfons Sułkowski, ein Stadtbeamter in Bromberg (Zeichnung); Zakłady Graficzne Instytutu Wydawniczego „Biblioteka Polska“ w Bydgoszczy [Graphische Werke des Verlagsinstituts „Polnische Bibliothek“ in Bromberg] (Druck), die älteste, ununterbrochen in Bromberg funktionierende Buchdruckerei. Sie wurde 1806 von dem aus Thorn kommenden Andreas Friedrich Gruenauer gegründet und im April 1920 von der Aktiengesellschaft Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska“ aufgekauft und umbenannt; heute unter dem Namen „Zakłady Graficzne im. Komisji Edukacji Narodowej S.A.“; herausgegeben von dem Związek Popierania Turystyki w Bydgoszczy [Gesellschaft zur Fremdenverkehrsförderung in Bromberg].

Titel: *Plan miasta Bydgoszczy.*

Reproduktionen: R. Czajkowska, M. Dmochowska, *Bydgosztiana kartograficzne w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy. Katalog* [Kartographische Bydgosztiana in den Sammlungen der öffentlichen Woiwodschaftsbibliothek in Bromberg. Katalog], Bydgoszcz 1980, S. [35].

20. Bromberg. Plan der Stadt aus dem Jahre 1997, Maßstab 1 : 20 000

21. Bromberg aus der „Vogelschau“ 1997

Aufnahme Wiesław Stępień. Aus den Sammlungen des Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Łodzi [Zentrum für Studien und zum Schutz der Kulturmilieu in Łódź].

Illustration auf dem Einband:

Panorama von Bromberg aus dem Jahre 1860 von der Südseite

Farbiger Steindruck, Pappe, Ausmaße der Zeichnung: 8,2 × 18,0 cm. Entstanden 1860–1862, nach dem Vorbild der Stadtpanoramas, ausgeführt von C. Wolff (Zeichnung) und A. Weger (Stahlstich) 1860.

Leon–Wyczółkowski–Bezirksmuseum in Bromberg, Inv. Nr. MOB H–1456.

Autor: Hermann Kuhn (Steindruck), ein Steindrucker und Inhaber einer Steindruckanstalt in Bromberg in den Jahren um 1849–1862, die dann von P. B. Jaekel übernommen wurde; F. Fischersche Buchhandlung (Druck und Herausgabe), eine in den Jahren 1845–1883 wirkende Bromberger Buchhandlung und Druckerei, welche von dem Stadtrat und Herausgeber der Lokalzeitung „Bromberger Wochenblatt“, Friedrich Fischer, gegründet, nach seinem Tode von seinem Sohn übernommen und später von der Druckerei Gruenauer aufgekauft wurde.

Titel: *Bromberg.*

Reproduktionen: W. Posadzy, *Bydgoszcz...*, S. 106.

WYKAZ SKRÓTÓW ABKÜRZUNGEN

Abb.	— Abbildung / rycina	oprac.	— opracował / bearbeitet
al.	— aleja / Allee	op.cit.	— opus citatum = dzieło cytowane
Anm.	— Anmerkung / przypis	PDPZB	— Pracownia Dokumentacji i Popularyzacji Zabytków w Bydgoszczy / Werkstatt zur Dokumentation und Popularisierung von Denkmälern in Bromberg
ATR	— Akademia Techniczno-Rolnicza / Technisch-Landwirtschaftliche Akademie	pl.	— plac / Platz
Bd.	— Band / tom	por.	— porównaj / vergleiche
bearb. v.	— bearbeitet von / opracowane przez	poz.	— pozycja / Stelle
BTN	— Bydgoskie Towarzystwo Naukowe / Bromberger Wissenschaftliche Gesellschaft	przyp.	— przypis / Anmerkung
cm	— centymetr / Zentimeter	PSOZB	— Państwowa Służba Ochrony Zabytków w Bydgoszczy / Staatlicher Denkmalschutz in Bromberg
cyt.	— cytat / Zitat	p.n.e.	— przed naszą erą / vor Christus
cz.	— część / Teil	pr. zb.	— praca zbiorowa / Sammelwerk
d.	— dawniej / vormals	p.w.	— pod wezwaniem
d.h.	— das heißt / to znaczy	qm	— Quadratmeter / metr kwadratowy
dr	— doktor / Doktor	R. / r.	— rocznik / rok / Jahrgang / Jahr
ders.	— derselbe / ten sam	red.	— redakcja / hrsg. v.
f.	— und folgende / i następane	ryc.	— rycina / Abbildung
H.	— Heft / zeszyt	S.A.	— Spółka Akcyjna / Aktiengesellschaft
ha	— hektar / Hektar	s.	— strona / Seite
HI.	— Heilig / święty	S.	— Seite / strona
hrsg.	— herausgegeben / wydany	sog.	— sogenannte / tzw.
hrsg. v.	— herausgegeben von / wydany przez	Sp.	— Spalte / szpalta
il.	— ilustracja / Illustration	St.	— Sankt / święty
im.	— imienia	Str.	— Straße / ulica
Inv. Nr.	— Inventar Nummer / numer inwentarzowy	sygn.	— sygnatura / Signatur
itp.	— i tym podobne / und ähnliches	szp.	— szpalta / Spalte
J.	— Jahr / rok	św.	— święty / Heilige
Jg.	— Jahrgang / rocznik	t.	— tom / Band
Jh.	— Jahrhundert / wiek	tab.	— tabela / Tabelle
KEZAB	— Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa / Kontrollkarte von den Denkmälern der Architektur und des Bauwesens	tj.	— to jest / das heißt
KS	— Klub Sportowy / Sportklub	tzw.	— tak zwany / sogenannte
km	— kilometr / Kilometer	u.	— und / i
ks.	— ksiądz / Priester	u.a.	— unter anderen / między innymi
m	— metr / Meter	u.a.	— und ähnliches / i tym podobne
Mill.	— Million / milion	u.dgl.	— und dergleichen / i tym podobne
MOB	— Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy / Leon-Wyczółkowski-Bezirksmuseum in Bromberg	ul.	— ulica / Straße
mps	— maszynopis / Maschinenschrift	ur.	— urodzony / geboren
m.in.	— między innymi / unter anderen	usw.	— und so weiter / i tak dalej
n.	— następne / und folgende	v.	— von / przez
n.e.	— naszej ery / nach Christi	vgl.	— vergleiche / porównaj
np.	— na przykład / zum Beispiel	v. Ch.	— vor Christus / przed naszą erą
Nr.	— Nummer / numer	w.	— wiek / Jahrhundert
nr	— numer / Nummer	wg	— według / nach
nr inw.	— numer inwentarzowy / Inventar Nummer	wyd.	— wydał / herausgegeben
ob.	— obecnie / jetzig	z.	— zeszyt / Heft
ok.	— około / um	z.B.	— zum Beispiel / na przykład
		zm.	— zmarł / gestorben
		zob.	— zobacz / siehe